

מדינת ישראל

משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים

אגף בכיר למחקר לתכנון ולהערכה

משפחה כתחום מומחיות בעבודה סוציאלית

דבורית גלעד

המרכז לחקר ולימוד המשפחה

בית הספר לעבודה סוציאלית

אוניברסיטת חיפה

***כל הזכויות שמורות**

תשפ"א, 2021

ירושלים

1.....	תקציר
3.....	א. רציונל המסמך – משפחות ומומחיות במשפחות
3.....	א.1 פתח דבר
3.....	א.1.1 משפחות בעולם המערבי ואתגרים
4.....	א.2.1 לקראת מדיניות ציבורית כוללנית תואמת צרכים משפחתיים
5.....	א.3.1 התמקצעות עובדים סוציאליים בגישה הוליסטית לטובת משפחות
5.....	א.4.1 מגמות לקידום מדיניות משפחה בשירותי רווחה
6.....	א.5.1 מיפוי עולמות התוכן במסמך מומחיות משפחה
6.....	א.2 מבוא
7.....	א.2.1 מגמות הפיתוח של המשפחה במרכז ההתערבות בעבודה סוציאלית
7.....	א.2.2 היבטים במעבר מתפיסה ממוקדת פרט לתפיסה ממוקדת משפחה
8.....	א.3.2 מומחיות משפחה בקידום תפיסה ממוקדת משפחה בשירותי הרווחה
10.....	א.4.2 יתרונות גישת שירות מפרספקטיבת משפחה
13.....	א.3 משפחה בהקשר של חברה משתנה – מהי ומה האתגרים הניצבים בפניה
13.....	א.3.1 מהי משפחה
15.....	א.2.3 משפחות בתהליכי שינוי בחברות דמוקרטיות
15.....	א.1.2.3 משפחות בעידן של שינוי
16.....	א.2.2.3 השתקפות השינויים בתרבויות ובמבנים של משפחות
18.....	א.3.2.3 משפחות בהתמודדות בחברה מורכבת
19.....	א.4.2.3 קריאה לעיצוב מדיניות ממוקדת משפחות
20.....	א.3.3 משפחות בישראל
24.....	ב. פרק ראשון: אוכלוסיית היעד ומדיניות השירותים לתחום מומחיות משפחה
24.....	ב.1 אוכלוסיית היעד
24.....	ב.2 מדיניות וחקיקה
26.....	ב.3 היבטים חוקיים
29.....	ב.4 שירותי סיוע למשפחות
32.....	ג. פרק שני: התוכן הייחודי לתחום
32.....	ג.1 ידע ייחודי לתחום
32.....	ג.2 מסגרות להמשגת משפחה (קונספטואליות)
33.....	ג.1.2 תאוריית החליפין (Exchange Theory)
33.....	ג.2.2 האינטראקציה הסימבולית (Symbolic Interaction & Role Theory)
34.....	ג.3.2 הגישה להתפתחותית (Development Approach)
34.....	ג.3 המשפחה בעבודה סוציאלית
37.....	ד. פרק שלישי: גישות טיפול בזוגות ובמשפחות: התפתחות ויישום

1. ד. "גל ראשון" – פיתוח חשיבה משפחתית מערכתית	37
1.1. ד. רקע תאורטי להתפתחות גישה מערכתית משפחתית	37
2.1. ד. ממהפך קונספטואלי למהפך יישומי	39
3.1. ד. ממחקר על אודות משפחות לטיפול משפחתי: מובילי דרך ראשונים	39
2. ד. "גל שני": גישות מבניות אסטרטגיות וממוקדות פתרון בעיה	44
3. ד. "גל שלישי": הרחבת שפות החשיבה, פוסט-מודרניזם, גישת מילאנו וגישות נרטיביות	46
4. ד. המסלול המקביל: טיפול זוגי ומשפחתי בראייה פסיכואנליטית	49
5. ד. "הגל החדש" בפסיכותרפיה זוגית ומשפחתית	50
6. ד. סיכום: טיפול משפחתי, גישות ויישומים	52
ה. פרק רביעי: עקרונות יישומיים בהתערבות ביחידה המשפחתית	54
1. ה. כלים להערכת משפחות	56
2. ה. דילמות ביישום התערבות: בין התערבות במשפחה, ניהול טיפול ובין טיפול ישיר	58
3. ה. מחקר משפחות בישראל – סקירת מחקרים 2008–2018	62
4. ה. ספרות מקצועית	63
1.4. ה. ספרים	64
2.4. ה. אסופות וכתבי עת	64
5. ה. מסגרות הכשרה ולמידה בתחום המשפחה	66
1.5. ה. אוניברסיטאות	66
2.5. ה. מכללות	70
3.5. ה. מסגרות הכשרה ולמידה נוספות	71
ו. פרק חמישי: ההיבט המקצועי והקהילה המקצועית	72
1. ו. כנסים ומכוני מחקר	72
2. ו. ארגונים בזיקה לפיתוח התחום	73
ז. חלק שישי סיכום: מומחיות משפחה כחלק ממגמות התפתחות של התחום	75
ביבליוגרפיה	76
נספחים	96
נספח א': מסגרות קונספטואליות להמשגת משפחה – הרחבה	96
תאוריית החליפין (Exchange Theory)	96
תאוריית האינטראקציה הסימבולית (Symbolic Interaction & Role Theory)	97
נספח ב': מ. ח. ק. ר – משפחות בישראל, סקירת מחקרים 2008–2018	99
נספח ג': פירוט נרחב של כלי הערכה	114

תודתי נתונה לכל מי שסייע להכנת מסמך זה¹.

תודה מיוחדת למובילי דרך ולעמיתים על שיחות התייעצות מועילות:

- פרופ' מיכל שמאי, מוסמכת להדרכה ולטיפול משפחתי, מרצה וחברת המרכז לחקר ולימוד המשפחה באוניברסיטת חיפה וחברת הוועדה לגיבוש מסמך ראשון למומחיות משפחה
- פרופ' יעל גירון, ראשת ביה"ס לעבודה סוציאלית במכללת צפת, מרצה ומוסמכת להדרכה ולטיפול משפחתי וחברת הוועדה לגיבוש מסמך ראשון למומחיות משפחה
- ד"ר דנה רובין, מוסמכת להדרכה ולטיפול משפחתי, בעבר מנהלת תחנה לטיפול משפחתי
- ד"ר דוד מלהאוזן, מרצה ומוסמך להדרכה ולטיפול משפחתי, חבר המרכז לחקר ולימוד המשפחה, ראש ועדת הסמכה לטיפול משפחתי, האגודה הישראלית לטיפול במשפחה ובנישואין

תודה מיוחדת למשתתפי רב שיח בנושא מומחיות משפחה – מאין ולאן?

- רב שיח שהתקיים במסגרת המרכז לחקר ולימוד המשפחה באוניברסיטת חיפה בשיתוף האגף לשירותים חברתיים ואישיים, השירות לרווחת הפרט והמשפחה והאגף למחקר, תכנון והכשרה (מתו"ה) במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים ביום 1 בפברואר 2018, בהשתתפות
- פרופ' פייסל עזיזה, דיקן הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות באוניברסיטת חיפה
 - פרופ' מירי כהן, ראשת ביה"ס לעבודה סוציאלית באוניברסיטת חיפה
 - פרופ' עדיטל בן ארי, ראשת המרכז לחקר ולימוד המשפחה באוניברסיטת חיפה
 - פרופ' מיכל שמאי, ראשת מגמת משפחה באוניברסיטת חיפה
 - פרופ' נחמי באום, ראשת ביה"ס לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד באוניברסיטת בר אילן
 - ד"ר דוד מלהאוזן, מרצה וחבר המרכז לחקר ולימוד המשפחה באוניברסיטת חיפה, ראש ועדת הסמכה לטיפול משפחתי באגודה הישראלית לטיפול במשפחה ובנישואין
 - ד"ר גילה לאור, עורכת ראשית של מסמכי המומחיות, אגף בכיר למחקר תכנון והכשרה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים
 - ד"ר דנה צחר רובין, מנהלת המרכז לטיפול בילד ובמשפחה חוף הכרמל, מרצה באוניברסיטת חיפה
 - ד"ר טל ארזי, מנהלת צוות חשיבה תוצאתית בתחום מערכות תומכות איכות – מכון ברוקדייל
 - ד"ר יסמין עבדי, חוקרת משפחות בחברה הערבית, מרצה במכללת עמק יזרעאל

¹ הגדרות התפקיד בעת שיח הכנת המסמך

- ד"ר רועי אסטליין, מרצה וחוקר משפחות המרכז הבינתחומי, הרצליה, מרצה במכללה האקדמית רופין ובאוניברסיטת תל אביב
- עו"ס בינה מדזיני, ראשת אגף משפחות שכולות והנצחה, משרד הביטחון חיפה
- עו"ס דאוד אקרם, מנהל מחלקת רווחה, מזרעה
- עו"ס נורית ויסברג נקאש, מפקחת ארצית עו"ס משפחה, השרות לרווחת המשפחה, מנהל שירותים חברתיים ואישים, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים
- עו"ס שרית ויזל, תחום משפחות, אשלים, ג'וינט ישראל
- עו"ס לימור לב, מנכ"לית עמותת "יעדים לצפון"
- עו"ס שרה כהן, מנהלת שירות הרווחה, משרד העלייה והקליטה

תודה מיוחדת למנהלות המחלקות לשירותים חברתיים, שאפשרו קיום קבוצות מיקוד במחלקותיהן ולעובדים ולעובדות הסוציאליות שהשתתפו בקבוצות המיקוד:

- עו"ס מאירה קיפרמן האגף לשירותים חברתיים בעיריית חיפה
- עו"ס שוש אלזרע מהמחלקה לשירותים חברתיים במועצה אזורית חוף הכרמל

לעובדות הסוציאליות במחלקה לשירותים חברתיים במועצה אזורית חוף הכרמל:

- עו"ס אורית אדיר
- עו"ס אתי פז
- עו"ס הילה סרדס
- עו"ס לירון קפלן-פירנקו
- עו"ס מיקה נשיא-שלם
- עו"ס נחמה ליקבורניק

לצוות המרכז לטיפול בילד ובמשפחה חוף הכרמל:

- ד"ר דנה רובין, מנהלת המרכז לטיפול בילד ובמשפחה
- עו"ס הילה גינצבורג, מנהלת היחידה למניעת אלימות
- עו"ס תמר פרי-מויאל, מנהלת התחנה לטיפול משפחתי

לעובדות הסוציאליות באגף לשירותים חברתיים בעיריית חיפה:

- עו"ס אביטל קרונזון, המחלקה לשירותים חברתיים אזור מזרח
- עו"ס איילת רגב, המחלקה לשירותים חברתיים אזור הדר
- עו"ס איריס אפרים, מחלקה לשירותים חברתיים, קריית חיים
- עו"ס גילה שורק, התחנה לטיפול משפחתי
- עו"ס חניטה אשורי, התחנה לטיפול משפחתי

- עו"ס לידר מיס פרייברג, המחלקה לשירותים חברתיים אזור מזרח
- עו"ס מיכל פריינטה, המחלקה לשירותים חברתיים אזור הדר

למנהלי המחלקות לשירותים חברתיים, מרכז השלטון המקומי:

- ד"ר שולה מנחם, ראשת המנהל לשירותים חברתיים, עיריית כרמיאל, יו"ר ארגון המנהלים
- עו"ס אביטל פלכטמן, מנהלת המחלקה לשירותים חברתיים, מועצה אזורית גולן
- ד"ר אסתי אשל, מנהלת אגף הרווחה עיריית אור יהודה
- עו"ס זיוה הימברג, מנהלת אגף הרווחה עיריית חדרה
- עו"ס מנשה כהן, מנהל אגף לשירותי רווחה עיריית טבריה
- עו"ס נוח אלמסי, מנהל אגף הרווחה שדות נגב
- עו"ס נטע לביא, מנהלת המחלקה לשירותים חברתיים במועצה מקומית שוהם
- עו"ס עידו זולטי, מנהל אגף הרווחה קריית אונו
- עו"ס עימאד עבדאל ג'ני, מנהל מחלקת הרווחה מועצה מקומית פורדיס
- עו"ס נעמי אחימור, ראשת מנהל קהילה ורווחה עיריית ראשון לציון
- עו"ס תמי בר ששת, מנהלת אגף רווחה וקהילה מועצה מקומית פרדס חנה-כרכור, יו"ר מחוז הצפון בארגון המנהלים

תודה לעובדות משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים² על שיחות מעשירות ומיקוד לצורכי המומחיות בעבודה סוציאלית:

- עו"ס איילה מאיר, מנהלת אגף בכיר משפחות, ילדים ונוער בקהילה, מנהל שירותים אישיים וחברתיים (לשעבר מנהלת השירות לרווחת הפרט והמשפחה)
- עו"ס אפרת הרמל סער, מנהלת תחום תכנון ופיתוח מקצועי, בית הספר המרכזי להכשרת עובדים לשירותי הרווחה, מנהל מחקר, תכנון והכשרה וחברת צוות המומחיות, אגף בכיר למחקר תכנון והכשרה (לשעבר מרכזת בכירה (פיתוח השתלמויות)
- ד"ר דיצה מורלי-שגיב, מנהלת אגף בכיר, מערך המעונות הממשלתי (לשעבר מנהלת אגף בכיר ארגון ומנהל ופיתוח ברשויות המקומיות, מנהל פיקוח ובקרה)
- עו"ס יצחק יואל, לשעבר מפקח מחוזי, השירות לרווחת הפרט והמשפחה, מחוז חיפה והצפון
- עו"ס נורית ויסברג נקאש, מנהלת השרות לרווחת המשפחה והילד, אגף בכיר משפחות, ילדים ונוער בקהילה, מנהל שירותים אישיים וחברתיים (לשעבר מנהלת תחום משפחה)

² הגדרות התפקיד בעת שיח פרסום המסמך

תודה

- לעו"ד איילת ששון, ממונה ייעוץ משפטי, הלשכה המשפטית משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, על עזרתה בגיבוש החקיקה הרלוונטית.
- לעו"ס אן מסד, מומחית להדרכה ולטיפול משפחתי, על סיועה הנרחב בכתובת תת הפרק על טיפול ממוקד רגש.
- לד"ר דוד מלהאוזן, על הובלתו בהכנה ובגיבוש השאלות לקבוצות המיקוד.
- לד"ר רועי אסטליין על הכנת פרק סקירת מחקרים בישראל בתחום המשפחה.

ולבסוף, תודה מיוחדת ורבה לעו"ס נורית ויסברג נקאש, מנהלת השרות לרווחת המשפחה והילד במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, שליוותה וסייעה רבות בליווי ובהנחיית קבוצות המיקוד ובתהליך גיבוש המסמך. היא הייתה עורף מועיל לגיבוש המסמך: אישיות מעוררת השראה בכל מובן של חשיבה אסטרטגית ופרקטיקה של "חוכמת המעשה".

מטרתו של מסמך זה להגדיר את ליבת הידע הנדרש להכרה במומחיות בתחום המשפחה עבור עובדים סוציאליים העוסקים בהתערבות ובהגשת סיוע ותמיכה למשפחות ועבור אנשי מקצוע בתחום בישראל. המסמך יציג את תחום ההתערבות במשפחות על ייחודיותו, הפרקטיקות העדכניות המתהוות בו וכיווני ההתמקצעות המתגבשים בו בשנים האחרונות. אלה מובאים כאן בדגש על תפיסה מערכתית, הוליסטית ואינטגרטיבית הנדרשת להתערבות במשפחות כדי לחזק אותן כיחידה שלמה, כדי להעניק תמיכה לכל אחד מבני המשפחה וכדי לספק מענה לצורכי משפחות ולסייע בבלימת היחלשותן.

תחום ההתערבות במשפחות מאתגר את אנשי המקצוע שכן הוא מצריך ראייה מערכתית של המשפחה, כמערכת התמיכה הטבעית של האדם. ראייה מערכתית של צרכים משפחתיים נדרשת לאנשי המקצוע ברמה הפרטנית, המשפחתית, הקהילתית והלאומית ורלוונטית למעצבי מדיניות. בסיס הידע כולל את הבנת יחסי הכוח שבין המשפחה לבין החברה, את הכוחות החברתיים הפועלים על המשפחה ואת תהליכי השינוי שמשפחות עוברות בעידן הנוכחי. בנוסף, בסיס הידע כולל הבנה של דינמיקת יחסי משפחה בשתי רמות- אישית ובין-אישית, ידע על אופני התמודדות משפחות במצבי קושי הנגזרים מאתגרים העומדים בפניהן וכן, ידע המשמש להתערבות במשפחות ולטיפול בהן. מומחיות בתחום זה מגמת את הידע והניסיון המקצועי הרלוונטי להתערבות במשפחות לנוכח מורכבות האתגרים, כדי לתמוך בעוסקים בתחום ולהדריכם.

מסמך זה נכתב כ-15 שנים ויותר לאחר כתיבת המסמך הראשון להגדרה של תחום המשפחה כתחום מומחיות בעבודה סוציאלית. בשנים אלו התרחשו שינויים דמוגרפיים וחברתיים שהשפיעו על החברה בכלל ועל משפחות בפרט, התפתחו תחומי ידע, הותוותה מדיניות ובהתאם לה – נוצרו התמקצעות ושירותים בתחום. המשפחות במדינת ישראל מגוונות דתית, תרבותית ואתנית, אך המשותף להן הוא מרכזיות של חיי המשפחה. זו מאפיינת את החברה בקבוצות השונות בישראל. חיי משפחה זוכים למעמד מרכזי בכלל המגזרים, העדות והלאומים בחברה הישראלית, אף שמתחוללים רבים מהם שינויים בדפוסי המשפחתיות, בסוגי המשפחות ובאתגרי החיים העומדים לפתחן.

המשפחה מרכזית בחיי האדם זוכה למעמד מרכזי אף יותר במדיניות. תחום התערבות ביחידת המשפחה זכה למעמד מרכזי ברפורמה בשירותים חברתיים במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, ומאתגר את התמקצעות העובדים הסוציאליים לטובת משפחות ואת התפתחות התמקצעותם במומחיות לתחום המשפחה. בידי משפחות הכוח הטבעי להיות משאב לפיתוח אישי, בין-אישי, קהילתי וחברתי ולעיתים תכופות הן מתקשות בכך לנוכח ריבוי האתגרים. ביכולתם של העובדים הסוציאליים להתייבב לצד משפחות, לסייע להן, להציע התערבויות תומכות ולספק להן אופק לתקווה ולצמיחה. מומחים לתחום המשפחה יוכלו לתמוך בהם ולהדריכם בתהליך זה. עדכון מסמך המומחיות ממפה ומאגם את הידע הרלוונטי להשגת מטרה זו.

מסמך זה יפרט את תחומי הידע העדכניים והמרכזיים בתחום המשפחה – המשקפים את ייחוד תחום המשפחה ואת ממשקיו עם תחומי התמחות אחרים – את המודלים המרכזיים לפעולה, את הכלים להתערבות במשפחה בזיקה לשלבים השונים ואת הדילמות המלוות את עבודת העובדים הסוציאליים בתחום המשפחה. בתום המסמך תוצג הצעה לנתיבי הכשרה.

גיבוש המסמך ועולמות התוכן הרלוונטיים למומחיות משפחה מבוסס על

- ידע תאורטי עדכני;
- ראיונות עם מובילי דרך ועובדים מהשטח בתחום;
- תוצרי ארבע קבוצות מיקוד בהשתתפות עובדים סוציאליים בתחום משפחה מצוותים שונים במחלקות מסוגים שונים (עירוני וכפרי) לשירותים חברתיים, עובדים סוציאליים מטפלים בתחנות לטיפול משפחתי במחלקות לשירותים חברתיים, בהם מדריכים, מדריכי ראשי צוותים ומנהלים; מנהלי מחלקות לשירותים חברתיים בשלטון המקומי;
- מסמך "מומחיות משפחה" שהוגש לשר הרווחה בשנת 1991 מטעם ועדה בראשות ד"ר יהודית בראון.

במסמך זה שישה פרקים. **הפרק הראשון** מציג מבוא המציג את רציונל המסמך בזיקה לאתגרים העומדים בפני משפחות: הגדרות, סוגיות משפחתיות, מגמות חברתיות-כלכליות ופוליטיות המעצבות את השינויים בתפקוד בני משפחה. **הפרק השני** מתאר את אוכלוסיית היעד, את המדיניות הקיימת והשירותים בתחום. **הפרק השלישי** מתמקד בתוכן הייחודי לתחום המשפחה ומציג את בסיס הידע התאורטי, את עיקרי התורה היישומית ואת תפקידי העובדים הסוציאליים בתחום. **הפרק הרביעי** מפרט את מסגרות ההכשרה והלימוד ואת מגוון הקורסים בתחום. **הפרק החמישי** מתמקד בהיבטים מקצועיים ובקהילה המקצועית בתחום. **הפרק השישי** מתאר את המגמות העתידיות ובו גם הסיכום.

א. רציונל המסמך – משפחות ומומחיות במשפחות

א.1 פתח דבר

מומחיות מקצועית בתחום המשפחה מאפשרת להגדיר שלב התמקצעות כעובד סוציאלי מומחה – המיועד לעוסקים בתחום ההתערבות במשפחות במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (להלן משרד הרווחה) ובשירותים אחרים. הצורך במיקוד התערבות מקצועית במשפחות ובשיפור רמות ההתמקצעות לטובת מענה הולם למשפחות ניצב במוקד העשייה של משרד הרווחה. פיתוח ההתערבויות המקצועיות לקידום משפחות נגזר מתהליכים רחבים יותר, המונעים מהפער בין מעמדה המרכזי של המשפחה בחיי אדם והאתגרים שהיא ניצבת מולם עקב תהליכים חברתיים בעת העכשווית – ובין מעמדה במדיניות הציבורית ובחברה. פער זה ניכר בהיעדרן של מערכות תמיכה מספקות למשפחות, ברמת המאקרו והמיקרו. הפרק הראשון יפתח בתיאור תהליכים המתרחשים במשפחות בעידן הנוכחי ובהשלכותיהם.

א.1.1 משפחות בעולם המערבי ואתגרים

מרבית בני האדם משתייכים למשפחות שבהן נולדו או גדלו. השתייכות למשפחה היא אבן יסוד בהתפתחות האדם ובצמיחתו, וכן בקיום החברה. למשפחה מעמד מרכזי בחיי האדם, היות שהיא מספקת מענה לצרכים אנושיים בסיסיים ביותר – הצורך בקשר קרוב ואינטימי, חוויה של בטחון ושל השתייכות. בכוחה של משפחה מיטיבה לספק חוויה זו של השתייכות ושל ביטחון רגשי – וכך לאפשר התפתחות רגשית תקינה במהלך חיי האדם ומצבי חייו הייחודיים. ייעודה האוניברסלי של המשפחה הוא להיות מערכת קשר בסיסית לאדם לאורך כל חייו. עם זאת, למשפחה ייעודים ייחודיים בהתאם למגוון תרבויות ומבנים חברתיים ושונות בדפוסים משפחתיים. אלו, מושפעים מהסביבה ומשפיעים עליה – וייחודיים לכל חברה וחברה.

בצד חשיבותו של קשר משמעותי ושל התא המשפחתי להתפתחות האדם, משפחות עוברות טווח רחב של שינויים בעת הזו הנגזרים משינויים חברתיים כלליים³ המאתגרים את תפקודיה כמערכת אינטימית יציבה. ראשית, משפחות בישראל, בדומה למערב, מאתגרות על ידי שינויים רבי עצמה המתחוללים במוסד המשפחה וביחסי משפחה על רקע היותה חברה בתר תעשייתית המחייבים את המשפחה להכשיר אדם להתמודדות בחברה מורכבת מחד, תוך ירידה במשאבי זמן וזמינות למערכת המשפחה, בנוסף, אנו עדים לשינויים שהחלו עם המעבר לחברות מודרניות ודמוקרטיות בהקשר של מסורות חברתיות, דתיות, לאומיות, תרבותיות ובמשקים בין ההקשרים השונים לבין המשפחה. כך למשל, אחד הביטויים הם תהליכי מעבר ערכיים מבוססי מסורות של אופני התנהלות חיי משפחה בתרבויות ייחודיות אשר לעיתים מתנגשים עם תרבות עכשווית הכוללת חוקים מדינתיים ותהליכים עכשוויים בחברות דמוקרטיות, החותרות לשוויון בין בני האדם. לתהליך אוניברסלי זה, ייחודיות בחיי משפחות בישראל, בהיותה חברה מגוונת תרבותית מארצות מוצא ועמים.

³ ההישענות התאורטית של הרעיונות המוצגים במבואה בפרק פתח תפורט בפרקים הבאים, ונשענים גם על רעיונות שהועלו בסקירה מוקדמת: גלעד, ד. (2014). "לשים את המשפחה במרכז" – לקראת מדיניות ממוקדת משפחה בישראל, הוגשה למשרד ראש הממשלה בשנת 2015.

כך אנו עדים בישראל לשונות במסורות משפחתיות, בתרבויות מוצא ולצורות שונות של התנהלות משפחות - על הרצף שבין חברות קולקטיביסטיות וחברות אינדיבידואליסטיות. שונות, המערבת את הצורך לשמור על התרבות הייחודית ולתווך לעיתים בין קטבים ערכיים של החברה הכללית והתרבות המשפחתית הייחודית.

שנית, משפחות בישראל, בדומה למרבית מדינות המערב, מתמודדות עם קשיים מורכבים על רקע מצבי חיים אוניברסליים דוגמת עוני, ילדים ובני נוער בסיכון, מוגבלות פיזית או נפשית, חולי ואובדן. אלא שבשראל מתווספים לכל אלו גם גורמים ייחודיים דוגמת עקירה, נדודים והגירה של משפחות רבות, הקשורים במלחמות בעולם ובישראל, כולל הגירה בין-יבשתית ופיצול משפחות, לעיתים אף בין ישראל לארצות המצויות בעימות עמה. בנוסף, משפחות בישראל חיות בעיצומם של קונפליקטים לאומיים מתמשכים, מלחמות ומצבי טרור, ומתמודדות עם איום מתמשך ועם אובדן בתדירות גבוהה. תקומתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית מקושרת לשואה, שבה התחולל הרס של משפחות שלמות, כך שתקומת העם והאומה מקושרת להקמה מחדש של משפחות, קיום והמשכיות לעם היהודי, לחוויה קולקטיבית של אובדן ולגורמי לחץ מתמשכים, לעיתים, לתגובות פוסט טראומטיות של אחד מבני המשפחה בגין, מלחמות פליטות ועוד יש השלכות על בני משפחה אחרים ועל התארגנות היחסים ביחידה המשפחתית – ואף השלכות מתמשכות לדורות. חלק מהוויה חברתית זו מאתגרת קבוצות שונות של משפחות בחברה הישראלית.

נוכח תהליכים אלו, גלובליים וביטויים הגלוקלי (יפורטו בהמשך), משפחות מתמודדות עם אתגרים אוניברסליים וייחודיים ונדרשות למתן מענים הולמים לבני המשפחה. יותר ויותר משפחות נמצאות בסיכון להיקלעות למצבי קושי ואף משבר, הניכרים, בפרט, בקשיים במערכת היחסים ובתפקוד משפחתי. משפחות, באשר הן, נזקקות למגוון של רשתות סיוע ולסל נורמטיבי של אפשרויות סיוע, כחלק ממדיניות ציבורית אוניברסלית לכלל המשפחות, אשר יוכלו ליצור רשת של עוגנים שיקנו שייכות וביטחון.

א.2.1 לקראת מדיניות ציבורית כוללנית תואמת צרכים משפחתיים

למדיניות ציבורית יכול להיות תפקיד חשוב בהבניית עוגנים אלו למשפחות ובהפיכתה להיות תואמת לצרכים משפחתיים לכלל המשפחות לקידום חוסן. לדאבון הלב, המדיניות הציבורית כיום ממוקדת פרט וחסרה את ההכרה כי לתמיכה ביחידה המשפחתית השלכות קריטיות על ייעול הכלים של בני משפחה לתמיכה הדדית ביניהם. חוסר בפרספקטיבה מערכתית משפחתית במערכות הציבוריות מעכב פיתוח כלים, תכנון והקצאת משאבים שיסייעו למשפחות להתמודד עם אתגרים ויתמכו בהן ביעילות. כלי מדיניות שיגובשו לאור פרספקטיבת משפחה, יוכלו לקדם ולפתח שירותים ייעודיים למשפחות בחברה הישראלית בכלל, ובקבוצות יעד ספציפיות בפרט; זאת מתוך הכרה במשפחה כמערכת התמיכה הטבעית של האדם הזקוקה למשאבים לייעול התמיכה בפרטים שבתוכה נוכח אתגרים עכשוויים. לשם כך יש צורך בהעשרת ארגז הכלים של אנשי מקצוע ובהכשרתם לפיתוח ולהטמעה של דרכי התערבויות ממוקדות מערכת המשפחה – וזאת בראייה כוללנית המקשרת בין מעטפת השירותים במשרדי ממשל שונים וחוצת מקצועות ותחומים.

השילוב בין מדיניות ציבורית ממוקדת חיזוק היחידה המשפחתית לבין מיקוד אנשי מקצוע להתערבות ברמת המשפחה עשוי לחולל שינוי חברתי ברמה הפרטנית, המשפחתית, הקהילתית והלאומית. לעובדים סוציאליים תפקיד מרכזי בחיזוק משפחות ובבלימת היחלשותן. לעובדים סוציאליים מומחים לתחום המשפחה תהיה פרספקטיבה של פיתוח מדיניות הצומחת "מלמטה למעלה" לטובת פיתוח שירותים, פרקטיקות התערבות ביחידה המשפחתית גופא, וכן כלים לסיוע ולהדרכת אנשי מקצוע בעבודתם.

א.1.3 התמקצעות עובדים סוציאליים בגישה הוליסטית לטובת משפחות

לעובדים סוציאליים נועד תפקיד חשוב בקידום ובהובלת שיח של שינוי חברתי ממוקד משפחה בכל רמות הפעולה *ברמת המדיניות* - באמצעות פרקטיקות שינוי מדיניות ברמה היישובית וברמה הארצית; שכן פעולת העובדים הסוציאליים מעוגנת בראייה הוליסטית ומערכתית, בידע ובכלים המוכוונים לקידום שינוי חברתי ולהבניית שותפויות, ברמת המאקרו והמיקרו. ביכולתם לזהות חוסרים (לקונות) במדיניות ולקדם מענים מתאימים למשפחות. *ברמת המשפחה* – ביכולתם לפעול לחיזוק מערכת היחסים בתוך המשפחה ולטפל בבני משפחה בכל היבט של סיוע, כולל סיוע בקשר עם שירותים וגופים ציבוריים, מיצוי זכויות, פיתוח יכולות ייצוג עצמי ומתן כלים ליצירת שיח על צרכים זכויות, ועוד. פעולתם בתחום חיי משפחה מתבססת על תשתיות ידע ואפשרויות סיוע לבני משפחה - לקדם קרבה, תמיכה, השתייכות, ביטחון ושיתופי פעולה בתוך המשפחה ובין המשפחה והסביבה. ראייה הוליסטית זו נשענת, בין היתר, על תחומי ידע ייחודיים בזיקה לחיי משפחה, למשל ידע על צרכים התפתחותיים של ילדים, נוער, אזרחים ותיקים; על שלבי חיים מעבריים כמו תחילת חיי הנישואין, הצטרפות ילד ראשון למשפחה וכדומה; על מצבי חיים כמו התמודדות עם מוגבלות, חולי והתמכרויות; על מצבי משבר והתמודדות מתמשכת עם אובדן, גירושין, שכול ועוד.

ההתמקצעות בעת הזו, מאתגרת למיקוד אנשי מקצוע בהבנת מורכבות ההתמודדות במרחב המשפחתי. לראות אותו כתוצר של הבניה חברתית קיימת, המייצרת מתחים מובנים בתא המשפחתי בממשק פרט-משפחה-סביבה. התא המשפחתי נתון לממשק שבין תהליכי שינוי חברתיים, שינויים ערכיים, חברה רוויית הזדמנויות וגירויים. תהליכים אלו הובילו למרכזיות מימוש הפרט בתוך המשפחה. לשינויים אלו השלכות על יחסי המשפחה, על ערכיה, ועל מצבי קונפליקט הטומנים בחובה מצבי קונפליקט והסלמה בממשק שבין מרכזיות הפרט לבין מרכזיות המשפחה. יכולתם של אנשי מקצוע להתייבץ לצד משפחות מאפשרת להם להיות שותפים במסע ההתמודדות המשפחתי במצבי חיים רבים. מצבים, בהם משפחות זקוקות לסיוע רגשי, ל"פתיחת צירים" ביחסיהם בתוך מרחב היחסים האינטימי. מרחב אינטימי זה הינו רווי אתגרים, רווי דרישות התמודדות ומצבי קונפליקט. מציאות מורכבת זו מחייבת שפעולתם של אנשי המקצוע תהיה מעוגנת בעורף מקצועי של מומחים לתחום המשפחה.

א.1.4 מגמות לקידום מדיניות משפחה בשירותי רווחה

אתגרי ההתמודדות בתא המשפחתי מחד - וכוחה של מדיניות לתמוך במשפחות מאידך מגביר את הקולות הקוראים למדינות במערב לקדם מדיניות מפרספקטיבת המשפחה ולפתח שירותים מותאמים. גם בישראל אנו עדים למגמות פיתוח שירותים בפרספקטיבה זו, אך כמגמות פנים משרדיות. כך למשל משרד החינוך ומשרד הקליטה מרחיבים את פעולתם באוריינטציה משפחתית.

משרד הרווחה מקדם את מיצוב המשפחה במוקד ההתערבות במחלקות לשירותים חברתיים בהתאם להחלטות וועדת הרפורמה (צבע, 2010).

תכניות נבנות כתוצר שיתופי פעולה עם החברה האזרחית כגון אשלים, ג'וינט ישראל וכן בשיתופי פעולה בין משרדיים, למשל עם משרד הבריאות, היחידה לאי שוויון בבריאות.

לאור מדיניות משרד הרווחה לפיה המשפחה היא יחידת ההתייחסות לכל תחומי ההתערבות, נערך המשרד להסדיר את התערבות עובדים סוציאליים עם משפחות במחלקות לשירותים חברתיים (להלן המחלקות) ואת ביסוס העובד הסוציאלי כעובד סוציאלי משפחה (להלן עו"ס משפחה) ולהרחיב התמקצעות לחיזוק משפחות (וינטר, מורלי שגיב, 2011; צבע, 2010).

תהליך ההתמקצעות כעו"ס משפחה כולל הכשרה ללוות ולנהל את ההתערבות במשפחות בראייה טיפולית וכן, ידע טיפולי - תוך השענות על ידע וניסיון של עו"ס בעל מומחיות משפחה. התמקצעות מומחיות בתחום המשפחה הוא שלב בנתיב הצמיחה וההתפתחות.⁴

א.5.1 מיפוי עולמות התוכן במסמך מומחיות משפחה

פרק המבוא יציג את הרציונל בהכרה במומחיות משפחה כתחום מומחיות ויתאר את ייחודו בהקשר של פעילות עם פרטים, משפחות וקהילות בעבודה סוציאלית. **בחלק הראשון** יוצגו היבטים שונים של הצורך והחשיבות בראייה מערכתית משפחתית במתן מענה ליחידים, למשפחות ולקהילות. **בחלק השני** יוגדר מושג המשפחה; בהמשך יתוארו תהליכי שינוי עכשוויים ואוניברסליים המאפיינים משפחות בחברות דמוקרטיות ויצוינו אתגרים מרכזיים בחייהן; לאחר מכן יתוארו מאפיינים כלליים של התמודדות משפחות מרובות אתגרים; **בחלק השלישי** יוצג הצורך בחיזוק משפחות שברירות ומשפחות מרובות אתגרים, שחלקן מתמודדות עם חיים בעוני, במחסור ובהדרה. **בחלק האחרון** יתוארו המשפחות בישראל: מאפיינים סטטיסטיים ייחודיים ומגמות חברתיות. הסיכום יעסוק בחשיבות של מומחיות משפחה ליצירת מרחבי חיים נגישים בין המרחב הציבורי למרחב הפרטי בעידן הנוכחי, הטומן בחובו שינויים במעמד משפחות, בהגדרתן ובאתגרים הניצבים בפניהן כולל משפחות המתמודדות עם רמה גבוהה של אתגרים ונסיים בהגדרת החשיבות של מומחיות משפחה.

א.2 מבוא

בתת-פרק זה יוצג רציונל לקידום מומחיות משפחה לנוכח תהליכים המתרחשים במשפחות בעת הזו ושינויים שהתחוללו במיקומים של משפחות בחברה ולעיתים, במעמדן. נתאר את ייחודה של תפיסה מערכתית-משפחתית בהקשר של מרחבי התערבות ממוקדי פרט, במיקוד לאתגרי ההתערבות בתהליכים משפחתיים. הרציונל לקידום מומחיות משפחה נגזר מכמה היבטים: חשיבות המשפחה בחיי הפרט, החוסר הקיים בפרספקטיבת משפחה מבוססת במתן שירות וכן, פוטנציאל התרומה של פרספקטיבת משפחה למשפחות ולפרטים. כל אלו יהוו תשתית לידע ולכלים הנדרשים לתחום בכל רמות הפעולה: פרט, משפחה ומדיניות.

⁴ למשל, כתיבת מתווה להתערבות עובד סוציאלי משפחה במחלקות לשירותים חברתיים (2018)

א.2.1 מגמות הפיתוח של המשפחה במרכז ההתערבות בעבודה סוציאלית

התערבות במשפחות נמצאת במוקד העשייה של שירותי הרווחה והעבודה הסוציאלית במערב בעשורים האחרונים (ארזי, שר וויסמן, 2016 ; Dunst, Sukkar & Kirkby, 2016). מיקוד זה מאתגר את המערכת ואת העובדים הסוציאליים, לחיזוק היחידה המשפחתית כמערכת פעולה, בתוך מרחב טיפולי מסורתי שהוא ממוקד פרט וממוקד בעיה, יותר מאשר ממוקד משפחה. התפתחות זו מיועדת לשפר את מצבן של משפחות אשר ההתערבויות המסורתיות של שירותי הרווחה התקשו להיטיב את מצבן. האתגר המרכזי בשינוי זה הוא פיתוח והטמעה של התערבויות הממוקדות **בכוחן של הזיקות ההדדיות בין בני משפחה**. במקביל לזיהוי צרכי הפרטים החברים בה. דגש על זיהוי המרכיבים שיתמכו ביכולתם של בני משפחה לחזק אחד את השני ובכך, את יכולות התמיכה של היחידה המשפחתית כולה. המיקוד בחיזוק כוחה של המשפחה כמערכת תמיכה טבעית, ובדאגה בו זמנית לכל חברה היא הרחבה משמעותית של התערבות בפרט או בבעיה, אף אם זו נהגה לערב את המשפחה לטובת הפרט. המעבר מראייה ממוקדת פרט לראייה ממוקדת משפחה מהווה אתגר בפיתוח ההתמקצעות.⁵

א.2.2 היבטים במעבר מתפיסה ממוקדת פרט לתפיסה ממוקדת משפחה

המעבר מתפיסה ממוקדת פרט לתפיסה ממוקדת משפחה ממקד להיבטים הקשורים בחיזוק הפרטים השונים במשפחה ובו זמנית חיזוק היחידה המשפחתית. **ראשית, זיהוי המשפחה כיחידה שלמה וכמערכת פעולה ארוכת טווח לתמיכה בחברה:** התערבות בראייה מערכתית תוכל לקחת בחשבון את מערכת המשפחה כיחידה שלמה, תוך זיהוי הממשק בין תהליכים אישיים ובין אישיים. קרי, בחינת השלכות התרחשות המתחוללת אצל בני משפחה עקב מצוקת אחד מחבריה. הדגש הוא על היערכות לצרכים הנבדלים של בני משפחה ככל שניתן. אך בו זמנית, מוכוונות לשמירה על כוחותיהם ועל פעולתם כהדדית וכמשותפת.

במרכז של תפיסה זו, סיוע להתארגנות משפחות כמערכת תמיכה במצב של היחלשות בן משפחה וחיזוקם **כמשאב תמיכה הדדי לפרט ובו זמני, לכלל חברה**. הדגש במעבר מראייה ממוקדת פרט לראייה ממוקדת משפחה מוסט להיות רב כיווני. לא מצב חד כיווני, לפיו המשפחה נתפסת כמשאב סיוע ושיקום עבור פרט בהיחלשות – מצב בו רוב עיקר הנטל והעומס על "מטפל עיקרי". אלא מצב בו מזהים את חברי המשפחה כצרכני שירות מחד וכנותני שירות, מנגד. ראייה מערכתית זו, תכלול כמובן מאליו צרכים מגוונים החל "מהיחלשות הפרט" אך גם תרומתו. וכן את צרכי נושאי הנטל. כמו כן את האיזונים והבלמים אשר יוכלו לשרת את בני המשפחה ואת היחסים ביניהם. **ראיית בני משפחה כמערכת פעולה** מאפשרת להיערך למענים הדדיים ביניהם: צרכיהם מעבר להתגייסות לתמיכה באחד, מחד, שמירה וטיפוח זיקות הדדיות תוך שמירה על כוחות לטווח רחוק של חברי המשפחה, מאידך. מיקוד זה מאפשר רגישות להתארגנות שתכלול היחלשות של אחד התומכים; הן לחלוקת תפקידים לאורך זמן הן לגיוס משאבים בהתארגנות עתידית. משפחה שתתחזק כמשאב תמיכה הדדי ובו זמני, לכלל חברה, תוכל למנף את כוחותיה.

⁵ ראו פירוט של הערכת אופן פעולת השירותים בישראל בד"ח לביא, 2008; לפירוט בארצות המערב ראו ארזי ואחרים, 2016

שנית, היערכות לחיזוק משפחות בראייה ארוכת טווח חותרת להבניית איזון במצב של הפרת איזון עקב קושי או משבר. מיקוד ההתערבות הוא **בעמידותם ובצורכי התפתחותם** של בני המשפחה השונים, לצד היערכותם לתמיכה בפרט הזקוק לה. השאלות המנחות את העובד הסוציאלי בהתערבות מסוג זה הן: כיצד ללוות את המשפחה? כיצד לקדם מבני תמיכה שיאפשרו את מרב השמירה על כוחות בני המשפחה הן בטווח הקצר והן בטווח הארוך? כיצד לקדם וכיצד לשמר את הערך החיובי של התמיכה ההדדית? כיצד לקדם את הערך והדימוי החיובי של בני המשפחה? ועוד. במרכז ההתערבות של העובד הסוציאלי ניצבת מערכת המשפחה: זיהוי מערך איזונים ובלמים המאפשר צמיחה רגשית והתפתחות של בני משפחה שונים במצב נתון; זיהוי כוחות שיעודדו הכלה והחלמה, שיאפשרו ביטוי של מגוון רגשות וצרכים נבדלים ולגיטימיים ובו-זמנית; מתן מענה לצורכי הנזקק ועידוד עצמאות, בחירה והדדיות ביחסים, חתירה למציאת איזון מחודש במערכת היחסים בתנאים הקיימים. יצוין כי באנגליה הונהגה רפורמה ממוקדת במשפחה "Think Family" בשירותים החברתיים שהחליפה תפיסות ממוקדות פרט (Morris, Hughes, Clarke, Tew, Mason, Galvani, & Burford, 2008).

3.2.2 מומחיות משפחה בקידום תפיסה ממוקדת משפחה בשירותי הרווחה

תהליך עדכון והתמקצעות מומחיות משפחה יכול לגבות את קידום השירותים מכווני המשפחות בשירותים הציבוריים, לעיתים כנדבך נוסף ומשלים להתערבות ממוקדת פרט, המבוססת כבר ממילא; להתמקד במשפחה כמערכת השתייכות רגשית (הן כפרטים הן בזיקה הדדית בין בני המשפחה); לקדם התערבות החותרת לשמירה על כוחות בני המשפחה כיחידה שלמה, ולמינופם⁶.

אמנם משפחות היו מאז ומתמיד יעד התערבות בתחום העבודה הסוציאלית – מקצוע המזוהה עם ראיית הפרט בהקשר המשפחתי והחברתי שלו, וכן עם תפיסה מערכתית של נסיבות חייו (Strean, 1974; Richmond, 1917) אלא שלמרות זאת, פרקטיקות ההתערבות במשפחות פותחו מאוחר יחסית ובשני שלבים: הראשון, עם התפתחות גישות מערכתיות בטיפול משפחתי בשנות ה-50 של המאה העשרים, והשני, עם התבססות גישות התערבות מערכתיות אקולוגיות – גישות המעגנות את הזיקות ההדדיות בעבודה עם משפחות בהקשר סביבתי-חברתי, החל משנות ה-70 של המאה העשרים (Bronfenbrenner, 1979). לדאבון הלב, התפתחויות אלו נתקלו בקשיי יישום לאורך השנים, במיוחד במשפחות הסובלות מחסור ניכר⁷. כדי להמחיש את נחיצות מומחיות המשפחה, להלן כמה היבטים שלה:

א. התפתחות השירותים; מרבית השירותים החברתיים, ובכללם תחומי התערבות בעבודה סוציאלית, התפתחו להיות ממוקדי פרט בעידן זכויות אדם אך נעדרו פרקטיקות מכוונות חיזוק המשפחה. זאת, אף שהיא יחידת החיים הטבעית והמרכזית בהתפתחות האדם. כך לדוגמה הטיפול באזרח הוותיק, בילד ובנוער.

⁶ בישראל, לביא, 2008. ראו הרחבה לגבי העולם במאמרה של Bogenschneider, 2014.

⁷ יפורט בהמשך, בפרק "המשפחה בעבודה סוציאלית" ובפרק "התפתחות גישות טיפול משפחתי".

תחומים אלו דורשים התמחות ייחודית ממוקדת גיל, שלב התפתחות ומאפייני קושי וסיכון, אך בו-זמנית, האזרח הוותיק, הילד או הנער משתייכים למשפחה, ובני משפחה חווים קשיים משל עצמם לנוכח מצב זה או אחר, ואלו לעיתים לא מטופלים. כלומר, על אף הכרה עמוקה, חוצת תרבויות, מגזרים ומקצועות, בחשיבות התא המשפחתי להתפתחות האדם ובתרומת משפחות לחברה – קיים חוסר במענים כוללניים, תואמי חיים משפחתיים, העונים לצורכי הפרט והמשפחה בו-זמנית.

ב. התפתחות הידע כידע מקביל: פרט ומשפחה; עם התפתחויות ידע במדעי החברה, הרווחה והבריאות החל מן המאה העשרים - התפתחו תחומי המומחיות הממוקדים בפרט ובבעיה במקביל להתפתחות מומחיות לתחום המשפחה. התפתחויות אלו, מופיעות לעיתים תכופות כקווים מקבילים, יותר מאשר כמשלימים זה את זה. בשונה מכך, נקודת המוצא למומחיות משפחה, מתבססת על קדימות לראייה מערכתית משפחתית. לפיה, המשפחה היא יחידת ההתפתחות המרכזית ביותר לאדם, אשר ברשותה, יכולות ייחודיות לפיתוח אישי, בינאישי, חברתי וקהילתי. על כן, יש לקדם את יכולותיה להעניק אופק ותקווה לחברים בה. ראייה מערכתית משפחתית היא המשאב המרכזי בהתערבות עובדים סוציאליים בפרספקטיבה ממוקדת משפחה. התערבות מסוג זה, מציבה את מערכת המשפחה במרכז, במיקוד לשתי רמות פעולה; האחת, כישות בפני עצמה והאחרת, במענים לצרכים הן משותפים והן נבדלים של חברה, בהתמודדותם במצבי חיים.

אמנם, שירותי הרווחה בישראל אימצו לא מכבר את מרכזיות המשפחה בהתערבות. הם אף מקדמים שינוי ארגוני המבטא את האינטגרציה בין תחומי ההתערבות השונים, הממוקדים בקבוצות גיל או בהגדרת תחום הבעיה. עם זאת, המבנה המסורתי של השירותים ממוקד פרט, אף שחלקם הרחיבו את האוריינטציה למשפחתית.

חלק מההסבר לכך נעוץ בהתפתחות מבנית של השירותים: עידן זכויות האדם והמיקוד באינדיבידואל עיצב באופן טבעי את מבנה השירותים כממוקדי פרט. באופן זה הגדרת בעיה מקושרת לפרט – מה שהקרין לעיתים על חולשה בפרספקטיבת משפחה. כך, תחומי השירות התפתחו היסטורית כממוקדי שלב בחיים או כממוקדי בעיה: למשל, שירות לילד ולנוער, שירות לאזרחים ותיקים וכך הלאה. עם זאת, חלק מהשירותים התרחבו בעקבות התפתחות ידע על תופעות חברתיות ייחודיות והעלאתן לסדר היום הציבורי, למשל אלימות במשפחה; אובדן שכול וטראומטיזציה בחברה הישראלית; נפגעי עבירות המתה; אזרחים ותיקים; דרי רחוב; נשים בזנות; בתי משפט לענייני משפחה ועוד. בדומה, התפתחות ידע ושירותים לתחום נפגעי פוסט טראומה לנכי צה"ל במשרד הביטחון ולנפגעי פעולות איבה בביטוח הלאומי. כך, למשל, אגף השיקום במשרד הביטחון מציע שירות לשיקום אדם עם מוגבלות, בעוד באגף למשפחות שכולות ולהנצחה – יחידת ההתערבות היא המשפחה.

היערכות מבנית זו של השירותים ניכרת גם במקצועות הבריאות. במחויבות לחולה המאושפז בבית חולים, לעיתים המערכת מפצלת בין חלקי משפחה, בשל היעדר תפיסה כוללנית, הרואה את זכויותיה ואת צרכיה של המשפחה כיחידה. תפיסה מקצועית מכוונת מתן שירות ממוקד פרט אינה מקדמת את השיח המשפחתי ואת השיח עם בני המשפחה במקרים כמו אשפוז – ולעיתים מזהה את בני המשפחה כמשאב עבור המאושפז. הצבת "נזקקותו" במרכז, אינה מתמקדת בהכרח בצורכיהם הנבדלים של בני המשפחה ובעומס המצטבר עליהם.

מפרספקטיבת הפרט, בני משפחה יגויסו, למשל, לסייע להורה מאושפז החולה במחלה כרונית. מפרספקטיבת המשפחה – הם יהיו זכאים גם למענה לצורכיהם הנלווים למצב, להקלה בעומס הרגשי והתפקודי המופעל עליהם ולשמירה על מקורות ההזנה וההשתייכות הנבדלים שלהם. הסייע בהתארגנות בני משפחה במצבים אלו יכול לתרום רבות לייצוב היחסים ולהקלה על בני המשפחה במצבים שבהם מופר האיזון, ולסייע להם להמשיך ולהיות משאב לטווח רחוק זה עבור זה. הדבר נכון כמובן גם למגוון מצבים נוספים, כמו גירושין, אובדן, שכול ואלמנות ואף אלימות במשפחה.

4.2.א יתרונות גישת שירות מפרספקטיבת משפחה

לגישת שירות מפרספקטיבת משפחה כמה יתרונות לחיזוק של משפחות.

- א. חיזוק בו זמני של כל בני המשפחה יסייע לפעולתה כמערכת תמיכה טבעית והדדית. המשפחה היא יחידה אחת, מעבר להיותה סך הפרטים המרכיבים אותה, וככזו היא זקוקה למשאבים, לקהילה, לשייכות. שירותים המוצעים לה בקהילה הטבעית יוכלו לתת מענה הולם לצרכיה, להקל על התנהלות היחסים בין בני המשפחה ולסייע לה בהתארגנות לטווח הקרוב והרחוק כאחד. להיערכות מובנית של מתן שירות ברוח זו יכול להיות תפקיד מכונן בחיזוק מערכת הקשר הטבעית והבסיסית של האדם.
- ב. חיזוק חוסן של משפחות, המעוצב ביחסים בתא האינטימי, של המשפחה. לבני משפחה היכולת לפעול זה כלפי זה כגורם מחזק או כגורם מעכב, שכן המשפחה היא מערכת הנמצאת בתנועה מתמדת ונתונה להשתנות. חבריה מושפעים זה מזה ומשפיעים זה על זה. לחיזוק בו זמני של חברי משפחה במצבי לחץ ומשבר נועד תפקיד מועיל בחיזוק הלכידות והסגילות של מערכת המשפחה (Olson, 1985) ובהנעת כוחותיהם, ועקב כך – בביסוס כוחותיהם לטווח הרחוק. להתמודדות יעילה עם מצבי דחק השלכות ניכרות על בניית דימוי משפחתי חיובי, על שותפויות בתוך המשפחה ומחוצה לה ועל יכולות ייצוג יעיל של צורכי בני המשפחה. חיזוק מערכת יחסים זו מושתתת על הכרה בתרומתה של מערכת המשפחה לתהליכים טבעיים של החלמה ושל תמיכה במצבי קושי ומשבר.
- ג. חיזוק משפחות כעוגני השתייכות טבעיים של האדם וכתשתית ליצירת שותפות בשיח שבין עובד סוציאלי ובין בני משפחה. לשותפות זו יכול להיות ערך של ברית טיפולית המקדמת שינוי וסיוע בהתמודדות במצבים מאתגרים של קושי. בכוחה של התערבות העובד הסוציאלי לתרום לחוויה של יצירת ערך ליכולות בני משפחה; ליצירת משמעות להשתייכותם, לערכיהם, למסורותיהם ולקידום תהליכי החלמה בתוכם; למינוף כוחותיה של היחידה המשפחתית; להסטת היבטים כוחניים והיבטים הרסניים ביחסים בין בני משפחה מדפוס התנהלות רווי מתח וקונפליקט לעבר סלחנות, סולידריות, אחווה, אמפתיה ותמיכה. להתערבות זו תפקיד ייחודי בתהליכים תוך-אישיים ובין-אישיים המתחוללים במצבי לחץ ומשבר, במצבים של מחסור מתמשך ועוד.

ניסיון מקצועי מבוסס של מומחה לתחום המשפחה, כולל היכרות עם משאבים חברתיים העומדים לרשות משפחות, יכול לסייע לעו"ס במעמד מומחה לתמוך בו-זמנית בעו"ס המשפחה המתערב, במערכת המשפחה ובפרטיה, ולקדם פיתוח פרקטיקות של מדיניות ושירותים ואת יישומיהן בקהילה.

יישום ראיה מערכתית-משפחתית מעוגן בתשתיות ידע נרחבות. ראשית יצינו דיסציפלינות המשמשות עוגני ידע למקצוע העבודה הסוציאלית – כמו פסיכולוגיה, סוציולוגיה, משפט, מדע המדינה ועבודה סוציאלית עצמה. דיסציפלינות אלו מקנות מסגרת תאורטית להמשגת תהליכים משפחתיים וכן לניתוח ולהבנת פעולת מערכת המשפחה, כמו תאוריית הפונקציונליזם (Functionalism Theory), תאוריית האינטראקציה הסימבולית והתפקיד (Symbolic Interaction & Role Theory), תאוריית החליפין (Exchange Theory), הגישה ההתפתחותית (Development Approach), תאוריית המערכות (System Theory), התאוריה הקיברנטית (Cybernetic Theory) והתאוריה האקולוגית (Ecological Systems Theory), וכן תאוריות טווח אמצע כדוגמת מגדר והתמודדות משפחתית במצבי לחץ (Stress Theory), כמו גם תאוריות פסיכולוגיות כמו תאוריית ההתקשרות (Theory Attachment) (Bowlby, 1973). שני יוצגו מגוון גישות לטיפול משפחתי כמו אלו של מינושין וסאטיר (Minuchin, 1974; Satir, 1964),⁸ המשמשות למיפוי תהליכים במשפחות, כמו גם להתערבויות ולטיפול במשפחה.

נוסף לידע המתמקד בחשיבות תא משפחתי יציב המקיים יחסים באיכות מיטיבה, סוציולוגים מצביעים על התערעורות בקיימות ובהמשכיות מוסד המשפחה. כמו כן, לנוכח שינויים במבנים משפחתיים ובסוגי התקשרויות, הם מצביעים על השינויים המתחוללים במשפחות ועל הקשיים בתא המשפחתי ורואים זאת כעדות לאי רלוונטיות שלו כמוסד (Cornford, Baines & Wilson, 2013). בצדם, חוקרי מדיניות מתחום הרווחה טוענים לקריטיות של מענה הולם למשפחה כמערכת תמיכה רגשית, שעודנה מרכזית וחשובה כל כך להתפתחות האדם, כדי לחזקה (Bogenschneider, 2014).

כאמור, מגוון גישות מספקות פרספקטיבה ואוריינטציה לפרקטיקה להבנת מערכת המשפחה, להתנהגות פרטים במשפחה ולהתרחשות היחסים בה – החל מיחסי הכוח בחברה, דרך יחסי הכוח בתוך המשפחה ועד להתפתחות רגשית של יחסים קרובים. אלו גובשו במגוון שיטות חקר המציגות ידע תאורטי הנבנה מלמעלה למטה (דדוקטיביות) ומלמטה למעלה (אינדוקטיביות), שיטות כמותניות ואיכותניות, ללמידת היבטים במערכות יחסים במשפחה, אינטראקציה בין פרט, משפחה וקהילה והתמודדות משפחתית במצבי דחק. העובדים הסוציאליים נדרשים למגוון מיומנויות בסיוע למשפחות, ובפרט למשפחות המתמודדות עם מחסור, כולל מחסור בהזדמנויות ומחסור בהון סימבולי, ומתקשות ליהנות ממשאבים חברתיים. המאחד עולמות תוכן אלו עבור משפחות, הינו בחשיבות של קשר אנושי אינטימי להתפתחות רגשית של מבוגרים, לסוציאליזציה של ילדים ולחוויה של השתייכות. שכן, מערכת יחסים אינטימית ומיטיבה, משמשת משאב להתפתחות האדם, לפיתוח כישורים ומיומנויות לקשר אישי, בין אישי וחברתי. מטרת התערבות עובדים סוציאליים לחזק משפחות, לבלום היחלשותן, לסייע לוויסות רגשי, להתמודדות עם מצבי לחץ ולהגברת סיוע הדדי במשפחות. האתגר הניצב לפתחם, כולל איגום משאבי הידע אודות הפרט המשפחה והקהילה כדי לייצור תמיכה למערכת היחסים הבסיסית והראשונית, היא המשפחה.

⁸ ראו פרק התפתחות גישות לטיפול משפחתי

משפחה, אם כן, מחייבת את איש המקצוע להציב בקדימות את הקשיים בהקשר של היחסים המשפחתיים, ואת האפשרות לחזק את בני המשפחה כמשאב טבעי והדדי זה לזה; הובלת התערבות ממבט כוללני, הוליסטי, רב ממדי ואינטגרטיבי.

תחום המשפחה אינו עומד בניגוד לכל תחום עיסוק אחר בעבודה סוציאלית. נהפוך הוא: זיקה הדדית בין הפרט והמשפחה היא התשתית לגישה מקצועית החותרת לתמיכה במשפחה כמערכת מיטיבה. הפנייה להתמחויות שונות, ממוקדות פרט או בעיה, עומדת לרשות עו"ס המשפחה, כחלק מהתפיסה הכוללנית החיונית לעבודתו. בין שתחומי עיסוק שונים במקצוע העבודה הסוציאלית הם משלימים, חופפים או מקבילים, מטרתם אחת: היענות לצרכים רגשיים ותפקודיים ברמת הפרט ובזמנית ברמת המשפחה, כמשאב מסייע לצמיחה ולהחלמה.

משפחות רבות מגישות אחר סיכוי להשתלב מחדש במעגלי תפקוד, עשייה ויצירה בחברה. אלו אוכלוסיות היעד של משרד הרווחה, והוא פועל, בשותפות עם גופים אחרים, לאיתור משפחות אלה, לטיפול בהן, להגנה עליהן, לשיקומן ולסיוע להן – כמו גם למניעת מצבי סיכון שעלולים לאיים עליהן. מטרת המשרד לתמוך בכל אדם, משפחה וקהילה הנתונים במצב של משבר זמני או מתמשך מפאת מוגבלות, עוני והדרה חברתית, קשיי תפקוד, גיל, אבטלה, הזנחה, אפליה, ניצול וסטייה חברתית (משרד העבודה והרווחה והשירותים החברתיים, 2016).

משרד הרווחה מוביל מהלך המציב את המשפחה במוקד ההתערבות. ראשית המהלך בשנת 2007, בהקמת ועדת לביא לבחינת רווחת המשפחה והתאמת מדיניות הטיפול בשירותי הרווחה בישראל. המלצות דו"ח לביא (2008) קוראות לראות במשפחה את יחידת ההתערבות המרכזית של שירותי הרווחה ולהקצות משאבים לטובת שירותי מיטבי ללקוחות במסגרת היחידה הטבעית של המשפחה. בהמלצות הוועדה ניכרת מרכזיות המשפחה הן כמטרה הן כמשאב לקידום הפרטים שבתוכה, לצד מיקוד בצורך בחיזוק משפחות, בפיתוח סלי שירותים עבורן ובקישור בין ההתמחויות השונות – הן במערך משרד הרווחה הן בין משרדי הממשלה השונים. ברוח המלצתה, עו"ס משפחה יועד לשמש מנהל הטיפול ברמת המשפחה. לשם כך הוא נדרש להכשרה מתאימה, למעמד בכיר ולניהול משאבים שיאפשר לו לתת שירות הולם למשפחה ולתאם בין גורמי הטיפול (לביא, 2008, עמ' 42). בהמשך, קידם משרד הרווחה רפורמה מקיפה הרואה במערכת המשפחה את יחידת היסוד שאליה מכווננת עבודת המשרד, וגיבש מדיניות שלפיה למשפחה יש משמעות שהיא מעבר לפרטים החברים בה (וינטר ומורלי-שגב, 2011).

לסיכום, עידוד עובדים סוציאליים להתמקצע כמומחים בתחום המשפחה הוא חלק מקידום תחום התערבות במשפחות בשדה העבודה הסוציאלית בישראל, מהצבתה במרכז ומפיתוח שירותים בתפיסה מערכתית-משפחתית. ההתערבות בשירותי הרווחה, שהיא מעבר לגישות ממוקדות פרט ותחומי בעיה ולתחומי ידע מקצועיים, ובנוסף להם, מאפשרת ממשקים ושילובים בין תחומי התמחות. מומחיות מקצועית בתחום המשפחה ופיתוח מדיניות ושירותים התואמים צרכים משפחתיים מסייעים למשפחות בכלל ולמשפחות הנתונות במצב מתמשך של מחסור ושל גורמי עומס בפרט.

א.3 משפחה בהקשר של חברה משתנה – מהי ומה האתגרים הניצבים בפניה

א.1.3 מהי משפחה

המשפחה היא התא החברתי המרכזי והבסיסי של האדם, מערכת קשר שהיא עוגן קיום, התפתחות וצמיחה עבורו.

מוכרת כמוסד חברתי מרכזי בר כוח הסדרה של החיים האנושיים המציב תבניות שונות של משפחתיות. במשפחות מתקיימות מערכות יחסים אשר להן תפקיד מכונן בהבניית יכולות ליחסים קרובים, לפיתוח קשר אינטימי בינקות ולחיוניותו לאדם הבוגר. חוויית ההשתייכות וההתפתחות מקושרת לתפקוד המשפחתי, למבנה התארגנות היחסים ולאיוכותם. ביכולתה של מערכת קשר אינטימית מיטיבה לקדם צמיחה בו זמנית של כל החברים בה והיא משמשת לביטחון רגשי וחברתי ולהשתלבות מועילה בחברה.

קיימת הסכמה רחבה בקרב חוקרים באשר לחשיבות ולמשמעות המשפחה עבור הפרט (Goldberg & Goldenberg, 2002)⁹. בעשורים האחרונים המשפחה נתונה לטלטלות ולשינויים מרחיקי לכת המציבים אתגרים להתארגנות מערכת היחסים בתוכה. בו זמנית, משתנה קיימות המשפחה כמוסד ויציבותה וכן, מבנים ודפוסים משפחתיים משתנים ומבנים חלופיים מתהווים. מקורם של חלק מהשינויים בגורמים סביבתיים, פוליטיים, כלכליים, ערכיים, חברתיים ותרבותיים כלל-עולמיים.

כך שמערכת המשפחה נמצאת בהתמרה (השתנות) מתמדת, ובהתאמה – חוקרי משפחה מתקשים לספק הגדרה אחידה וכוללת לשאלה "מהי משפחה". העושר והמגוון של תרבויות, דתות ומדינות יוצר קושי בגיבוש הגדרה אוניברסלית מוסכמת למושג המשפחה בעת הנוכחית. בעיית גבולות ההגדרה עולה בתחומים שונים: בתחום חקר המשפחה עולות שאלות כגון את מי מכלילים במחקר שייחשב מחקר משפחה; בקרב נותני השירות למשפחות עולות שאלות על זהות המערכת המשפחתית אליה מיועדים ההתערבות המקצועיות והשירותים; בקרב מעצבי מדיניות עולות שאלות – לא רק על הזכויות המוגדרות בחוק עבור משפחות ועל אופי השירותים שיש לפתח, אלא גם לאילו משפחות ולאילו הגדרות של משפחה יש לתת מענים. העדר הגדרה מוסכמת לשאלת מהי משפחה, למרות היותה המובן מאליה בחיי הפרט, מקשה על תכנון מדיניות בהתאם לשונות בייצוגים ובצרכים של מגוון תאים משפחתיים (Cornford, Baines & Wilson, 2013)¹⁰ וכן על תכנון מדיניות כוללת לאוכלוסיית יעד רחבה. אך עם זאת, העמימות הקיימת בהגדרה אוניברסלית למהי משפחה – יכולה גם להקנות יתרון בגיבוש מדיניות ומענים ייחודיים לסוגים שונים של משפחות. אמנם, לאור השינויים שחלו במושג המשפחה, אפשר להצביע גם על התגבשות שינוי בהגדרה – מעבר מהגדרה ביולוגית להגדרה פסיכולוגית: באופן זה, המיקוד במחקר ובמדיניות השתנה והוא מכון כיום למערכת הכוללת יותר מאדם אחד, אשר מקיימים ביניהם קשר של קרבה.

⁹ יפורט בהמשך. ראו דיון נרחב על משפחות בחברה הישראלית, אצל Fogiel-Bijaoui, בפרסומיה 1999, 2005, 2013, 2016 וכן, לסוגיית החברה הישראלית כחברה משפחתית, אצל שמאי וגירון, 2012.

¹⁰ ראו הרחבה בדבר החשיבות של ייצוג יעיל של יחסי משפחה עם התפתחות שירותים ממוקדי משפחה אצל (Cornford, Baines, & Wilson, 2013).

בקרב חוקרים מקובלת הסכמה על כמה מדדים אשר אפשר להכליל בהגדרת מערכת יחסים כמשפחתית¹¹, במיוחד כשזו נתפסת בידי חוקרי משפחה כמערכת מכוונת מטרה (Goal-Oriented System) (Broderick, 1993).

עקרונות היסוד, אם כן, למימוש יעדי היחידה המשפחתית, מופיעים בהגדרה שקיבלה הוועדה לבחינת מדיניות רווחת המשפחה (לביא, 2008):

"כל צירוף של שניים או יותר אנשים, המקושרים ביניהם לאורך זמן בקשר של הסכמה הדדית. לידה או אימוץ, ואשר מקבלים על עצמם מחויבות הדדית לכמה מן ההיבטים הבאים: דאגה וטיפול פיזי לחברי הקבוצה, הוספה של חברים חדשים באמצעות הולדה או אימוץ, סוציאליזציה של ילדים, בקרה חברתית של החברים, ייצור, צריכה וחלוקה של מצרכים ושירותים, דאגה וטיפול רגשי" (עמ' 3).

הגדרה זו מכלילה אפשרויות של הסדרים חברתיים שונים שנועדו לארגן את היחסים ביחידה האינטימית של האדם, ושבמרכזם היבטים של הדדיות ושל תמיכה הדדית ומרחיבה את מושג המשפחה.

מכלילה בין היתר משפחות גרעיניות מסוג משפחת מוצא ומשפחת הולדה (יחסי בוגרים והוריהם, הורים וילדיהם הקטינים והבוגרים, אחאים); משפחות של הורות יחידנית מבחירה (למשל המשכיות הרווקות) ושלא מבחירה (למשל עקב אלמנות); משפחות של הורות המתקיימת במשקי בית נפרדים (מבחירה, עקב גירושין ועוד); זוגות נשואים החיים בבתים נפרדים או בארצות שונות, כולל משפחות טרנס לאומיות (מגורים נפרדים עקב הגירת עבודה); משפחות שבהן הולדה ללא קיום יחסי מין (טכנולוגיות פריון וגלובליזציה שלהן); משפחות משולבות (לשני ההורים ילדים מנישואין קודמים שהסתיימו עקב אלמנות או גירושין); משפחות מאמצות; זוגות חד-מגדריים; ומשפחות החיות בנפרד וביחד (הגדרה עצמית זוגית והפרדה בקורת גג ומשקי בית); סבים וסבתות כמטפלים עיקריים או בלעדיים; וכן צורות שונות של התקשרות זוגית (זוגות-זוג הגר יחד, עם או בלי ילדים, ללא נישואין, חתונה אזרחית, התקשרות הסכמית לא רשומה, ידועות בציבור ועוד) והתקשרות משפחתית (הולדה בעקבות התקשרות חוזית ובסיוע טכנולוגיות פריון כמו תרומת זרע או ביצית, פונדקאות). מגוון זה של חיים משפחתיים, מייצג סוגי התקשרויות, בין אם חוזיות ובין אם אינטימיות, אך אינו מעיד בהכרח על בחירה רגשית, המבטאת גם את רצונו וגם את אחריותו ומחויבותו של הפרט, או על חוויה חיובית של קרבה בין שותפים; ההגדרה יכולה לכלול גם הסדרים חברתיים או חוקיים הכרוכים בקושי או מצוקה למשל סרבני גט; משפחות בקונפליקט בעצימות גבוהה; חסרי ישע.

בישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, האמונה על איסוף נתונים על משפחות בישראל, מבחינה בין כמה הגדרות: מגדירה משפחה כשני אנשים או יותר הגרים באותו משק בית וקשורים זה לזה כבני זוג נשואים או לא נשואים או כהורה וילד (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2014).

¹¹ לסוגיית הגדרת מושג המשפחה הוקדש כתב העת (1999, 28, 3-4) Marriage & Family Review ראו פירוט בד"ח לביא 2008.

הגדרה זו מתייחסת למגורים במשק בית משותף, זאת, על אף שבהגדרותיה, מבחינה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בין "משק בית", "משפחה", "משק בית משפחתי" ו"משק בית לא משפחתי":

משק בית, על פי הגדרתה, כולל אדם אחד או קבוצת אנשים הגרים יחד תחת קורת גג אחת באופן קבוע ברוב ימות השבוע, ויש להם תקציב הוצאות משותף למזון.

משק בית משותף יכול לכלול אנשים שאינם קרובי משפחה. משפחה מוגדרת כגרעינית – דהיינו שני אנשים או יותר הגרים באותו משק בית וקשורים זה לזה כבני זוג נשואים או לא נשואים או כהורה וילד.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מגדירה את סוגי המשפחה העיקריים: זוג בלבד, זוג עם ילדים או הורה יחיד עם ילדים (כולל ילד מאומץ). בנוסף, הוגדרו עוד סוגי משפחות: משפחה של אחים הגרים יחד ללא הוריהם, ללא בני זוג וללא ילדים משלהם, וכן משפחה של סב או סבתא ונכדים בלבד ללא הורה.¹² מאפייני משפחות בישראל יוצגו בהמשך. לפי נתוני הלשכה, הולדה והקמת משפחה מקושרות בישראל על פי רוב לנישואין, ומרבית המשפחות חיות במסגרת משפחה גרעינית (88% מקרב היהודים, 96% מקרב הערבים).

לסיכום, הגדרת המשפחה וגבולותיה משיקה לשאלות על זהותה וזו, כאמור, נמצאת בעיצומם של תהליכי שינוי, שיתוארו בהמשך. ככל שתתגמש ותתרחב הגדרת המשפחה, כך היא תאפשר למקם את מערכת היחסים כחלק מרשת חברתית לגיטימית של האדם, ולייצג אותה כברת תוקף חברתי. לייצוג יעיל של יחסי משפחה ולמיקומה של המשפחה בחיי אדם יש חשיבות רבה בהקשר חברתי רחב ובמיוחד, כאשר מעמדה ומיצובה נתונים לשינויים ויש חשיבות לייצוב ייחוד הקשר האינטימי בתוך הקשרים אלו. לאופן שבו יוגדר מושג המשפחה ישפיע על אחריות המדינה על תחומי משפחה ועל האופן שבו היא מגשרת בין תחומי בריאות, חינוך, רווחה, צדק וזכויות, עבודה ופנסיה, רווחה ועוד לשירות משפחות. יש לו חשיבות גם באשר להתוויית מדיניות תואמת צרכים משפחתיים מצרכים אוניברסליים של משפחות ועד לצרכים ייחודיים, ובפרט, מיקוד בצרכים של משפחות ברמות שונות של שבריריות ושל סיכון (Connolly & Morris, 2011; Pennell, Burford Connolly & Morris, 2011).

2.3.א משפחות בתהליכי שינוי בחברות דמוקרטיות

1.2.3.א משפחות בעידן של שינוי

תת פרק זה יתאר תהליכים חברתיים עכשוויים ברמת המאקרו המחלחלים לתוך היחסים חיי משפחות. תהליכים אלו, מאתגרים משפחות בהקניית ערכים וביצירת מסגרת השתייכות אינטימית. חוקרים מצביעים על כך ששינויים מאקרו כלכליים-חברתיים בעידן הגלובלי והבתר תעשייתי, בו דומיננטיות לקפיטליזם ולאנדידוואליזם מובילים לשינוי ביחסי הכוח שבין החברה לבין המשפחה. לאלו, השלכות על מבנה התארגנות היחסים ואף על קיומה וקיימותה (Coontz, 2005; Fogiel- (Bijaoui, 2016).

¹² הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 13.2.2018

משפחות בארצות המערב עברו שינויים מרחיקי לכת במעבר שהתחולל מחברה תעשייתית ועד לבתר תעשייתית מודרנית ודמוקרטית ובהמשך, לפוסט מודרניסטית. תהליכים אלו כוללים שינויים כלכליים-חברתיים, ערכיים פוליטיים וגלובאליים רבי עצמה: התבססות עידן האינדיבידואליזציה, הקפיטליזם, תרבות הצריכה, כוחות השוק והעידן הדיגיטאלי. התרחשותם מתחוללת ברמה גלובלית אך בהקשר למאפיינים מקומיים, תרבותיים, דתיים וערכיים.

מרחבים סביבתיים ואזוריים כמו גם לאומיים ומדינתיים, מעצבים את מיקומן של משפחות בסביבה נתונה ומאתגרים אותן (Fogiel-Bijaoui, 2016; Coontz, 2005). אלו, מאתגרים את מעצבי המדיניות להגיב לשינויים: לפיתוח משאבים לחיזוק היחידה המשפחתית בהקשר להשתנות צרכיה ואתגריה במציאות נתונה ומחייבים מענים רגשי תרבות על מנת לאפשר למשפחות שמירה על משאביהן הייחודיים, אך בו זמנית חיזוק יכולות להקניית כלים להתמודדות בחברה מורכבת. (Bogenschneider, 2014; Bogenschneider & Corbett, 2010; Bogenschneider, Little, 2012; Ooms, Benning, Cadigan & Corbett, 2012).

עידן האינדיבידואליזציה, קידם תהליכי שינוי המציבים את הפרט במרכז חיי משפחה ואת ההתמקדות המשפחה בדאגה לפרטים. זכות הבחירה של הפרט עומדת כערך מרכזי וכמרכז של יחסי קרבה, וניכרת בכל היבט של היחסים החל משלב הכניסה ליחסים ואיכותם, מסגרות זוגיות והורות ופירוקם. השינויים ניכרים גם בעצם קיום מוסד המשפחה. פרופ' סילביה פוגל-ביז'אוי הגדירה תהליכים אלו כ"מהפכת המשפחות הפוסט-מודרניות" (Fogiel-Bijaoui, 2016).

ניכרים שינויים ביציבות מערכות יחסים קרובות דוגמת נישואין והקמת משפחה. יחסים אינטימיים תחת קורת גג אחת אינם עוד האפשרות היחידה לקיום יחסי משפחה. הסדרי ההתקשרות נתונים לבחירת הפרטים ומותאמים להם. עדויות נוספות לשינויים אלו, אפשר לראות בהפחתה משמעותית בהקמת משפחות במדינות המערב, בכך שהמשפחות הפכו קטנות יותר, משפחות חיות יותר בעיר ומשקיעות יותר בהשכלה ובהתמקצעות (Coontz, 2005). וכן בהתפתחות מגוון של צורות יחסים ומבנים שמטרתם הסדרת יחסים קרובים, הניכרים במגוון דפוסים משפחתיים החורגים מן המבנה המסורתי של "המשפחה הנורמטיבית" של אב ואם החיים במשק בית משותף עם ילדיהם (פוגל-ביז'אוי, 1999). איתם, הסטת ההגדרה של מהי המשפחה המקובלת כ"נורמטיבית"; וכן, שינויים בהמשגה ובגבולות של מהי משפחה - הן ברמת המבנה והן ברמת הציפיות מאיכות היחסים במשפחה.

א.2.2.3 השתקפות השינויים בתרבויות ובמבנים של משפחות

מושג המשפחה החל להשתקף בעידן הפוסט מודרניסטי בחציית גבולות מבניים, חוקיים, פיזיים, כלכליים וביולוגיים כך שהתרחב מגוון מבנים ודפוסים של משפחות, הכוללות טכנולוגיות פריון בין יבשתיות, הפרדה בין נישואין, פריון, הורות והקמת משק בית (הקר, 2012; השילוני-דולב, 2013; Hacker, 2017). בנוסף, התפתחות של מבנים משפחתיים המפרידים בין הורות פסיכולוגית, חברתית וביולוגית, מערבת מבני יחסים המפרידים בין שותפות אינטימית ומחויבות לחיים משותפים לבין משק בית משותף;

התרחבות מודלים מחוץ לנישואין - של זוגרות, זוגנות שיתופי משק בית ויחידניות¹³; זוגיות והורות חד מגדריים; קריירות המתנהלות מעבר לים ועוד. בני זוג מתמודדים עם עומס תפקידי רב בין התפקידים המשפחתיים, המקצועיים והכלכליים. אנו עדים לתופעות כמו עלייה חדה בשיעור הגירושין ועלייה בקונפליקטים משפחתיים (Borst, 2015) ולאחרונה אף עלייה בגירושין בגיל זקנה (Brown, & Wright, 2017 ; Lin, Brown & Cupka, 2018).

יציאה מאוחרת של צעירים ממגורים עם הוריהם - כתופעת "הקן הלא מתרוקן" (Kins, De Mol, & Easthope, 2014) ובצידה, חזרת צעירים על משפחתם הצעירה למגורים בבית הוריהם (Easthope, 2010; Liu, Burnley & Judd, 2017; Lacovou, 2010), תהליכים רב דוריים והיבטים של סולידאריות וזקנה (Biblarz & Roberts, 2002; Bengtson & Roberts, 1991). הייחוד והשונות, במגוון מבנים משפחתיים מקבלים מקום רב יותר בחיי משפחות, בחברה ובעקבות כך במחקר.

בנוסף, עם התפתחות תשתיות של זכויות אדם ושוויון בחברות דמוקרטיות, התפתחו ציפיות לשוויון בין המינים ולאליכות יחסים מספקת לשני המינים בתא המשפחתי. לנוכח אלו, במרכז של מערכת יחסים זוגית כיום יש כמה ממדים: הסכמה הדדית, שותפות ובחירה, אינטימיות, שוויון בין המינים וציפייה למערכת יחסים מעשירה. הבחירה מתקיימת בכל היבט של שותפות זוגית והורית, לאורך רצף החיים כזוג וכמשפחה, ונתפסת כחלק מאחריותו ומחובותיו של הפרט כלפי עצמו וכלפי בני משפחתו.

התארגנות מערכת היחסים על צירים של שוויון, כבוד האדם ובחירותיו, כמודל שבו האינדיבידואל במרכז, התפתחה במהלך המאה האחרונה ויותר כחלופה למודל קולקטיביסטי - מסורתי שהוטמע לאורך הדורות. לפיו, המשפחה כמוסד, התהוותה כמשפחה גרעינית החיה בתוך משפחה מורחבת במשק בית משותף. מבנה התארגנות יחסי משפחה זה, נועד לשרת את החברה ולהבטיח את המשכיותה הביולוגית והתרבותית. במודל המסורתי, היחסים הזוגיים אינם מושתתים על שוויון זכויות בין המינים, על בחירה או על הסכמה הדדית; זהו מבנה תרבותי-פוליטי המבוסס על בקרה חברתית, פטריארכלית, בעלת מנגנוני שימור, המשכיות, שליטה ופיקוח. מעמדם של חברי המשפחה נקבע על פי היררכיה של מין וגיל: לגבר קדימות ביחסי הכוח ביחידה המשפחתית, ואחריו- קדימות לאמו - לעליונות בקרב הנשים. לרוב גברים היו אמונים על מלאכת הפרנסה, השתתפו במרחב הציבורי וקיימו את יחסי החוץ הכלכליים והחברתיים. זאת, בעוד הנשים היו אמונות על "מלאכת האהבה" כאימהות וכנשים במרחב הפרטי – ביניהם, תחזוקת בית, טיפוח ילדים. מבנה זה מכפיף את מערכת היחסים להגדרות של מהי משפחה נורמטיבית, וכן, מעצב את כינון היחסים, התפקידים, ואת גבולות ומגבלות לכל אחד מהצדדים. שימור ההיררכיות וכן, שילוב מגורי המשפחות במשפחה המורחבת, הבטיח פיקוח על נאמנות למוסד המשפחה בהקשר לערכים ההגמוניים של החברה, תוך כניעות וצייתנות לצווים חברתיים של הירארכיות פטריארכליות על פי שהוגדר כחוקי השבט. לכל אלה נודעה עדיפות על פני אוטונומיה אישית, איכות הקשר ושוויון הזדמנויות לשני המינים, אשר החברה חותרת להטמעתם רק עם התהוות החברה הדמוקרטית.

מעבר לכך, בקרב סוציולוגים יש הטוענים לשימור המבנים הפטריארכליים-קפיטליסטיים בחיי משפחה.

¹³ זוגרות – זוג שחי ביחד ללא נישואין; או זוגנות-זוג שחי בנפרד ללא נישואין.

לשיטתם טווח הבחירה בכל הנוגע לחלוקת התפקידים בין המינים מוגבל לסדר חברתי זה, ולשימורו. לטענתם, הבניה היסטורית חברתית ופוליטית מכתובה את היחסים במשפחה באופן המשמר אי שוויון מהותי בין המינים, כך שהמשפחה הגרעינית – שהיא מרכיב מרכזי בכלכלה הקפיטליסטית – משמרת למעשה אי שוויון בין המינים (Tazi- Preve, 2013). במובן זה, התפתחות של דפוסים משפחתיים החורגים מהמבנה המסורתי של המשפחה משקף אולי, את הצורך החברתי להשתחרר ממציאות זו וליצר חלופות.

לסיכום, ניתן לומר כי התארגנות יחסי משפחה, אם כן, מונעים על שני צירים: האחד, מושתת על עקרונות וערכים של חברות דמוקרטיות ופוסט מודרניסטיות והאחר מושתת מבנים מסורתיים, באופן, אשר ייתכן ומשלב, כך או אחרת, שני מודלים של פעולה אשר קיים מתח מובנה ביניהם בתוך חיי משפחות. חיי משפחות בחברה הישראלית מתוארות על הרצף שבין מסורתיות ומודרניות (Fogiel-Bijaoui, 2016) ואף בריבוי נשואים המעורבים מתרבויות שונות ומיקומים שונים על הרצף שבין מבנים מסורתיים ועכשוויים. חיי משפחה הם זירה לאינטראקציה בין תרבויות מוצא ולמשא ומתן ערכי על זהויות, כמו גם על מידת ההכללה של ערכים ומסורות ארכאיות. אל מול רצון לחבור לערכי עולם מודרני ופוסט מודרני, ומתקיימים כמשא ומתן ואף כקונפליקט בחיי משפחות רבות, כשיח של שימור ושינוי בין בניית המשפחה הגרעינית ובין המשכיות ערכית ברצף הרב דורי, בין מבנים פטריארכליים לבין מבנים שוויוניים. בני זוג נמצאים במשא ומתן מתמיד בהיבטים אלו המערבים בחירה ומיצוי משאבים והזדמנויות לשני המינים מחד ומכנסים מסורות ותרבויות משפחתיות מנגד.

א.3.2.3 משפחות בהתמודדות בחברה מורכבת

המעבר מחיים בחברות מסורתיות קולקטיביסטיות לחיים בחברות מודרניות ואינדיווידואליסטיות, הוא גם מעבר מחיים בחברה עם דרישות פשוטות לחיים בחברה מורכבת. חברה מורכבת מציבה דרישות התפתחות מורכבות לשני המינים, בתחומים כמו השתתפות במרחב הציבורי, רכישת השכלה וכלים להשתלבות בעולם העבודה ובחברה, וכן כישורי תגובה להזדמנויות חברתיות עבור הפרט ומשפחה. יתרה מכך, בפני הורים ניצב האתגר של הכשרת הילדים משני המינים לתמרון והשגת משאבים: להקניה של כישורים כמו חשיבה ביקורתית ויצירתית, לפעולה ותגובה עצמאית, ליכולות לבניית רשתות ושיתופי פעולה. להורים וליחסי משפחה תפקיד מכונן בהקניית כישורים אלו, להכשרת הפרט כחלק מההון האנושי של החברה – כלים לרכישת ביטחון חברתי ומיומנויות קשר בין-אישי, אלו כוללות אחווה, סולידריות ואמפתיה, ומאתגרות את הבניית היחסים במערכת המשפחה.

אתגר נוסף הניצב בפני ההורים כמנהיגי המשפחה, הוא הובלתה בעידן של השפעה הולכת וגוברת של תרבות הרשת – עולם המרשתת ותקשורת המונים – ותחת מכש כוחות השוק, מערכות השיווק, ודמויות משפיעות של "גיבורי תרבות" בתקשורת. גורמי אי ודאות רבים מקיפים את מערכת המשפחה, ויכולים "לעמעם" את ערכיה. גבולות המשפחה מותקפים תדירות ומתקיימת חדירה בלתי מבוקרת של כוחות חיצוניים לקרבה. אלו, מאתגרים את ההורות להובלה ולניהול המשפחה בבהירות ותקיפות מחד וברגישות מנגד: הובלת היחסים בתקשורת פתוחה, חום, דאגה וטיפוח אך גם באמצעות סמכות, חוקים וגבולות – כפי שמיושן (1982) היטיב להגדיר, כ"דמוקרטיה עם מנהיגים", נעשה מורכב הרבה יותר.

הילדים חשופים לעיתים, לגרייה מתמדת ובלתי מבוקרת הנוכחת בעידן הדיגיטלי, בעוד ההורים מאותגרים במחסור במשאבי התמודדות הכוללים ידע ומודעות, זמן וזמינות ועוד. דרישות של התמקצעות ושעות העבודה המקובלות יוצרות מתח מובנה בין משפחה לעבודה (פרנקל, 2012): המימוש העצמי של הפרט יונק ממערכת היחסים הגרעינית ונשען עליה, אך מצד שני, הפרט מוערך על ידי התפתחותו בעבודה.

בצד אלו, מעטפת התמיכה הרב-דורית – של סבים, סבתות וקהילות – שהייתה מקובלת במבני משפחה קודמים, הידלדלה ומשפחות מתמודדות עם המציאות במרחב חדש, שבו מתגברות כל העת הדרישות ויש מחסור בגורמי תמיכה (Coontz & Folbre, 2002; 2006; 2008; Coontz, 2005).

בנוסף לאלו, תהליכים שצוינו לעיל, כדוגמת היחלשות מעמד המשפחה כמוסד; התפתחות דפוסים משפחתיים חדשים; התחוללות שינויים בתפקידי בני המשפחה מאתגרים לשמירת ערכה הייחודי בפיתוח שייכות וערך, ייחוד ונבדלות לחבריה ומשאבים לפיתוח יחסי משפחה תקינים כמו גם לטיפול הון חברתי ולבניית רשתות ושיתופי פעולה. מעטפת מדיניות כוללת לחיזוק משפחות תוכל לסייע למשפחות לפתח נתיבי צמיחה לנוכח האתגרים האוניברסליים של העת הנוכחית, והיא נדרשת במיוחד למשפחות מרובות אתגרים, חלקן שבריריות, חלקן חיות בעוני ובמחסור.

א.4.2.3 קריאה לעיצוב מדיניות ממוקדת משפחות

לאור התהליכים שתוארו לעיל, חוקרים מובילים בתחום מדיניות משפחה קוראים לעיצובה מחדש, ולהצבתה בקדמת המדיניות הציבורית ובהתאמה, לפיתוח פרקטיקות הממוקדות בחיזוק היחידה המשפחתית. טענתם, המתגברת בשני העשורים האחרונים, היא כי מדיניות ציבורית אשר בעיקרה ממוקדת פרט, חסרה את חיזוק היחידה המשפחתית ומאותגרת למיקוד למשפחות בכל היבט של שינוי בטרמינולוגיה, בהשקעה ובהיערכות - בכל היבט תכנוני של מעבר מפיתוח שירותים ממוקדי פרט לשירותים ממוקדי משפחה (Bogenschneider & Corbett, 2010; Cowan & Cowan, 2008; Cowan, Cowan, Pruett, Pruett & Wong 2009).

פיתוח תודעה ציבורית כמו גם התווית מדיניות תואמת לצרכים המשפחתיים המשתנים, לכלל המשפחות, מצריכים רצף של פעולות – מחקיקה וקביעת תקנות ועד לפיתוח הקהילה כתומכת חיי משפחה. הידע התאורטי מצביע על שני היבטים מרכזיים שבהם יש להתמקד: חיזוק הפרט באמצעות חיזוק המשפחה, וחיזוק המשפחה כישות בפני עצמה. לטענת בוגנשניידר ועמיתים (Bogenschneider, 2014; Bogenschneider, Little, Ooms, Benning, Cadigan, & Corbett, 2012) הפרדיגמה האינדיווידואליסטית מחלחלת גם לתהליכי הטמעה של מדיניות ציבורית ושל תכניות חברתיות בארצות הברית¹⁴.

¹⁴ כך למשל, בוגנשניידר (Bogenschneider, 2014); מצביעה כי על אף הידע שלפיו תמיכה משפחתית חשובה לתהליכי החלמה, רק ל-12% מהצוותים במרכזי טיפול לצעירים היה ידע על עקרונות של התערבות מבוססת משפחה. זאת על אף הראיות לחשיבות של מעורבות הורית – לכך שכאשר הורים מעורבים יותר בחינוך ילדיהם, ציוני הילדים גבוהים יותר, ילדים נוכחים יותר בבית הספר, נושרים פחות, וכן, מאמצים שאיפות גבוהות יותר לקריירה ולהתפתחות, כמו גם מגלים עמדות חיוביות יותר ביחס לבית הספר ולשיעורי הבית. בנוסף, פחות מ-10% מתוכניות החינוך והטיפול בצעירים במשפחות הנמצאות ברמת מצוקה גבוהה היו מכוונות חיזוק מערכת המשפחה.

וכן לקיומו של פער בין המדיניות הלכה למעשה ובין צורכי המשפחה. פער זה מתבטא בהיעדרה של ראייה כוללת של צורכי היחידה המשפחתית במדיניות ולפיכך, במיעוט חקיקה וכן במיעוט תכניות, שירותים ויישומי מדיניות.

א.3.3 משפחות בישראל

בשנת 2016 נאמד מספר המשפחות בישראל בכ-2.02 מיליון, מהן כ-1.61 מיליון משפחות שבראשן עמד יהודי (כ-80%), וכ-356 אלף משפחות שבראשן עמד ערבי (כ-18%), ומיעוטן הוגדר כ"אחרים" (נוצרים, לא ערבים או ללא סיווג דת). במשפחה ישראלית 3.7 נפשות בממוצע.

מסגרת המגורים הנפוצה ביותר הם בקרב משפחה גרעינית (כ-88% מהיהודים וכ-96% מהערבים בני 15 ומעלה). הפער בין יהודים ובני דתות אחרות הצטמצם במספר הנפשות הממוצע במשק הבית אך במשקי הבית הערביים בכל זאת שיעור גבוה יותר של משפחות עם ארבעה ילדים (22%) מזה שבמשקי בית יהודיים (5%).

מרבית המשפחות (91.5%) התגוררו במשק בית לבדן, ללא אנשים אחרים שאינם חלק מהמשפחה וללא משפחה נוספת במשק הבית. כ-3% מהמשפחות חלקו משק בית עם אנשים אחרים וכ-5% מהמשפחות התגוררו במשק בית של שתי משפחות ויותר. מבחינת ההרכב המשפחתי, מרבית המשפחות הן זוגות עם ילדים (62%) וחלקן ללא ילדים (24.9%). אחוז הזוגות ללא ילדים גבוה יותר במשפחות שבהן ראש משק הבית יהודי (28%), מאשר במשפחות שבהן ראש משק הבית ערבי (11%).

כ-11% מכלל המשפחות עם ילדים עד גיל 17 הן משפחות שבראשן הורה עצמאי (כ-123 אלף), בראש כ-90% ממשפחות אלו עמדה אישה. כ-19% מכלל האימהות שעמדו בראש משפחה עם ילדים עד גיל 17 הן רווקות. כ-95% מהזוגות בישראל נשואים, והיתר (כ-84 אלף זוגות) חיים יחד ללא נישואין.

בהשוואה למדינות מפותחות – שיעור הזוגות הלא נשואים החיים יחד הוא נמוך. אחוז ההכנסה מעבודה במשקי בית שבהם עד שני ילדים הוא הגבוה ביותר – 89%, ואחוז ההכנסה מקצבאות ותמיכות הוא הנמוך ביותר – 7.6%. ככל שהעשירון גבוה יותר, כך קטן משמעותית שיעור משקי בית עם שלושה ילדים ויותר מסך האוכלוסייה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2016).

משפחות בישראל חיות בהקשר של חברה בת-תעשייתית ונתונות לשתי מגמות מרכזיות: **האחת**, תהליכי אינדיווידואליזציה המאפיינים את השינויים במוסד המשפחה בעידן הפוסט-מודרני והדמוקרטי. **האחרת**, מרכזיות חיי משפחה, שממשיכה למלא תפקיד מכריע ערכית וחברתית; למשפחה בישראל ייחוד ועוצמה בערכי הקבוצות האתנו-דתיות השונות (יהודים, ערבים-מוסלמים, ערבים-נוצרים, ערבים-דרוזים ואחרים). המשפחה גרעינית הכוללת אב, אם וילדים היא הנפוצה ביותר כמסגרת משפחתית ולרוב מתקיימים קשרים פעילים ומפגשים בין בני משפחה מורחבת. פוגל-ביז'אווי (2016) מרחיבה כי המשפחה הגרעינית נחשבת למסגרת הלגיטימית והנורמטיבית של משפחה בישראל. שתי מגמות אלו מתעצבות בזירה חברתית שבה זכויות אדם וזכויות חברתיות מתבססות בצד מרכזיותם של היבטים דתיים, לאומיים ופוליטיים ולצד אי שוויון חברתי ופערים מעמדיים וכלכליים.

לצד מרכזיותה של המשפחה בחברה הישראלית, אפשר להצביע גם על התבססות של מרכזיות הפרט במשפחה, בדומה למערב. גם בישראל ניכרים תהליכים של מיקוד המשפחה בפרט: מימוש עצמי של כל אחד מבני הזוג, זכות הפרט לעצב את חייו, התמקצעות, ציפייה לאיכות הקשר, לשוויון ולהדדיות. בנוסף, שינויים בתפיסות מגדריות מקדמים שוויון בין המינים ומטשטשים את חלוקת התפקידים המסורתית בין בני זוג. לצד אלה התחוללו גם שינויים במעמד הילד, עם הגדרת זכויות הילד באמנה בינלאומית (1989) וועדת רוטלוי לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד ויישומם בחקיקה.¹⁵

במקביל למגמה זו, של הרחבת האוטונומיה של הפרט, ניכרים שינויים במבנים ובדפוסים משפחתיים, בנישואין ובגירושין או פרידה, וכן שינויים ביחסי כוח וסמכות בתוך היחסים. תהליכים אלו משפיעים על יציבות הנישואין וכרוכים בעלייה בשיעור הגירושין, בשיעור הלידות מחוץ לנישואין, בשיעור ההולדה מעל גיל 40, בלגיטימציה לאימוץ, בשיעורי הזוגיות (קוהביטציה), הזוגיות (זוגות שחיים בנפרד) והרווקות. ניכרת גם התפתחות של מסגרות משפחתיות חדשות, אשר חלקן זכו להכרה חלקית או מלאה בחוק, כדוגמת משפחות שבראשן הורה עצמאי, משפחות יחידניות, משפחות חד מיניות, משפחות משולבות, מבנים שונים של משפחות החיות בנפרד מבחירה וצורות שותפות שונות.

עם זאת, בהשוואה לשינויים המתחוללים במוסד המשפחה במדינות ה-OECD, בישראל, על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה¹⁶ גיל הנישואין נמוך יותר, יש יותר זוגות נשואים, פחות גירושין ויותר לידות.¹⁷ למרות שיעורי הילודה הנמוכים במדינות ה-OECD, הילודה מחוץ לנישואין היא פי 8 בהשוואה לילודה מחוץ לנישואין בקרב האוכלוסייה היהודית (Fogiel-Bijaoui, 2016).

באשר לחיי משפחה בשלבי הזקנה – בישראל האזרחים המבוגרים הם כ-11% מהאוכלוסייה (נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2016). הצפי הסטטיסטי הוא לגידול של 14.6% בשיעור האזרחים הוותיקים עד 2035. מרבית האזרחים הוותיקים חיים בבית ובקהילה (97%).¹⁸ חיי משפחה בגיל מבוגר מסייעים להפגת בדידות בקרב קשישות וקשישים, להתמודדות עם האטה תפקודית ואף עם חולי כרוני, להקלה בהתאוששות מתהליכי פרידה ואבל עקב התאלמנות. בנוסף, אנו עדים גם לחבירה לזוגיות מאוחרת בגיל מתקדם ולעיסוק מעשיר בתפקידים כסבים וכסבתות. היבטים רב-דוריים של חיי משפחה מאתגרים את בני המשפחה ומשפיעים על אופן ההתארגנות שלהם בשותפות ובמעורבות לדאגה לזקן, לבעיות בריאות ותפקוד.

¹⁵ (האמנה הבינלאומית לזכויות הילד 1989; ועדת רוטלוי (2003) – בראשות השופטת סביונה רוטלוי לבחינת עקרונות בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה, ירושלים, משרד המשפטים. <http://www.justice.gov.il/MOJHeb/Subjects/HavadLezhuyotHayed.html>

¹⁶ נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: הודעה לתקשורת לרגל ט"ו באב 2015: בין 1970 ל-2015 חלה עלייה של 9% בשיעור הרווקים בגיל 45–49, ועלייה של 7% הרווקות; בין 2005 ל-2015 חלה עלייה בשיעור הזוגיות – מ-3.1% ל-5%. נתונים לרגל יום המשפחה; 2017: מאז 2007 ועד 2017 עלייה בשיעור לידות בקרב רווקות יהודיות: מ-2.3% בשנות ה-90 ל-5.2% ב-2015; עלייה בשיעור לידות בקרב רווקות יהודיות מעל גיל 40: מ-5.2% ל-17% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, לידות חי); עלייה בגיל הכניסה לנישואין: מ-24.2 ל-25 בקרב נשים ומ-27.1 ל-27.6 בקרב גברים; עלייה בגיל נשים בעת לידה ראשונה: מ-25.3 ל-27.6;

¹⁷ וכן מאמר בפרסום. ניתוח מעמיק של שינויים במשפחות בישראל. Fogiel-Bijaoui, 2005; 2.

¹⁸ מחציתם חיים במשק בית זוגי (46%) ואילו כ-12% מתגוררים במשק בית עם ילדיהם, 3% מתגוררים במוסדות לטיפול ממושך. 23% מתגוררים בגפם, ושיעור החיים בגפם עולה עם הגיל – בקרב בני 75 ומעלה, כ-30% מתגוררים בגפם, מהם 12% גברים וכ-32% נשים.

מקובל לציין כמה גורמים למעמד הייחודי של המשפחה בישראל:

- א. תחום הנישואין והגירושין מעוגן במוסדות דתיים ונתון בידי סמכויות דתיות (בהתאם לדתות השונות). לעיתים חיי משפחה מעוצבים בידי נורמות ופרקטיקות קולקטיביסטיות ו/או ערכים דתיים.
- ב. הבניית המשפחה באוריינטציה מסורתית-דתית, על פי ערכי הדתות השונות, מאפשרת לכל קבוצה להמשיך לקיים את הזהות הלאומית הייחודית לה ולשמר את הערכים הקולקטיביסטיים. בהסתמך על סקר שמציגה פרופ' פוגל ביז'אווי שבו חלק גדול מהציבור בישראל מגדיר עצמו "מסורתי" או "דתי" היא מחדדת כי ההבניה הדתית של המשפחה משקפת בו זמנית את הכוונת הממסד הדתי, ואת שזירת ההשתייכות הלאומית, כמוכללת בתוכו. תהליך זה מתרחש על רקע הקונפליקט הישראלי-פלסטיני: ערכי המשפחה נתפסים כזהויות תרבותיות מקובלות ומעוגנים בצווים הדתיים-ערכיים כמובנים מאליהם. ישראל, כמדינה צעירה ומתפתחת המכילה מגוון תרבויות ודתות וקולטת שפע מהגרים מארצות מוצא שונות, מאכלסת קבוצות אתנו-דתיות ולאומיות שונות, ומגייסת, לכאורה, את הזהויות המשפחתיות לקידום הערכים הלאומיים בתהליכים אלו.
- ג. ייחוד מעמד המשפחה בישראל מוטבע באבני היסוד של הקמת המדינה היהודית. אלו הונחו בעקבות חורבן של משפחות רבות בשואת אירופה. במובנים רבים, הקמת המדינה ותקומתה היו כרוכות בשליחות ההקמה מחדש של משפחות ובהיעדרן של משפחות מוצא. השזירה בין תקומת המדינה לתקומת המשפחה מיצבה את המשפחה במדינה הציונית כמהות ממשית, והתא המשפחתי הוכפף גם למניע אידיאולוגי-דמוגרפי, כך שערך המשפחה מקושר להמשכיות ולתקומה.
- ד. מגוון של סגנונות משפחתיים כתוצאה מגלי העלייה השונים. לאורך השנים העולים נקראו לדגל "כור ההיתוך", אשר גרם למשפחות רבות לשמוט את ערכי היסוד שלהן. כך נכרך בקרב העולים משבר ההגירה במשבר מנהיגות במשפחה, ומשפחות רבות נקלעו למשבר ולהשלכות ארוכות טווח. ריבוי פזורות הגירה, התמשכות השלכות תהליכי הגירה (למשל משפחות אפרו-אסיאתיות ויוצאי חבר העמים) ומגוון אוכלוסיות מקומיות (למשל דרוזים, ערבים-מוסלמים וערבים-נוצרים) מאתגרים את החברה לשימור תרבותי של מסורות משפחתיות ולפיתוח כלים רגשי-תרבות להכללת הקבוצות השונות בחברה, על עדותיה ולאומיה.
- ה. טראומת השואה ומורשתה וטראומות הגירוש מארצות ערב – שאותן נושאות משפחות בישראל – מותירות את החברה בעיצומו של מאבק לאומי בלתי פוסק.
- ו. המלחמות באומות שכנות, סכסוך מתמשך ואירועי טרור, איום, אובדן וכול הובילו ללכידות משפחתית וחיזקו את תחושת המשפחתיות (שמאי וגירון, 2012).

התא המשפחתי בישראל, אם כך, נתון לגורמי לחץ רבים ולאתגרים קיומיים ותרבותיים. המרחב הישראלי, המשותף למשפחות ממגוון תרבויות ולאומים, הנתונים בקונפליקט מעצים את הלחץ על בני משפחה, אך בו-זמנית גם מעודד לכידות.

שמאי וגירון (2012) הצביעו על שלושה מודלים מרכזיים לסיווג המשפחות בישראל, בהתאם להבדלים במבנה המשפחה:

- א. מבנה משפחה האופייני למשפחות אירופאיות, מזרח-אירופאיות ואפרו-אסייתיות ומשלב ערכים מודרניים ומסורתיים. זהו המודל הנפוץ ביותר;
- ב. מבנה המשפחה החרדית, המתבסס על קיום המצוות וחוקי הדת ומונהג בידי הרבנים, ובו סמכות הרב גדולה מסמכות המדינה;
- ג. מבנה המשפחה הערבית בישראל – בשילוב מבני התארגנות חיי משפחה על הרצף שבין מסורתיות ומודרניות כאשר המשפחה הרחבה וערכים קולקטיביסטיים מהווים ציר מארגן (שמאי וגירון, 2012).

ב. פרק ראשון: אוכלוסיית היעד ומדיניות השירותים לתחום מומחיות משפחה

1.1 אוכלוסיית היעד

אוכלוסיית היעד לתחום מומחיות משפחה היא כלל המשפחות בישראל ובתוכן, כל בני המשפחה: אח, בן זוג, הורים, ילדים ונוער, צעירים, מבוגרים, זקנים. היצע שירותי רווחה מונגשים ברמת הקהילה, היישוב והמדינה מוכוונים לאוכלוסיית יעד זו. בכללן, משפחות הפונות לבקשת סיוע; ולמשפחות ששירותי סיוע מוצעים להן בצו שיפוטי. אוכלוסיית היעד, כוללת משפחות המתמודדות עם מחסור במשאבים זמינים שהם מעבר למעברים התפתחותיים נורמטיביים בחיי משפחה, וכתוצאה מנסיבות שונות: ממצבי משבר או מתנאי לחץ מתמשך, למשל משפחות הנקלעות למשבר במצבי חיים כגון אובדן ושכול, מלחמה וטרור, תאונות, התאבדויות, רצח ועוד; וכן משפחות המתמודדות עם מצבים מתמשכים של לחץ עמום - כתוצר אירוע משברי או כמסלול חיים; משפחות של אנשים עם מוגבלות; משפחות של חולים כרוניים; משפחות שבהן נישואי קטינים או הולדה מחוץ לנישואין; משפחות מאמצות; משפחות שנדרשות למסור ילדים לאימוץ; משפחות המתמודדות עם קשיי פוריות או פונדקאות; משפחות שבהן נישואים מעורבים בין-דתיים; משפחות המתמודדות עם אבטלה והיעדר גיבוי כלכלי; משפחות המתמודדות עם התמכרות של בן משפחה לחומרים פסיכואקטיביים, למרשתת, לפורנוגרפיה, להימורים ועוד; משפחות שבהן בן משפחה נקלע לכת; משפחות החוות אלימות; משפחות במשבר פרידה וגירושין ועוד.

לפיכך, פיתוח מעני רווחה והגנה על משפחות שברירות, משפחות בעוני ובמחסור בהזדמנויות חברתיות (קרומר נב, 2015) ובכלל זה סיוע בשימוש במשאבים חברתיים וקהילתיים. היערכות לאוכלוסיית היעד נועדה להציע מענה למגוון משפחות, בטווח שבין מתפקדות ובין שלא, בפניה עצמית או בהפניה של אנשי מקצוע וחוק – וכן, למתן עורף ומענים לתמיכה למגוון של צרכים משפחות וקהילה.

2.2 מדיניות וחקיקה

בדומה לארצות המערב, משרדי הממשלה השונים בישראל מספקים, שירותים המסייעים למשפחות במישרין או בעקיפין כחלק בלתי נפרד ממדיניות חברתית. עם התפתחות מדינת ישראל כמדינת רווחה, פותחו תחומי שירות ממלכתיים, הכוללים מענה לצרכים משפחתיים כדוגמת שירותי חינוך, בריאות, דיור, תעסוקה, קליטת עלייה ומדיניות הגירה, הבטחת הכנסה, שירותי רווחה אישיים ועוד. בכוחה של מדיניות לתחום המשפחה להגן על המשפחה כבעלת זכויות משל עצמה ולקדם פיתוח מענים ושירותים, כמו גם לקדם מטרות של החברה באמצעות מדיניות כדוגמת עידוד ילודה. זו מתעצבת ומתעדכנת בעקבות שינויים דמוגרפיים, כמו שינויים במבנה האוכלוסייה; עלייה בתוחלת החיים, תנודות בגודל המשפחה – בין שצמצום ילודה ובין שמגורי מספר דורות במשק בית. עם זאת, אתגר פיתוח מדיניות בעת הזו, להפיכתה ממוקדת משפחה, הוא בפיתוח מדיניות ושירותים בראייה בין משרדית המחזקת את יחידת התמיכה הגרעינית על מכלול צרכיה.

מערכת המשפט הכירה לא מכבר בתא המשפחתי כמרחב פרטי ואוטונומי לניהול חיים אישיים, לעולמו הרגשי של האדם ולמרחב המוקדש לעיצוב יחסים קרובים של כל משפחה על פי ערכיה, דתה, תרבותה ולאומיותה, והיא זוכה לאוטונומיה מלאה בהתאם לעקרון זכות האדם לחיי משפחה כמרחב פרטי (שמואלי, שוז ובלכר פריגת, 2007).

זכות זו מתבטאת במדיניות של התערבות מינימלית מצד קובעי המדיניות ביחסים המשפחתיים. יחד עם זאת, התא המשפחתי אינו יכול להתקיים במנותק מן המשפט, ולמשפט תפקיד וחלק בעיצובה של המשפחה. שמואלי ועמיתים (2007) טוענים כי הולך ומתבהר תפקידו המכריע של המשפט ביצירתו, בפירוקו, בארגון מחדש או בהגדרתו של משפחות וכן בהסדרת היחסים המשפחתיים. יתרה מכך, להסדרת היחסים המשפחתיים קובע המשפט כללי נישואין וגירושין, מגדיר אימהות, אבהות, הורות ואפוטרופסות, כמו גם את ניתוקם של יחסים אלו. באשר להסדרת היחסים המשפחתיים, המשפט מגדיר מערך זכויות וחובות החל על חברי משפחה. כך, מערכת המשפט מספקת רשת הגנה לבני משפחה כאשר יחסי אהבה ודאגה עולים על שרטון, בטווח שבין הצעת שלום-בית ובין אפשרות לניתוק מקשרים משפחתיים רעועים. לעיתים עליה לסייע בהכרעה על משמורות ילדים ומזונות בסכסוכי הורים או להכריע בסוגיות כמו הקמת משפחות חדשות – הבאת ילד באמצעות פונדקאות להקמת משפחה של אם יחידנית, הקמת משפחה והולדת תינוק מזרע אדם שנפטר, זכויות ירושה לבני זוג מאותו מין, עיגון משפטי של הורות בקרב זוגות מאותו מין, ביקורי סבים אצל נכדיהם במצב של סכסוכי משפחה, זוגות שנישאו בנישואין אזרחיים מחוץ לגבולות המדינה, פסולי חיתון או ידועים בציבור שנישאו בטקס פרטי בישראל, חובת הטיפול בקשיש, אימוץ ילדים ועוד.

בישראל, פועלות שתי מערכות שיפוט ומשפט.

- **מערכת המשפט האזרחית** – בתי משפט לענייני משפחה
- **מערכת השיפוט הדתית**, המקיימת מערכת שיפוט לכל קבוצה דתית באוכלוסייה

תחום המעמד האישי של אזרחי ישראל בני דתות שונות מושפע מהחוק האזרחי במדינה, מההלכה הדתית ומהשילוב שביניהם. ישראל מוגדרת לא רק כמדינה דמוקרטית אלא גם כמדינה יהודית שבה אין הפרדה בין דת ממדינה, ולמצב זה השלכות ייחודיות על משפחות רבות, למשל על זוגות שאינם יכולות לבוא בברית הנישואין בהתאם לחוקי הרבנות הדתית. מטבע הדברים, האוטונומיה השמורה לניהול חיי משפחה מופרת לעיתים לצורך הגנה על זכויותיהם של חסרי ישע בתוך מערכת המשפחה, וכן לצורך הסדרת עיוותים חברתיים-כלכליים העומדים בסתירה לערכי שוויון וזכויות אדם. מערכת הרווחה נכנסת לפעולה מכוח החוק בהיבטים רבים הנוגעים להגנה על חסרי ישע, אך אנשי מקצוע מעורבים ברמות אלו ואחרות בשלבים שונים של התפתחות הקשיים במשפחות. עם זאת, לטענת בלכר-פריגת (2007) קצרה ידה של המסגרת הנורמטיבית של מערכת המשפט מלהכיל את רוחב היריעה של ההיבטים הרגשיים והאינטימיים במערכות יחסים.

מדיניות משפחה מגדירה את כלל הפעולות המבוססות נורמטיבית או הפונקציונלית אשר משפרות את מצבן של משפחות בהקשר של אחד או כמה מתפקודיהן הנחשבים כרצויים. פעולות אלו משתנות בהתאם לסדרי עדיפויות של המדינה, וכן על פי מניעים המשקפים גם את ערכי החברה. מקובל למנות בהקשר זה מניעים אידיאולוגיים, דמוגרפיים, חברתיים, רווחתיים, אמנציפטוריים, וכן מניעים של רווחת הילד (לביא, 2008). לאינטרס של המדינה והחברה ביטוי בסך הפעולות, האמצעים והמוסדות המתקיימים במטרה להכיר בתפקודים משפחתיים, ולהשפיע על קיומם.

אף שהמרחב המשפחתי מוגדר כפרטי, המדינה מגדירה גם היבטים ומצבים שבהם היא מתערבת במרחב זה במגוון דרכים: מכירה בסוגי משפחות שונים, קובעת מה הזכויות של משפחות אלו ומשפיעה על מידת הלגיטימציה שלה הן זוכות בחברה (הקר, 2012). עם התרת חוק הנישואין בידי המדינה, חוק המבחין בין המותרים לנישואין לבין האסורים, היא מייצרת נורמה ומגדירה מהי משפחה נורמטיבית ומה ההבדל בינה לבין משפחה שאינה נורמטיבית – כמו למשל זוגות, זוגות חד מיניים ועוד. התרת נישואין המופקדת בידי הממסד הדתי-הלכתי, המגדיר צורות נישואין לגיטימיות: איסור נישואי כהן וגרושה או פוליגמיה וכן על נישואי קטינים. במקרה של התפרקות הנישואין – בידי בתי הדין הרבניים האפשרות לקבוע עיתוי גירושין במקרים של עגונות ומסורבות גט ומעבר להגנה על ילדים, חלוקת רכוש בין בני זוג.

מדיניות לאומית מחוקקת חוקים המשפיעים על גודל המשפחה כגון עידוד ילודה המתוגמלת בידי קצבאות ילדים, נקודות זכות בהכרה במס ההכנסה, טיפולי פוריות והגנה על זכויות נשים בהריון וכן, מגינה על בני משפחה מאלימות ומגדירה מהי האחריות ההורית של הורים כלפי ילדיהם וכן, חובות בנים להורים בזקנתם.¹⁹

קשה לאמוד את מידת ההשקעה הממשלתית במימוש כלל סוגיות מדיניות משפחה, חלקם של תקציבים אלו מנותבים באמצעות תקציבי המשרדים השונים בממשקים שונים עם היבטים של חיי משפחה, הטבות כדוגמת קצבאות ילדים, חופשת לידה, משפחה ועבודה, משפחות שבראשן הורה עצמאי מעונות יום, זקנה ועוד. עם זאת, כל עוד לא פועל משרד ממשלתי המאגד את כלל ענייני המשפחה, קשה לאמוד את התקציבים לפיתוח מדיניות בתחום.

3.ב היבטים חוקיים

בהתאמה לגישה הרווחת כלפי חיי משפחה, המשלבת בין הגנה על זכויות ובין אוטונומיה ליחידה המשפחתית, יש כיום חקיקה נרחבת הנוגעת למגוון היבטים משפחתיים. חוקי יסוד, אמנות בין-לאומיות והיבטים משפטיים מסדירים היבטים שונים של חיי משפחה, כדוגמת כניסה לנישואין, שימור התא המשפחתי פירוק וירושה.

ביסוד המדיניות בישראל, בדומה לעולם, עומדת הזכות להקמת משפחה כזכות בסיסית לכל אדם. זכות זו הוכרה בהצהרה האוניברסלית בדבר זכויות אדם מטעם האומות המאוחדות משנת 1948.²⁰ ובעקבותיה הוכרה כזכות חוקתית בשיטות משפט שונות. הכרה זו קיבלה משנה תוקף בסעיף 23 לאמנה הבין-לאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות משנת 1966, אשר סופחה לאמנה הבין-לאומית במדינות רבות ובכללן ישראל (עמ' 133); ישראל רשמה הסתייגותה מסעיף 23, המכיר במשפחה כקבוצה טבעית, בזכות להינשא ולחיות במשפחה ובחופש הבחירה של כל אדם באשר לזוגיות ולנישואין.

¹⁹ ראו פירוט והרחבה בנושא מדיניות משפחה בד"ח לביא ובתוכו, סקירה על היבטים חוקיים שערך ד"ר איסי דורון, דין וחשבון בוועדה לבחינת מדיניות רווחת המשפחה בישראל, בראשות פרופ' לביא, 2008.

²⁰ Basic documents on human rights 24[2]

הנושאים המוזכרים בסעיף 23 מנוהלים בישראל על פי החוק הדתי של כל עדה ועדה ושמורה למדינה הזכות להעדיף חוקים אלו על תוכן האמנה (ברק, 2000; United Nation, 2002) אף שאין אזכור למשפחה בחוקי היסוד של ישראל, המדינה מכירה בזכותו של כל אדם להקמת משפחה מעצם קיומו של חוק יסוד כבוד האדם וחירותו (התשנ"ב), המבטיח זכויות אינדיווידואליות לכל אדם באשר הוא אדם.

החקיקה בתחום המשפחה, כאמור, ענפה ומורכבת ונושקת לא אחת להתערבות עובדים סוציאליים בעבודתם עם משפחות. להלן רשימת חוקים מרכזיים, בהם חוקים המגדירים זכויות שונות למשפחות ולקבוצות ייחודיות באוכלוסייה; חוקי מסגרת הנוגעים לנורמות מתן שירות של העובד הסוציאלי; חוקים המגדירים זכויות אדם של קטינים ואנשים עם מוגבלות; חוקים הקשורים להקמת משפחות ופירוקן; וחוקים המספקים הגנה לקבוצות ייחודיות:²¹

- אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד- 1989
- דבר המלך במועצה על ארץ ישראל (1947–1922)
- החוק להסדר התדיינויות בסכסוכי משפחה התשע"ה- 2014²²
- חוק אומנה לילדים התשע"ו- 2016
- חוק אימוץ ילדים התשמ"א- 1981
- חוק אמנת האג (החזרת ילדים חטופים) התשנ"א- 1991
- חוק בתי משפט לענייני משפחה התשנ"א- 1995; הצווים הנלווים ל- צו בית המשפט לענייני משפחה, הקמת יחידות הסיוע, דרכי פעולתן וסדרי עבודתן, התשנ"ו- 1996
- חוק גיל הנישואין, תש"י- 1950
- חוק הבטחת הכנסה, התשמ"א- 1980
- חוק הביטוח הלאומי, התשנ"א- 1991
- חוק ההגנה על חוסים התשכ"ו- 1966
- חוק החולה הנוטה למות, התשס"ו- 2005
- חוק העובדים הסוציאליים התשנ"ו- 1996
- חוק הירושה התשכ"ה- 1965
- חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות התשכ"ב- 1962
- חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), התשס"ו- 2005
- חוק המזונות (הבטחת תשלום) התשל"ב- 1972

²¹ תודה מיוחדת לעו"ד איילת ששון, ממנה על ייעוץ משפטי, הלשכה המשפטית משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים

²² נציין כי מטרת חוק להסדר התדיינויות בסכסוכי משפחה התשע"ה 2014 לסייע לבני זוג ליישב את הסכסוך המשפחתי בהסכמה ובדרכי שלום, תוך צמצום הצורך בהתדיינויות משפטיות. כלומר, מטרתו של ההליך המקדמי היא לנסות ולהביא את הצדדים להבנה והסכמה בדרך של גישור. תחילתו בהליך של הגשת תובענה בבקשה ליישב את הסכסוך. התובענה נבחנת במהלך של עד 4 מפגשים (מפגשי מהות) ביחידת הסיוע למשפחה. בפגישות אלה יקבלו הצדדים מידע על ההליכים המשפטיים, המשפטים החלופיים, טיב ההליך וההשלכות הרגשיות והחברתיות. יינתן לצדדים מידע על דרכים לפתרון הסכסוך, תיעוד היכרות עם הצדדים, יילמדו צורכיהם ורצונותיהם וינסו לקבוע בהסכמה הסדרים זמניים לעניין מזונות ואחזקת הילדים. כשתסתיים פגישת המהות האחרונה, תצא המלצה של יחידת הסיוע, לרבות הודעה של כל צד אם הוא מעוניין בהליך חלופי להליך של יישוב הסכסוך.

- חוק הנוער (טיפול והשגחה) התש"ך-1960
- חוק הנוער (שפיטה ענישה ודרכי טיפול) התשל"א-1971
- חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם מעמד היילוד) התשנ"ו-1996
- חוק הסעד (טיפול באנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית) התשכ"ט-1969
- חוק הסעד (סדרי דין בענייני קטינים, חולי נפש ונעדרים) התשט"ו-1955
- חוק העונשין התשל"ז-1977: כולל חובת הדיווח על פגיעה בקטינים ובחסרי ישע
- חוק השמות, התשמ"ז-1956
- חוק התמלוגים לנפגעי פעולות איבה, התש"ל-1970
- חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996
- חוק זכויות נפגעי עבירה, התשס"א-2001
- חוק חינוך חנם לילדים חולים, התשס"א-2001
- חוק חינוך מיוחד, התשמ"ח-1988
- חוק יחסי ממון בין בני זוג, התשל"ג-1973
- חוק יסוד כבוד האדם וחירותו התשנ"ב-1992
- חוק לגילוי נגיפי איידס בקטינים התשנ"ו-1996
- חוק לימוד חובה, התש"ט-1949
- חוק למניעת אלימות במשפחה התשנ"א-1991
- חוק למניעת העסקה של עברייני מין במוסדות מסוימים התשס"א-2001
- חוק לתיקון דיני המשפחה (מזונות) התש"ט-1959
- חוק לתיקון דיני ראיות (הגנת ילדים) התשט"ו-1955
- חוק מגבלות על חזרתו של עבריין מין לסביבת נפגע העבירה התשס"ה-2004
- חוק מידע גנטי התשס"א-2000; פרק ה'1: עריכת בדיקה גנטית לקשרי משפחה
- חוק מעונות יום שיקומיים, התש"ס-2000
- חוק סיוע למשפחות שבראשן הורה עצמאי, התשנ"ב--1992
- חוק סיוע לקטינים נפגעי עבירות מין או אלימות, התשס"ח-2008
- חוק פעוטות בסיכון (הזכות למעון יום) התש"ס-2000
- פקודת הראיות (נוסח חדש) התשל"א-1971 (סעיף 50א' לפקודה, שעניינו עדות עובד סוציאלי)
- חוק שוויון זכויות האישה, התשי"א-1951
- חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998
- חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואים וגירושים) תש"ג-1953
- חוק שירותי הסעד התש"ח-1958

ב.4 שירותי סיוע למשפחות

שירותי סיוע למשפחות ניתנים מטעם המדינה והחברה האזרחית וגורמים נוספים. סוגים שונים של שירותי משרדי הממשלה נושקים לחיי משפחות, חלקם עוסקים בסוגיות הנוגעות לחיי משפחה, לחלקם גישה המערבת את היחידה המשפחתית – חינוך, בריאות, התפתחות הילד ועוד – וחלקם מספקים שירותים ישירים למשפחות.

כך למשל משרד הרווחה שעיקר שירותיו למשפחות מונגשים לאזרחים באמצעות המחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות אימץ גישה מדיניות "המשפחה במרכז"; היצע שירותים למשפחות קיים גם באגף להנצחה ומשפחות שכולות במשרד הביטחון; באגף נפגעי פעולות איבה בביטוח לאומי, במיל"ם - מרכז ייעוץ ותמיכה למשפחות מתמודדים במשרד הבריאות; בשירות הפסיכולוגי החינוכי במשרד החינוך; במשרד העלייה והקליטה. בנוסף החברה האזרחית מציעה שירותים הרואים במשפחה יעד בתוכנית התערבות.

המדיניות המתבססת במשרד הרווחה נשענת כאמור על המלצות ועדת לביא, שאותן אימצה הוועדה לבחינת רפורמה במחלקות לשירותים חברתיים (צבע, 2010) ואישרה הנהלת המשרד. מדיניות זו חותרת לאימוץ גישה מכוונת-משפחה ("המשפחה במרכז"), הנשענת על תפיסה מערכתית של צרכים משפחתיים. על השירות לרווחת הפרט והמשפחה הוטל לקדם מדיניות זו ולפעול לפתח גישה שירות לחיזוק משפחות ברמת הפרט, המשפחה, הקהילה והחברה. וזה מקדם בעשור האחרון, את הטמעת הגישה באמצעות פיתוח ידע, מיומנויות ופרקטיקות תואמות צרכים משפחתיים, ואספקת שירותים למשפחות ברוח הגישה. הטמעה זו ניכרת בכל תחומי ההתערבות במשרד למשל אובדן וכול, אלימות במשפחה, התערבות על פי סדרי דין וכו', וכן בביסוס תפקיד עו"ס המשפחה באמצעות אספקת משאבים לפעולתו ולהתמקצעות ובפיתוח נתיב צמיחה למומחיות בתחום המשפחה. בשנת 2019, ערך המשרד שינוי ארגוני שישקף את המדיניות העדכנית ובמסגרתו איחד את השרות לרווחת הפרט והמשפחה עם השרות לילד ונוער ויצר אגף בכיר משפחה, ילד ונוער בקהילה במנהל לשירותים חברתיים.

אגף משפחה, ילד ונוער בקהילה מקדם תוכניות מגוונות בשותפות עם גורמים שונים – ג'וינט ישראל, קרן רש"י, קרנות המוסד לביטוח לאומי ועוד – המתבססים בעבודתם על פרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני שפיתחה פרופ' מיכל קרומר נבו (2015). פרדיגמה הרואה בעוני הפרה של זכויות אדם ומציבה במרכז את הסולידריות בין עובדים סוציאליים למשתמשי השירותים ותביעה לצדק חברתי. לפי הפרדיגמה עוני נתפס כמחסור מטריאלי (מחסור בכסף), מחסור בהזדמנויות חברתיות לדוגמא, הזדמנויות לתעסוקה, דיור, בריאות, חינוך, תרבות, בטחון אישי ומחסור במשאבים סמליים (לדוגמא, הכרה, כבוד).

פרדיגמה זו משמשת כתשתית קונספטואלית ומעשית לתוכניות שונות עבור משפחות שחיות בעוני ובהדרה ומוכרות במחלקות לשירותים חברתיים ובהן **"תוכנית מפ"ה"** – משפחה פוגשת הזדמנות; תוכנית "נושמים לרווחה" וכן תכניות ייעודיות למשפחות שמתמודדות בנוסף עם מצבי סיכון וסכנה של ילדים. אלו פועלות במודל ניסיוני או מצומצם: **"בשביל המיטיב"**, **"מיזם מפגש"** ו**"פנימה"** עוד, פועל מערך ניסיוני **"קד"מ (קבוצת דיון משפחתית) - עולים לדרך"** – המהווה חלופה לוועדת תכנון טיפול והערכה במטרה להפחית סיכון ולאפשר טיפול מיטיבי לילדים ולבני משפחתם.

בתכניות אלו התערבות עו"ס המשפחה מבוססת על יצירת שותפות בינו לבין המשפחה ועל יצירת יחסים מיטיבים עם המשפחה, בגישה של פיתוח ידע מתוך קירבה. היכרות מקרוב עם מציאות המשפחה על בסיסי מיצוי זכויות האדם הבסיסיות שלבם מאפשרת טווח רחב של גמישות בהתערבות בהקשר החיים הממשי תוך התייחסות לצד המשפחה.

כל אלו מאפשרים טווח נרחב וגמיש לעובד הסוציאלי על מנת לחזק את המשפחה ולספק להם נוכחות רגשית מתאימה, הן בשלב החוזה הטיפולי הן בהתבססות הקשר. עוד, ייחודן של תכניות אלו הוא בתוספת של תקציב גמיש שנועד להסיר חסמים ולהגדיל את ההזדמנויות.

תכניות נוספות מכוונות משפחות מקודמות במנהלים ובאגפים אחרים במשרד הרווחה:

אגף משאבי קהילה, תחום התנדבות, מפעיל **תכנית התנדבות משפחתית** המושתתת על יצירת חוויה חיובית במסגרת פעילות משותפת של קבוצת משפחות לתרומה לקהילה, ועשייה בתוכה. התנסות של בני המשפחה כחלק מרשת חברתית וההשתייכות הקהילתית מאפשרות להם להיחשף למגוון כישורים, לגלות כוחות הקיימים בהם כך שיהיו עבורן משאב זמין. התוכנית פותחה בשילוב ג'וינט ישראל-אשלים והחברה למתנ"סים והועברה למשרד הרווחה, ופועלת בכ-30 רשויות במגוון של מודלים (אופק, גלעד וגריידי-אשכנזי, 2017).

מנהל סיוע לבתי משפט ותקון מפעיל את תכנית **"משפחה תומכת"**, לליווי הורים ומשפחות של בני נוער עוברי חוק; מועדון טיפולי לנערות במצוקה וכן את **"בית חם ויוצר לנערות במצוקה"** הפועל גם לחיזוק קשר עם המשפחות; את **מרכז מתבגרים-הורים**; את **מית"ר** – מרכז יום תומך רב תחומי לנוער במצבי ניתוק שבו נעשית עבודה עם המשפחה המורחבת כמשאב מרכזי בתוכנית השיקום, מרכז מתבגרים הורים; וכן, **תוכנית קד"מ** קבוצת דיון משפחתית לנוער עובר חוק במרכזו מתקיים מפגש בין הנער עובר החוק ומשפחתו הגרעינית והמורחבת לנפגעי העברה ותומכיו בהשתתפות אנשי מקצוע.

מנהל מוגבלויות – אגף בכיר קהילה מפעיל את **מרכזי משפחה** שהינו שירות משלים למחלקות למשפחות לילדים עם מוגבלות המתמקד בתמיכה במשפחות וחיזוק החוסן המשפחתי באמצעות הרחבת סל המענים הניתנים על ידי המחלקה לשירותים חברתיים ברשות המקומית.

נוסיף כי בעבר פעלו מספר תכניות מכוונות משפחה ובהן: תכנית **ממק"ע** – התערבות וטיפול במשפחות במצוקה קשה ועמוקה בהובלת פרופ' שרלין ופרופ' שמאי מאוניברסיטת חיפה, ותוכנית **"דרור"** שפיתח עו"ס איתן ארם, והעניקה מענה כולל לפיתוח יחסים במשפחה ולקידום תפקודים.

נציין כי קיימות תוכניות רבות המשיקות לחיי משפחות, אך פעולתן מכוונת לבן משפחה אחד או לשני בני משפחה והן לא בהכרח באוריינטציה ממוקדת מערכת המשפחה, ואינן מספקות מערך של תמיכה הדדית ושיתופי פעולה בין בני המשפחה. כאלה הן תכנית לקידום תעסוקת כמו **"אשת חיל"**, תכנית לקידום תעסוקתי- כלכלי **"תעסוקה לרווחה"** ותוכניות שפעלו בעבר כמו **תוכנית חדיג'ה** לקידום תעסוקתי של נשים במגזר הבדואי ותוכנית **"יחדיו"** לטיפול הורות בקרב אימהות לילדים צעירים. מדיניות משרד הרווחה היא דלת פתוחה ומתן שירות לכלל המשפחות בחברה. המשרד פעמים רבות בשיתוף עם משרדים וגופים אחרים.

המשרד עוסק באיתור, במניעה, בטיפול, בהגנה, בשיקום ובסיוע לכל אדם, משפחה וקהילה הנתונים במצבים של משבר זמני או מתמשך מפאת מוגבלות, עוני והדרה חברתית, קשיי תפקוד, גיל, אבטלה, הזנחה, אפליה, ניצול וסטייה חברתית (צבע, 2016). זרוע מרכזית במימוש ייעודו היא המחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות הפועלות מכוח חוק שירותי הסעד התשי"ח-1958, הוראות התע"ס – תקנון העבודה הסוציאלית במשרד המעגנות את זכויות הפונים לקבלת שירות מכוח התקנות לחוק שירותי הסעד (משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, הוראת תע"ס 1.36). תקנות ארגון לשכת הסעד (תפקידי המנהל וועדת הסעד), התשכ"ד-1963, התשמ"ו-1985. דו"ח הוועדה לניסוח הרפורמה בשירותי הרווחה בהחלטה מספר 8 קבע כי "המחלקות תראנה במשפחות החיות בעוני, בהדרה חברתית ובאבטלה אוכלוסיות יעד ותפעלנה קשת התערבויות טיפוליות וקהילתיות על מנת לסייע להן להיחלץ ממצבן" (צבע, 2010, עמ' 36). העובד הסוציאלי למשפחה במחלקה נדרש לניהול מצבים משפחתיים מורכבים, לזיהוי, לאבחון ולטיפול כהתערבות מתוכננת – במגוון שיטות התערבות "לצורך חילוץ ושיקום משפחות וילדים ממצבי סיכון ועוני" (וינטר ומורלי שגיב, 2013 עמ' 12). דגש מיוחד מושם על ראיית הילד כחלק ממערכת משפחתית, על שיקום התא המשפחתי, וכן על קידום קשר מיטבי של הורים עם ילדיהם בקהילה. כל זאת בנוסף להשמה חוץ-ביתית, במשפחות הנמצאות בסיכון גבוה.

מסגרות טיפול, פעולה ומעקב

המחלקות לשירותים חברתיים מספקות שירותים למשפחות באמצעות עו"ס משפחה ובאמצעות עובדים סוציאליים הפועלים בתחומים השונים: במרכזים למניעה ולטיפול במקרים של אלימות במשפחה, בתחנות לטיפול זוגי ומשפחתי, במרכזי קשר הורים-ילדים, במרכזים לטיפול בנפגעי אלכוהול וסמים ועוד. עבודתם מעוגנת בהוראות החוק השונות ובהוראות התע"ס. עובדים סוציאליים מאיישים מגוון מוסדות ומשרדים – בתי חולים, אגף השיקום ואגף משפחות שכולות והנצחה במשרד הביטחון, מוסדות מערכת החינוך, יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה, אגף השיקום בביטוח הלאומי, מוסדות שונים במשרד הבריאות ובקופות החולים למשל. מרכזים של משרד הבריאות לתמיכה נפשית למשפחות מתמודדים, מרכזים לייעוץ מיני בבתי החולים. בנוסף, עובדים סוציאליים מאיישים עמותות וארגונים וולונטריים וכן שירותים פרטיים לסיוע למשפחות לאזרחים ותיקים, לטיפול זוגי ומשפחתי ועוד. בחברה האזרחית – מגוון ארגונים מפתחים ומקיימים שיתופי פעולה עם משרדי הממשלה ומיזמים לתחום המשפחה: ג'וינט-אשלים, תב"ת, מסד נכויות, עמותות, קרנות פילנתרופיות, פדריציות, וקרנות משפחתיות. למשל תוכניות כמו "אבות ובנים" לחיזוק הקשר בין אב ובן בהובלת אשלים, "התחלה טובה" ו"ציפור הנפש" – מרכזי הורים למתמודדי נפש וילדיהם במסגרת סל שיקום משרד הבריאות. עמותת **עלמ"א** פועלת לקידום המשפחה והילד בקהילה האתיופית, עמותת **"כולנו משפחה"** פועלת בתחום השיח ציבורי לטובת שינוי מדיניות למען משפחות צעירות בישראל, מרכזי אובדן ושכול פועלים במימון ובפיקוח משרד הרווחה ובמיקור חוץ.²³ במגזר הפרטי פעלה בעבר תוכנית לקידום משפחות שחיות בעוני במסגרת מפעלים. ביוזמה ובהפעלה של עמותת **"כתף לכתף"**. עוד, פועלים מכונים פרטיים לטיפול במשפחות.

²³ תודה לעו"ס נורית ויסברג-נקאש על איתור תוכניות פעילות במשרד הרווחה ובחברה האזרחית הפועלים בשיתופי פעולה עם המשרד.

ג. פרק שני: התוכן הייחודי לתחום

ג.1 ידע ייחודי לתחום

הידע הייחודי להתערבות במשפחות הוא רב תחומי (מולטי דיסציפלינרי) ומאגם תחומי ידע מגוונים, המציעים דרכים שונות להבנת יחסי הגומלין במערכת המשפחתית, וכן בינה ובין הסביבה. תחומים אלו משרטטים יחד תמונה כוללת של סביבתו המשפחתית, החברתית והתרבותית של האדם ושל הקשרי חייו, ומציגים בפני איש המקצוע "מפת דרכים" בשלוש רמות פעולה:

1. **קונספטואליזציה של מערכת המשפחה**, המשגת תהליכים המאפיינים את פעולתה ודרכים לחקירתה לטובת הבנת מהותה ותפקודה.

2. **ניתוח תהליכים בתוך מערכת היחסים בין בני משפחה**, להתערבות ולטיפול בבני משפחה באופן שיסייע להם להיטיב את מערכת ההשתייכות הטבעית שלהם, ובזמנית למנף את כוחותיהם למערכת תמיכה הדדית, המאפשרת צמיחה והתפתחות; הן של הפרטים הן של מערכת המשפחה כולה.

3. **הבנת תהליכים ייחודיים במצבי חיים הכוללים אינטראקציית אדם-משפחה-מצב**, מצבים כגון מעברים התפתחותיים במהלך חיי משפחה ומצבי לחץ, משבר וטראומה ייחודיים, מחסור במשאבים כלכליים וחברתיים הנובע מהיעדר הזדמנויות ומצבים כמו עוני או חולי.

ידע זה מרחיב את היריעה לפרספקטיבות התערבות מקיפות בליווי משפחות ובשיתוף איתן לצורך התחזקות, צמיחה וכלימת היחלשות. פרספקטיבה מקצועית מבוססת מגוון מקורות ידע יכולה לקדם את פרספקטיבות העובד על תהליכי החלמה משפחתיים ארוכי טווח.

פרק זה יתמקד בגישות טיפול להתערבות במשפחות ומצבי חיים ייחודיים בחיי משפחות, בהקשר תאורטי. יוצגו בו התפתחויות בתחום המחקר המספקות עוגנים להמשגה ולהבנת פעולה במשפחות. תחילה יוצגו תאוריות ממדעי החברה, מחוץ לעולם הפסיכותרפיה, ותרומתן לקונספטואליזציה של מערכת המשפחה ולהבנת פעולתה. בהמשך יידונו כמה היבטים של מעמד המשפחה בעבודה סוציאלית. לאחר מכן ייסקר השינוי התפיסתי שהתחולל עם פיתוח גישות לטיפול משפחתי, וכן כמה גישות ויישומיהן. גישות אלו הן חלק ממאגר הכלים המערכתיים להתערבות במשפחות. הן מסייעות להבין את הדינמיקות במערכת המשפחה ומאפשרות מרחבי תמרון לטיפול בה. קצרה היריעה מלכלול בסקירה זו את כלל התאוריות הפסיכולוגיות בבסיס הידע להבנת התפתחות האדם, אף שידע זה הוא בגדר תשתית מושגית בתחום. מטרת הפרק לתרום למיפוי בסיסי הידע בהתמקצעות עובדים סוציאליים בתחום העבודה עם משפחות ולפיתוח מומחיות בתחום, ולספק את התשתית להתפתחות דרכי התערבות וטיפול במשפחות.

ג.2 מסגרות להמשגת משפחה (קונספטואליות)

התפתחותן של תאוריות במדעי החברה במהלך המאה ה-20 תרמה תרומה מרכזית להבנת מערכת המשפחה במחקר, להשערת השערות על דרך פעולה של יחסים במשפחות, לפיתוח ידע אמפירי ולהתערבות. הנחה בסיסית בחקר המשפחה היא שמשפחה היא קבוצה ייחודית: היא לא רק קבוצה קטנה, אלא קבוצה שהחברות בה מתקיימת לאורך זמן (אין הרבה קבוצות קטנות שמתקיימות לפרק זמן ארוך מאוד או אינסופי); היא רב-דורית וכוללת בזמנית אנשים מדורות שונים;

ולרוב היא כוללת יחסים ביולוגיים, גנטיקה, קשרי נישואין ומחויבות בין חבריה – וכל אלה מייצרים נתונים משותפים: האספקטים הביולוגיים וקשרי הנישואין מקשרים את המשפחה לארגון גדול יותר של קרבה משפחתית וקשרי משפחה (Network Kin). עקרונות תיאורטיים מספקים מערכת עקרונות פשוטים, המקושרים זה לזה באופן הגיוני ומשמשים להסבר תופעות חברתיות. כדי להמחיש רעיונות אלו תוצג דגימה של גישות (אשר צוינו בפרק המבוא) המקנות מסגרת תאורטית ומאפשרות המשגת תהליכים משפחתיים: תאוריית החליפין, האינטראקציה הסימבולית וגישות להתפתחות המשפחה. כך יודגם הקישור בין המסגרת המושגית והמחקר ובין הבנת תהליכים במשפחה ומשמעות יישומם (ראו נספח א'). יצוין כי תאוריית המערכות והתאוריה הקיברנטית נידונות בתת פרק "התפתחות גישות לטיפול משפחתי"; לתאוריה האקולוגית יוחד מקום בתת פרק "המשפחה בעבודה סוציאלית"; ולתאוריית התמודדות משפחתית עם לחץ ומשבר וגישת החוסן המשפחתי יוחדה התייחסות ביישומי הגישות לטיפול משפחתי בזיקה להערכת מצב המשפחה.

1.2.ג תאוריית החליפין (Exchange Theory)

התפתחה החל משנות השישים של המאה ה-20 ובין מייסדיה סוציולוגים (Humans & Blau), פסיכולוגים חברתיים (Kelley & Thibaut) ואנתרופולוג (Levi-Strauss) (White & Klein, 2002). התאוריה מתארת חליפין בהקשר של יחסים עם אנשים אחרים, וכן את החליפין כבחירה של האדם בחלופות בינו לבין עצמו, ומדגישה את ממד הצדק וההוגנות במערכת יחסים. התאמתה לתחום המשפחה מאפשרת לבחון כיצד יחסים מתפתחים ומתקיימים בין בני זוג, כיצד מתקיימים יחסים ממושכים, אילו גורמים מסבירים את יציבות הנישואין ואת התפקיד המרכזי של ציפיות במערכות יחסים אינטימיות, ולהסביר את קיומה של תלות הדדית להשגת רווחים ולקבלת תגמולים ביחסים. התיאוריה כוללת ממדים כמו משאבים, תפיסות, ציפיות וכן, נורמות, הוגנות ועוד. תאוריית החליפין מאפשרת המשגה לשימוש במחקרים הבוחנים גורמים מחזקים ומחלישים ביחסי זוג בזיקה לשלבי התפתחות בחיים, למצבי חיים, לקונפליקט תפקידים ועוד (ראו פירוט בנספח א').

2.2.ג האינטראקציה הסימבולית (Symbolic Interaction & Role Theory)

תאוריית האינטראקציה הסימבולית היא פרדיגמה סוציולוגית הטוענת שהמציאות נבנית על בסיס אינטראקציות בין יחידים בחברה. אינטראקציות המבוססות על סמלים ופרשנות ומתמקדות בפרקטיקות היום-יום. התאוריה מתמקדת בקשר בין סימבולים (משמעויות משותפות) לבין אינטראקציה (התנהגות ותקשורת מילולית ובלתי מילולית), ומדגישה את הצורך להתמקד באופן שבו אדם מפרש דברים ואירועים.

התאוריה מניחה כי התרבות מורכבת מסימבולים מוסכמים, שמהם האדם מבנה את המשמעות והיא משמשת מסגרת לפענוח האופן שבו אנשים יוצרים באינטראקציה ביניהם עולמות סימבוליים משותפים והאופן שבו עולמות אלו מעצבים את ההתנהגות. הנחת העבודה היא שמשפחה היא קבוצה חברתית שבה אנשים מפתחים את תפיסתם העצמית ואת זהותם, באמצעות אינטראקציה המאפשרת להם להעניק משמעות לפעילות משפחתם. התאוריה מאפשרת לבחון את המשמעות שאנשים מייחסים לאינטראקציות אינטימיות, את עיצוב התפקידים במשפחה, זהויות משפחתיות ועוד.

ג.2.3 הגישה ההתפתחותית (Development Approach)

הגישה ההתפתחותית גישה הממוקדת בשלבי התפתחות חיי המשפחה (Aldous, 1996; McGoldric, Carter & Garcia-Preto, 1999; Duvall & Miller, 1985) בהקשר התפתחותי, חברתי ותרבותי של מהלך חיי משפחה. הגישה, מגדירה אירועים ושינויים הנחווים ע"י משפחות במהלך התפתחותן, שמתבטאים בשינוי בדפוסי התנהגות, שינוי במבנה המשפחה ושינוי בתפקידים וביחסי תפקיד במשפחה; השינויים ניכרים בנורמות, במיקום של כל אחד מבני המשפחה, ביחסים בין-אישיים כפונקציה של התפתחות המשפחה; וכן, במשימות המותאמות לגיל ולהתפתחות. בנוסף, הגישה עוסקת בממשק המעברים בין שלבי התפתחות הפרט והתפתחות מהלך חיי המשפחה ומתייחסת לממדים כמו שונות וסטייה מהנורמה. כך היא מאפשרת לזהות את שלבי המעבר, את האתגרים ואת המשימות ההתפתחותיות העומדות בפני בני משפחה בכל אחד מן השלבים, וכן, לאתר את גורמי הלחץ והעומס בין אלו שעלולים להוביל למשבר, ובין אלו שניתן לראותם כקשיים נורמטיביים (McGoldric, Carter & Garcia-Preto, 1999; Duval, 1957). הנחות היסוד של הגישה הן שתהליכים התפתחותיים הם בלתי נמנעים וחשובים להבנת משפחות; שמשפחה היא מערכת סגורה למחצה, חדירה למחצה; שהמשפחה, כקבוצה חברתית מושפעת ממגוון גורמים: החברה, משפחות דומות, יחסים בין בני משפחה, בני משפחה כפרטים. בנוסף, ניתן לראות את ריבוי הממדים על ציר הזמן בחיי משפחה. דובל, אלדוס, קרטל ומקרגולדריק (Aldous, 1996; McGoldric, Carter & Garcia-Preto, 1999; Duval, 1957) מתארים את שלבי התפתחות ככוללים שלושה דורות במשפחה; יחסים בין משפחת המוצא ומשפחת ההולדה; ושלבים במעגל החיים כמו זוגיות מאוחרת או "הבוגר הצעיר", שלב שבו צעירים רבים זקוקים לגיבוי משפחתי פעיל ולעיתים מתרחשות בו תופעות כגון הקן הלא מתרוקן – חזרת צעירים עם משפחות למגורים בבית המשפחה.

ג.3 המשפחה בעבודה סוציאלית

מקצוע העבודה הסוציאלית, מתחילת התפתחותו תפס את האדם בהקשר המשפחתי והסביבתי וזיהה את המשפחה כיחידת התערבות. עוד בעבודותיה של מרי ריצ'מונד (Richmond, 1917; 1922), הבנת תהליכים המתרחשים במשפחה מופיעה כחלופה לגישות פסיכואנליטיות ששלטו בכיפה באותה עת (Janzen, Harris & Prain, 1997). תרומתה של ריצ'מונד בגיבוש שפת חשיבה משפחתית בהתערבות עם הפונה, הייתה מכרעת וחדשנית: הערכת פונה חייבת לכלול מידע על היסטוריה משפחתית ועל אינטראקציות משפחתיות עדכניות; חובת הזמנת המשפחה של הפונה למפגש ודגש על ביקור בבית המשפחה. כל אלו נועדו לתת לעובד הסוציאלי כלים להערכת הבעיה ולתכנון ההתערבות.

מגמות אלו קיבלו תנופה מכרעת עם חלחול תאוריית המערכות (Bertalanffy, 1968) למדעי החברה, במחצית השנייה של המאה ה-20, ובעקבותיה פיתוח הגישה הג'נרית של פינקוס ומינהן (Pincus & Minhan, 1973). לפי גישה זו, התערבות היא יצירת שינוי ברמת הפרט וברמת המערכת; כל רמת התערבות (פרט או מערכת ומשפחה בכללה) תשפיע על האחרות. בהתאם לכך, מערכת המשפחה כמערכת ראשונית היא יחידת התערבות ליצירת שינוי בשתי הרמות בו זמנית: ברמת הפרט וברמת המערכת. לשיפור חיי הפרט. המשפחה הוכרה כמשאב עבור הפרט ולפיכך היא יחידת ההתערבות הראשונה.

כאשר יש קושי להשיג שיתוף פעולה עם בני משפחה (ולעיתים הם אף נוקטים התנהגויות פוגעניות ומסכנות ביחסים), ההתערבות ממוקדת במערכות אחרות הסובבות את הפרט, כחלק מהתפיסה המערכתית שלפיה אפשר להוביל לשינוי באמצעות "חלקי" המערכת. ההתערבות בגישה זו מתמקדת בו-זמנית בפרט ובמשפחה והתבססה בעיקר על טכניקות בעבודה קבוצתית (Scherz, 1953; 1962).

ניצנים אלו בגישות ובתאוריה מזהים את המשפחה כמערכת שבה פועל הפרט, אך ההתערבות עדיין ממוקדת פרט ואינה בהכרח התערבות כוללנית במשפחה בכללה. אמנם, ערכי המקצוע ויעדי התורה המקצועית הניכרים בהם מכוונים לראייה מערכתית וליחידה המשפחתית, אך נדמה שתחומי הידע ופרקטיקות הפעולה לא הבשילו עדיין לטיפול כוללני במשפחות. עם זאת, ניצנים אלו היו שלב חשוב בתרומת הגישות לפיתוח חשיבה מערכתית משפחתית. בהקשר זה ראוי לציין גם את התאמת הגישה המשימתית (Task-Oriented Approach) של ריד ואפשטין (Reid & Epstein, 1972) לעבודה עם משפחות.²⁴

תרומה משמעותית נוספת לתאוריית התחוללה עם פיתוח התאוריה האקולוגית ויישומיה בעבודה סוציאלית (Germain & Gitterman, 1996; Gitterman & Germain 2008). ייחודה בהגדרת יחסי הגומלין אדם-סביבה כאינטראקציה הדדית, מתמדת ודו-כיוונית ברמות פעולה שונות. כל מערכת כוללת חוקים, ניגודים, נורמות ותקנים המעצבים את ההתפתחות הפסיכולוגית של האדם, בראיית האדם, יש לכלול את זמינות המשאבים, את ההזדמנויות הניצבות בפניו ואת יכולתו למצוא את אותם משאבים והזדמנויות. על העובד הסוציאלי להיות מחויב לקדם את האינטראקציות של הפרט בהקשרי חייו, מתוך נקודת מוצא שלפיה אלו אינטראקציות הדדיות המתחוללות בו-זמנית בכל רמות הפעולה: רמת המיקרו, מאזו, אקזו, מאקרו וכרונו (Fortune, 1985; Reid, 1981; 1985).²⁵ פריצת דרך זו, התופסת יחסי אדם-סביבה כהדדיים ודו-כיווניים, מאפשרת התערבות באינטראקציות ובהקשרים בחייו של האדם. עקרונות ההתערבות הדומים של גישות מערכתיות בטיפול משפחתי אפשרו העמקת התערבויות במשפחות בסיכון וברמה גבוהה של מצוקה (Maluccio, 2017a; Maluccio, 2017b;) (Plotnick, Barth, Maluccio & Pecora, 2017; Sharlin & Shamai, 1996).

לסיכום, למקצוע העבודה הסוציאלית תרומה ייחודית לזיהוי המשפחה כמוקד התערבות, בזיקה לגורמים חברתיים. מעבר לתפיסת "האדם בסביבתו" (Person in the Environment), שעליה מושתת המקצוע, ומעבר לגורמים מבניים ותרבותיים המונעים את השתתפותם התקינה של אנשים בחברה (Saleebey, 1996), בכך יש הכרה בכך שלכידות בני משפחה קריטית ליכולתם לשרוד ולהתפתח, ראייה המכלילה את המשפחה בתוכניות התערבות.

²⁵ רמת המיקרו – יחסי משפחה, סביבה מידית של השתייכות ופעולה; רמת המזו – יחס הפרט עם הסביבה הקרובה; רמת האקזו – ההקשר החברתי-כלכלי של חיי הפרט; רמת המאקרו – ההקשר התרבותי-חברתי והשתקפות ערכים תרבותיים, אידיאולוגיים וחברתיים; רמת הכרונו – אירועים חברתיים כלליים, חלקם מקומיים, אחרים אוניברסליים או גלובאליים, מעברי חיים, הסתגלות ונורמליזציה של שינויים, הקשרים סוציו-היסטוריים, הכוללים מעברים וחילופים המתחוללים באתיקה, חקיקה, תנאים וזכויות. מודל זה מתאר כל אחת מתת המערכות כמכלילה חוקים, נורמות, תקנים וניגודיות המעצבים את התפתחות האדם.

יחד עם זאת, התנופה המרכזית של כלים להתערבות באינטראקציות בין בני משפחה כהדדיות, התרחשה רק עם התפתחויות תאורטיות בחשיבה המדעית מתחום הקיברנטיקה ותאוריית המערכות, אשר יושמו במדעי החברה והתמירו שינוי פרדיגמה בחשיבה להתפתחות גישות לטיפול משפחתי (Bateson, 1958). להלן יוצגו גישות לטיפול משפחתי ועקרונותיהן המרכזיים.

ד. פרק שלישי: גישות טיפול בזוגות ובמשפחות: התפתחות ויישום

ד.1 "גל ראשון" – פיתוח חשיבה משפחתית מערכתית

גישות שונות לטיפול בזוג ובמשפחה מספקות הבנה של מערכת היחסים במשפחה ודרכי טיפול בה. גישות לטיפול משפחתי התפתחו החל מהמחצית השנייה של המאה ה-20, ותרמו רבות לקידום התערבות וטיפול במשפחות. גישות אלו החלו להציע חלופה טיפולית לטיפול התוך-אישי, הממוקד בפרט. עם פיתוח גישות טיפול הרואות במערכת המשפחה את יחידת התערבות ואת יחידת השינוי, החלו להציע מערך של כלים להתערבות הכולל מגוון של טכניקות טיפול (Ackerman, 1978; Boszormenyi-Nagy & Framo, 1965; Bowen, 1971; Fishman, Charles, Minuchin, Minuchin & Fishman, 1981; Minuchin, 1974; Selvini-Palazzoli, Boscolo, Cecchin & Prata, 1978; Selvini, Boscolo, Cecchin & Prata, 1980; Palazzoli, Boscolo Cecchin & Prata 1980; Satir, 1964) גישות אלו חתרו להבנת היחסים במשפחה כמערכת פעולה, ונשענו על שילוב של ידע פסיכולוגי-התפתחותי עם ידע ממדעי הטבע והמכניקה. בבסיסן, ראייה כוללת של האדם בהקשר החברתי שלו, ותפיסת יחסי המשפחה כהקשר חברתי ראשוני רב עוצמה. חלק ממפתחי הטיפול המשפחתי היו מטפלים בעלי רקע פסיכואנליטי וניסיון רב בטיפול²⁶, אשר זיהו בעבודתם מגבלות בטיפול בילדים בנפרד מהוריהם ובהוצאת ילדים עם בעיות התנהגות מבית ההורים למוסדות, וראו בפרקטיקות אלו התערבויות שפעמים רבות מחלישות את היחסים, את העוגן המשפחתי ואת רמת התפקוד של ההורים. בגישושים אחר חלופות לחיזוק של הורים וילדים כאחד ולאיתור גורמי הקושי ומקורותיהם, ובניסיון להרחיב את כלי ההתמודדות במשפחה, החלו להיפגש עם כל חברי המשפחה. בשונה מהתערבויות אשר נטו להוציא ילדים עם הפרעות התנהגות מבית ההורים, התמקדו מטפלים אלה בגורמים המביאים את הילד המסוים, להפוך "נשוא הבעיה" (The Identified Patient) במשפחה, וחיפשו דרך ליצור בו-זמנית שינוי עבור כל בני המשפחה.

ד.1.1 רקע תאורטי להתפתחות גישה מערכתית משפחתית

- **התאוריה הקיברנטית:** הפיתוחים הראשוניים של גישות לטיפול משפחתי התבססו על התאוריה הקיברנטית. זו נשענת על מודל מכניסטי ממדעי ההנדסה והמתמטיקה, העוסק בתקשורת ובקרה (Wiener, 1961). תאוריה זו פותחה כאשר מדענים חיפשו דרך לירות במטרה נעה, במלחמת העולם הראשונה. בדומה, מפתחי הגישות לטיפול משפחתי חיפשו דרך להבין את היחסים בין בני משפחה כמערכת המצויה בתנועה מתמדת ולקבל כלים להבנת חוקיותה. התאוריה הקיברנטית סיפקה עקרונות בסיסיים: משפחה כמבנה הנשען על תורת ההנעה - מערכת פעולה, הנמצאת בתנועה מתמדת ובשינוי מתמיד; פועלת כל העת לתיקון עצמי; שואפת לאיזון, אך נעה על הציר שבין שמירת איזון ובין הפרתו; בו-זמנית מאותגרת לתהליכים של צמיחה והתפתחות. בשונה ממערכת מכנית, בה שמירת האיזון כמערכת סגורה קריטית להמשכיות פעולתה – כך ששינוי באיזון עשוי להביא לקריסתה.

²⁶ למשל דון ג'קסון, ג'יי היילי, סלודור מינושין ובראוליו מונטאבלו.

לעומתה, המשפחה היא מערכת פתוחה בה מתקיים משא ומתן מתמיד בינה לבין הסביבה, בגבולות חדירים למחצה, כתנאי הכרחי לגדילה והתפתחות. בייטסון (Bateson, 1972) תירגם את הקיברנטיקה להבנת יחסים משפחתיים: מיקם את יחידת המשפחה מוקמה כמערכת דפוסים, אינפורמציה ואינטראקציה, כמערכת המשמרת את דפוסיה מחד, ומקדמת שינוי מאידך. למערכת יכולת לתקן את עצמה. כמו כן, גירויים בפעולת המערכת יוצרים תהליכי משוב: משוב שלילי משמר איזון לא פונקציונלי, משוב חיובי הוא קריאה של המערכת לשינוי ולתיקון. כך לדוגמה תסמין הניכר אצל אחד מבני המשפחה יכול לשקף בעיה במערכת המופיעה אצל החוליה החלשה ביותר, כסימפטום, והיא היא קריאת מערכת כולה לעזרה.

● **תאוריית המערכות:** תאוריה מרכזית נוספת שתרמה למהפך קונספטואלי בהתפתחות גישות לטיפול משפחתי. מקורה במדעי הטבע בשנות הארבעים של המאה ה-20. היא מציגה מודל תאורטי קוהרנטי לכל המערכות האורגניות (Von Bertalanffy, 1950; 1968). בסיס הנחותיה בחוקיות הקיימת בפעולת האורגניזם. הרחבת התיאוריה לסוגים שונים של מערכות כללה מערכות פיזיקליות, ביולוגיות, פסיכולוגיות, סוציולוגיות וסימבוליות. הרחבה זו, של תאוריית המערכות לחשיבה ולניתוח הפעולה של מערכות אנושיות הניבה את ההבחנה בין מערכות פתוחות למערכות סגורות, ואת התאמתה למערכות אנושיות, אשר בהן יש צמיחה והתפתחות, ואינטראקציה עם הסביבה. המשפחה, אם כן, היא מערכת פתוחה בעלת כושר קיבול, צמיחה והתפתחות, והדדיות בין חלקיה. מעבר המשגתי זה מחשיבה סיבתית וליניארית (עולם המכונות) של סיבה ותוצאה לחשיבה רב-סיבתית, בעולם חי, פועל ומפעיל, ממקם את התהליך האנושי המתקיים במשפחה כרב-סיבתי. מערכת היחסים במשפחה מוגדרת כשלם שהוא יותר מסך החלקים: יוצרת איכות חדשה, מערך שלם המורכב מכלל החלקים במערכת, מיחסי הגומלין ביניהם והן, מהערך שנוצר בידי השלם. במובן זה, מערכת המשפחה, היא יותר מסך חלקיה, כעירוב של שתי מולקולות מימן עם מולקולת חמצן. לפיכך, יחסים בין בני משפחה יכולים להחריף או להקל קשיים של אחד מהם ואף להיות מקור להיווצרותם, אך התארגנות החלקים בדפוס מסוים מאפשר צמיחה משותפת השונה מכל אחד מהחלקים.

עבודתו של בייטסון (Bateson, 1972) התמקדה בתקשורת כמניע ביחסים בהנחה כי מתקיימת אינטראקציה מתמדת בין חלקי המשפחה לבין עצמם ובין מערכת המשפחה למערכות אחרות בסביבתה. קבוצת המחקר בהובלתו עסקה בבחינת האינטראקציה בתוך המשפחה וביססה למידתה מתצפיות על תפקודי תקשורת: תהליכי העברת המסר, אופן תפיסת המסר בידי האחר, התגובה למסר והתגובה לתגובה. כמו כן, החוקים המשפחתיים השומרים על המערכת ועל האיזון בה. פיתוחיו, ובהמשך גם עבודתו של מינושין (Minuchin, 1982), חידדו את תהליכי המשוב בפעולת המערכת, השאול מן הגישה הקיברנטית: משוב שלילי הוא דרך לשמירה על חוקי המשפחה וכולל ממדים של אשמה, מסר כפול וסימפטומים של קושי או כשל. המשוב השלילי יוצר משבר ומפר את האיזון, משוב חיובי הוא קריאה לתיקון.

ליסיון, גישות טיפול משפחתי יצאו מתחום הפסיכולוגיה של הפרט. התאוריה הקיברנטית ותאוריית המערכות העשירו אותן בתפיסה רב-ממדית, רוויית סיבות והקשרים. יישומן של תאוריות אלו במדעי החברה פתח את האפשרות לראות את יחסי משפחה כ**מערכת פעולה בעלת זיקות הדדיות ואת ההתערבות הטיפולית הנדרשת ביחסים הממשיים**, מעבר למערכת הנפשית התוך-אישית של הפרט. תהליך הטיפול במשפחות נותב לשאלת ה"איך": איך הדברים פועלים במערכות יחסים ואיך יש לטפל בהן.

ד.1.2 ממהפך קונספטואלי למהפך יישומי

המהפך הקונספטואלי בתפיסות אלו הוא בכך שהן מציגות מודלים דינמיים של העולם, במקום מודלים סטטיים. הן מדגישות את תפקיד התקשורת הבין-אישית באינטראקציה כמקדמת או כמעכבת תהליכי צמיחה והתמודדות; את טבען הבין-אישי של התפתחות בעיות; ואת תפקיד הנסיבות בהתהוות קונפליקטים בין-אישיים במשפחה. תפיסות אלו מכירות בכך שבמערכת הפעולה במשפחה מתקיימים תהליכים מגוונים ורב-כיווניים תלויי הקשר; שתהליכים כמו עיבוד מידע, שימוש במידע, משוב ובקרה משלבים בין עבר והווה ויש ביניהם תנועה; שתנועת המשפחה משלבת בין חתירה לאיזון וליציבות ובין התפתחות של בני המשפחה. כל אלו תהליכים המשמשים את בני המשפחה לוויסות הדדי באמצעות הקשר ביניהם.

יישום תאוריות הקיברנטיקה והמערכות במדעי החברה, ובהמשך בפסיכותרפיה, עם משפחות מהווה "קו פרשת המים". גישות לטיפול משפחתי הציעו חלופה אפיסטמולוגית לבסיס החשיבה של הפסיכולוגיה אשר צמחה מעבודתו של פרויד (1917)²⁷ והתמקדה בעולם התוך-אישי של הפרט, תוך תפיסת קונפליקטים פנימיים כמעצבי החוויה הנפשית של האדם. פיתוח גישות לטיפול משפחתי הוביל לשינוי פרדיגמתי בחשיבה ולמיקוד "זירת הטיפול" במרחב הבין-אישי, ביחסים ובהקשרים סביבתיים. קידום השיח המשפחתי כתקשורת ישירה הנוגעת בכאב וברגשות מעכבים נועד לתרום לוויסות הדדי בקשר זוגי ומשפחתי ולקדם ביטוי של אמפטיה, אחווה, סולידאריות וצמיחה ביחסים. בהתאמה, הוצעו מודלים שונים לפסיכותרפיה זוגית ומשפחתית, חלקם בגישות מערכתיות, חלקם בגישות פסיכו-דינמיות וחלקם משלבים בין הגישות. ראשית תתואר התפתחות גישות משפחתיות מערכתיות, בהמשך יתוארו התפתחויות בטיפול זוגי ומשפחתי ולאחר מכן – השילוב בין כל אלה.

ד.1.3 ממחקר על אודות משפחות לטיפול משפחתי: מובילי דרך ראשוניים

גישות לטיפול משפחתי מערכתיות התפתחו תוך כדי תצפיות על משפחות וניסיונות טיפול אשר הניבו אט אט תיאורים על היבטים שונים בחיי משפחות. בין האבות המייסדים של גישות אלה: ג'ון בל, דון ג'קסון, גרגורי בייטסון, ליימן ווין, תיאודור לידז, סלודור מינושין, ג'יי היילי, וירג'יניה סאטיר, מרי בואן, רולנד ליינג ובוג'רמאני-נא'ג (Bateson, 1972; Bell, 1961; Boszormenyi-Nagy & Framo, 1991; Lidz, Cornelison, Fleck, & Terry, 1957; Bowen, 1961; 1971; 1991; Haley, 1963; Minuchin, 1974; Satir, 1964; 1994).

²⁷ פרויד, ז. (1988) מבוא לפסיכואנליזה, הוצאת דביר

חלקם החלו בחקר תקשורת במשפחות. במקביל, חוקרים אחרים חקרו משפחות הסובלות קשיים: נתן אקרמן (Ackerman, 1956; 1978) וג'ון בולבי ממרכז טאויסטוק בלונדון (Bowlby, 1979; 1973).

התנופה העיקרית בהתפתחות הידע וביישום העקרונות המערכתיים בטיפול משפחתי התחוללה עם הקמת מכוני מחקר וטיפול במקומות שונים בעולם. ראשיתם בקבוצת העבודה שהקים גרגורי בייטסון בפאלו אלטו (מנלו פארק), במכון למחקר בתחום בריאות הנפש (Mental Research – MRI Institute). קבוצה זו פעלה בין השנים 1952 עד 1962 ועם חבריה נמנו ג'יי הילי, ג'ון וויקלנד ודון ג'קסון. חברי הקבוצה פרסמו 70 מאמרים בנושאי סכיזופרניה, היפנוזה ותרפיה ועסקו בפיתוח רעיונות כמו "המסר הכפול" העובר במשפחות סכיזופרניות, פרדוקסים בתקשורת (היילי, 1982) ועוד.

עם סיום עבודתו של בייטסון במכון, נפתחו מרכזים נוספים והורחבו גישות העבודה: דון ג'קסון הקים את המכון לחקר הנפש בפאלו אלטו; נתן אקרמן הקים את מכון למחקר משפחה ע"ש אקרמן בניו-יורק ב-1959; סלוודור מינושין ניהל את מרכז ההכוונה לילדים בפילדלפיה, ופיתח את הגישה המבנית (סטרוקטורלית) בטיפול משפחתי (Minuchin, 1974). במרכזים אלו פותחו עקרונות עבודת צוות מאחורי מראה חד כיוונית, צפייה במשפחות, הדרכה חיה למשפחות ופיתוח דרכי טיפול שונות, כמו העברת מסר ישיר מהצוות שמאחורי המראה במודל האסטרטגי (Boscolo & Bertrando, 1996). קרל וויטקר (Whitaker, 1958; Napier & Whitaker 2011) פיתח עבודה עם משפחות על בסיס הגישה האקזיסטנציאליסטית; וירג'יניה סאטיר (1964) פיתחה עבודה חווייתית-רגשית מבוססת תקשור; פראמו (Framo, 1992) ומורי בואן (Bowen, 1978) פיתחו גישה בין-דורית המבוססת על משפחת המוצא ועוד. לסיכום, התפתחויות אלו סיפקו דרכים להבנת ארגונה של המשפחה על הרצף שבין התוך-אישי לבין-אישי, במיקוד רגשי, בין-אישי, מבני ובין-דורי. בשנות השישים שלט בכיפה מודל התקשורת שפותח בפאלו אלטו. בשנות השבעים רווחו מודלים של סאטיר, בואן ומינושין (ממוקד תקשורת ורגש, ממוקד מבנה המשפחה ורב דוריות), ובשנות השמונים הונהגו גישות מבניות-אסטרטגיות ממוקדות פתרון בעיות שפיתחו היילי ומדנס.

בתת פרק זה נתאר עבודות מרכזיות בפיתוח טיפול משפחתי, חלקן צמחו במרכזי המחקר ובצוותי העבודה, חלקן מחוץ להם. קשה לשרטט קו כרונולוגי ברור בסדר ההתפתחות של הגישות, על כן נבחר להציג קבוצות גישות בחלוקה מלאכותית כגל ראשון, גל שני וגל השלישי וכן גישות חדשניות המוכרות כגל חדש, הדגש יושם על הוגי הגישות.

- **וירג'יניה סאטיר (Satir)** (Satir, 1972; Satir, Banmen, Gomori & Gerber, 1991; Satir, Stachowiak & Taschman, 1994): גישתה נשענה על פסיכולוגיה הומניסטית ועל גישות אקזיסטנציאליסטיות וגשטלט, בהדגישה את פוטנציאל הצמיחה ביחסי משפחה. התמקדה בהעשרת האפשרויות של בני משפחה לביטוי הרגשי ובחיזוק יכולתם לבטא את חוויותיהם. סאטיר ראתה בתקשורת בין בני משפחה מרכיב מרכזי בהגדרה עצמית של זהות הפרט, הכוללת את רגשותיו הגלויים והסמויים ואת מכלול דרכי התקשורת שלו, מילוליות ולא מילוליות.

לטענתה, רגשות שליליים ניכרים בדרכי ביטוי גלויות וסמויות, מבטאים ערך עצמי ירוד ופוגעים בערך העצמי של הזולת. רגשות שליליים שאינם מקבלים ביטוי ולגיטימציה רגשית מתאימה, דוגמת פחד, כעס, ביקורת, הימנעות למשל החשש לפגוע, נוטים להתבטא בדפוסי תקשורת ביקורתיים כלפי הזולת, בצורות תקשורת המקשות על הפרט להיות במגע מלא עם ה"אני" שלו ולפתח זהות קוהרנטית.

סאטיר תיארה ארבעה דפוסי תקשורת:

- א. תקשורת מאשימה – "למה אתה תמיד לא";
- ב. תקשורת מפיסת ומרצה – "הנה, אעשה זאת"; התנצלות – "רק אל תכעסו עליי";
- ג. תקשורת שכלתנית ומרחיקה – דיבור כוללני, לא אישי, דעתני ולא אינטימי;
- ד. תקשורת מטשטשת – טשטוש, הימנעות והתחמקות כדרך להתעלם ממה שמאיים.

סאטיר בעבודתה, התמקדה בפיתוח זהות בריאה של בני משפחה, המבוססת על ארבעה מרכיבים: (א) ערך עצמי, (ב) תקשורת, (ג) מערכת משפחתית ו- (ד) חוקים וקשרים לחברה. היא עשתה זאת באמצעות קידום תקשורת הכוללת ביטוי רגשי בין בני משפחה, יצירת מרחב מתאים לרגש ולחויה, קשב פנימי לתחושות, לביטוי ולבעלות מלאה על רגשות ועידוד תקשורת המכילה ביטוי רגשי מלא. סאטיר לימדה בני משפחה להקשיב לעצמם ולזולת, לבטא תקווה ופחד, געגוע ואכזבה, להפוך שלילי לחיובי ולקיים הדדיות. לאישיותה העשירה, החמה של וירג'יניה סאטיר היה תפקיד חשוב בעבודתה עם משפחות. גישתה הוגדרה בדיעבד כגישה חווייתית (Nichols, & Schwartz, 2008).

- **קרל וויטקר (Whitaker)** (Whitaker & Whitaker, 1958; Whitaker, 1958; Napier & Whitaker 2011; Bumberly, 1988) לטענתו, שגרת חיים נטולת חיות מתקיימת כאשר אנשים מנותקים מרגשותיהם. גישתו נשענת על פרספקטיבה אקזיסטנציאליסטית. באישיותו ובעבודתו יצר גירויים רגשיים רבי-עוצמה שאפשרו לאנשים להתחבר זה לזה עמוקות. הסתייע באמצעים מפתיעים להגמשת החשיבה והרגשות של בני משפחה, והיה חלוץ בשימוש בקו תרפיה בטיפול (Nichols, 2014). גישתו סווגה גם היא כגישה חווייתית, בהתמקדותו בחיבור אנשים לרגשותיהם. באותה עת התפתחה הגישה המבוססת על ראייה בין-דורית של תהליכים רגשיים במשפחת המוצא על ידי פראמו (Framo, 1992; Bowen, 1978) ועוד.
- **בואן (Bowen)** (Bowen, 1978; 1993): עבודתו מבוססת על תאוריית המערכות וכן על תאוריות פסיכודינמיות, הן ברמת ההמשגה והן ברמת היישום: בואן תיאר את המשפחה כרשת יחסים רב-דורית המעצבת את האפשרות של הפרטים לייחודיות ולצוותא. מידת המובחנות העצמית של הפרט קובעת את יכולתו לנהל את רגשותיו, את חשיבתו ואת קשריו עם אחרים, ומשמשת כמדד לבשלות רגשית וליכולות ויסות של קרבה ומרחק ביחסים בין-אישיים, ושל היכולת לא להיות מאוימים מהישאבות, היבלעות וטשטוש עצמי במצבי קונפליקט. יחסים בין-אישיים מונעים משני כוחות חיים בו זמנית: ייחודיות וצוותא.

כל אדם זקוק למידה של אי תלות וגם לחברה, כוחות המגדירים קרבה ומרחק ביחסים אינטימיים, היכולת לווסת ביניהם מתאפשרת בתהליכים של מובחנות עצמית. בעיות רגשיות מורכבות ביחסים רב-דוריים מעוררי חרדה מייצרות רמה גבוהה של צמידות או ניתוק ביחסים, פוגעות ברמות המובחנות של בני משפחה לאורך הדורות ומצמצמות את האוטונומיה של הפרט. הקושי להכיל מצבים אלו גורר הגברה של תהליכי השלכה הדדית ופוגע ביכולת מערכת המשפחה לייצר מובחנות בין הפרטים והמשפחה ולנהל מצבי שונות וקונפליקט. בהיעדר מובחנות, יש נטייה לערב אדם שלישי – מה שלכאורה משכך את החרדה, אך מוביל להשלכות על ההתפתחות האישית והמשפחתית ארוכת הטווח.

בין המושגים המרכזיים בגישה של בואן: מובחנות עצמית; מערכת רגשית משפחתית; משולשים; תהליכים משפחתיים; צמצום רגשי וצמצום האוטונומיה; אחאות; תהליך רגשי חברתי. תהליך הטיפול מאפשר לבני הזוג לזהות את ההעברות הבין-דוריות המניעות אותם, אשר פוגעות ביכולת המובחנות העצמית ויוצרות דפוסים של תפקוד מול אי תפקוד. בין הטכניקות שבואן הציע – בניית גינוגרם אישי לכל אחד מבני הזוג, במאמץ משותף של המטפל והזוג להבין תהליכים משפחתיים, אינטראקציות ומוקדי חרדה שלא נפתרו לאורך הדורות (Bowen, 1991; Nichols & Schwartz, 2008; Papero, 1990; Titelman, 2014).

- **בוג'ורמאני נאג'י** (Boszormenyi-Nagy, 2013; Boszormenyi-Nagy & Framo, 1965). בעבודתו הדגיש גם הוא את הנאמנות הבין-דורית ואת הבלתי מודע הרב-דורי, שאליהם מקושרים בני הזוג בחוקים ובדפוסים התנהגותיים העוברים מדור לדור במשפחות המוצא. כאשר כוחות הפרטים מושקעים בשימור נאמנויות לא מודעות לקודים של התנהלות ממשפחות המוצא, מתחדדים מאבקי כוח ותחרות בין בני זוג על היענות לצרכים עכשוויים. מצבים אלו מקשים על בניית זהות זוגית, הכוללת חוקים, גבולות והתנהגויות המתאימות להתנהלות המשפחה הגרעינית, ועל היענות הדדית והכרה הדדית בצרכים.
- **סלודור מינושין (Minuchin)** ניהל את מרכז ההכוונה לילדים בפילדלפיה, שם פיתח יחד עם עמיתיו דרכי עבודה למשפחות שחיו בשכונות עוני (Families of the Slums, 1967). פיתח את הגישה המבנית (סטרוקטורלית) בטיפול משפחתי ותרם רבות בעבודתו להבנת דפוסי הפעולה הרגשיים במערכת המשפחה וליישומי הרעיונות המערכתיים. לטענתו, למבנה התארגנות היחסים במשפחה השפעה ניכרת על תפקוד המשפחה, על קשייה ועל הפיכת אחד מחבריה לנושא הסימפטום (Minuchin, 1974), או לחילופין, כמערכת המאפשרת מרחב רגשי מתאים לצמיחת הפרטים ולהתפתחותם. מינושין ראה במשפחה מערכת רגשית המשרתת שתי מטרות: הגנה פסיכו-חברתית על חברה; והסתגלות לתרבות ותרומה לה. על מערכת המשפחה לאפשר לחברה התפתחות ובניית זהות המשלבת בין מידה סבירה של שייכות ותחושת עיגון ובין מידה סבירה של נבדלות ותחושת ייחוד, עצמיות, עצמאות ואוטונומיה. משפחה היא מערכת שבה בני הזוג הם תת-מערכת אינטימית – במתן מענה הדדי, והורית – במתן מענה לכלל בני המשפחה. יכולותיהם להובלה הורית מושתתות על שיתוף פעולה, קבלה הדדית, קרבה וכבוד זה לזה.

פעולתם כצוות יעיל מאפשרת היררכיה וגבולות ברורים אך גמישים (בהתאם לשלבי התפתחות), חוקים וסמכות הורית בצד דפוסי תקשורת פתוחה, החיוניים להגנה ולהתפתחות ילדיהם. כל אלה מקנים לילדים ביטחון בקשר, מעודדים אותם לצמיחה ומאפשרים להם לשאת מידה סבירה של תסכול בו-זמנית. מינושין כאמור המשיג את המשפחה "כדמוקרטיה עם מנהיגים", וראה בה משאב לפיתוח יכולות וכישורים, שהם תנאי לתפקוד משפחתי טוב ומאפשרים את התארגנותה, השתנותה והתפתחותה במצבי חיים שונים.

בני זוג נשענים על תרבויות משפחתיות הכוללות אמונות ומיתוסים ומקיימים משא ומתן מתמיד ביניהם על ערכים ועל מענה לצרכים רגשיים הדדיים, לטובת בניית חזון משותף, מימוש מחויבותם זה לזה, יצירת מרחב אישי ושונות מצד אחד ולכידות מצד שני – עבורם ועבור ילדיהם. לטענתו, בין המרכיבים המעצבים את אופן ההובלה של בני הזוג אפשר למנות מסורות משפחתיות קדומות; תהליכים רגשיים הקשורים להתפתחות הפרטים במשפחות המוצא; ותהליכים הקשורים להתפתחות עכשווית של בני הזוג, כמו נסיבות חיים, תרבות וסביבה, התורמים להגדרתם העצמית של בני הזוג.

עיקרון נוסף שהנחה את עבודתו הוא תפיסת יחסי משפחה כנורמטיביים וטבעיים: משפחות אינן משוגעות, אלא תקועות, וכן, כל המשפחות מתאימות לטיפול. עקרונות אלה מנחים את המטפל, הנדרש להתמקד בהצטרפות לתרבות המשפחה, לשפתה ולערכיה, כדי לקדם הגמשה במערכת היחסים ולסייע למשפחה להשתחרר מהתקיעות. משפחה היא מערכת פתוחה שעוברת שינויים רבים; קושי מוגדר כבעיה רק כאשר המשפחה מגדירה אותו כך ומתקשה בפתרון, בדפוסי התקשורת וכלי ההתארגנות העומדים לרשותה.

עיקרון מארגן נוסף הוא תפיסת מערכת המשפחה כמבנה המקדם או מעכב תהליכי התפתחות טבעיים. דפוסי התנהגות החוזרים על עצמם בין בני משפחה מוגדרים כעסקתיים: חלקם מבוססים על חוקים אוניברסליים האופייניים לארגון המשפחה, כמו היררכיה בין הורים וילדים. לאחרים חוקיות המוגדרת על פי הציפיות ההדדיות ותהליכי המשא ומתן הגלויים והסמויים המתקיימים ביחסים בין בני המשפחה.

במערכת המשפחה מתקיימות בריתות בתוך תת המערכות וביניהן, ומטרתן להגביר את שיתופי הפעולה. בו-זמנית מתקיימות גם "קואליציות-נגד", חלקן לא מודעות, שבאמצעותן תת המערכות חותרות זו תחת זו.

מינושין, היה פורץ דרך ומוביל בייחודו בהבנת המשפחה כמערכת המשלבת בין הבין אישי לבין התוך אישי, הגדיר את דרכי ההתערבות בספריו ואת טכניקות ההתערבות (מינושין, 1982; Fishman, Charles, Minuchin, Minuchin & Fishman, 1981). לטענתו, ניתן לזהות את מבנה משפחה "תוך כדי תנועה" בקשר הטיפולי. הבנת מהות האינטראקציות במשפחה, אפשרה לו להציע טכניקות התערבות: הראשונה שבהן 'הצטרפות למשפחה ולחבריה', התערות בשפתה ובתרבותה והבנת המאחד והמייחד אותה. כך המטפל נעשה לצופה-משתתף, מעורב ומתערב כאחד ובונה את מנהיגותו כמוביל בשיח הטיפולי; המטפל ממוקד בחקר הבריאות במשפחה יותר מאשר בחקר הפתולוגיה שלה ומזהה את תרומת המשפחה ליחיד ואת חזקותיה, בין שאלו ניכרים בנרטיבים ובין שבסממנים תרבותיים.

טכניקת ההצטרפות מפירה את האיזון הקיים, כמו גם התערבויות שנוקט המטפל, שעשויות להפיר את המבנה הסכמתי של היחסים במשפחה. השנייה, היא 'הגדרה מחדש': המטפל מקשיב לאופן שבני משפחה מתארים את הקושי ואת חוסר התפקוד ומגבש הגדרה המאפשרת המשגה מחדש של הבעיה בדרך הניתנת לפתרון או בקידום דרך ראייה חיובית. הוא מסיט את הדגש לפונקציונליות ולא לדיספונקציונליות; לפתרון מבוסס כוחות ויכולות ולא לאי יכולת. טכניקות אלה מוכללות בקטגוריה של 'הבניה מחדש' - קרי, ערעור האיזון במערכת ואתגור בני המשפחה לקדם שינוי – הכולל ארגון מחדש של תפקוד המערכת. השלישית היא, הפעלת 'תקשורת ישירה' ומשמעותית בין בני משפחה. טכניקות התערבות רבות ונוספות מאפיינות את עבודתו של מינושין.

2.ד "גל שני": גישות מבניות אסטרטגיות וממוקדות פתרון בעיה

ה"גל השני" כולל התפתחות של גישות אסטרטגיות שצמחו החל משנות השמונים של המאה ה-20, חלקן על בסיס גישות טיפול משפחתי מערכתיות. מטפלים כמו וואצלוויק, פיש וויקלנד, היילי ומדנס (Haley, 1979; Madanes, 1981; 1991; Watzlawick, 1978) הרחיבו את הגישה המבנית מערכתית (Minuchin, 1974) ואת העבודה שהחלה בקבוצת העבודה של בייטסון (Bateson), והתמקדו בפיתוח דרכי התערבות במשפחות שבהן רמה גבוהה של תקיעות, נוקשות וקושי ביצירת שינוי. הם יישמו את עבודתם תוך למידת ההיגיון הרגשי המופעל בין בני משפחה במצבים עיקשים וחתיירה ליצירת התנסות רגשית בהתנהגויות המאפשרות שינוי (Watzlawick et al, 2011) (Madanes, 1981; Shazer, 1982) והגישה הנרטיבית שפיתחו ווייט ואפסטון (White & Epston, 1990). גישות אלה הדגישו יותר ויותר את מוקדי הכוח בדרך שבה משפחות מבנות את סיפור חייהן ופותרות את בעיותיהן. ניקולס מיפתה בסיפורה כמה ממדים מרכזיים: שינוי, פתרון בעיות, פרדוקס ופרדוקס נגדי (Nichols, 2014). ג'יי היילי (Haley, 1979; 1987) וקלאוד מדנס (Madanes, 1981) פיתחו את הגישה האסטרטגית שינקה את השראתה מטכניקות היפנו-תרפיות בעבודתו של מילטון אריקסון שהיה פסיכיאטר בהכשרתו (Haley and Madanes's strategic therapy) (Erickson & Rossi, 1959) פריצת הדרך של אריקסון, התמקדה בראיית הלא מודע כחלק המכיל חוכמה רבה, אשר אינה בהכרח - נשא של אינסטינקטים הרסניים. להנחתו, החלק המודע, מפריע לחלקה לא מודע להתמודד עם הסימפטומים ולפתור בעיות בחוכמה הטבעית הקיימת באדם בהתאם לקולו פנימי. להבנתו, הידע פנימי של האדם יודע מה נכון עבורו, ועל כן לשיטתו, הובלת שינוי משמעותה יצירת תפנית חדה בהרגלי חשיבה והתנהגות המקובעים כדפוסים. במטרה לפנות דרך לחוכמה הפנימית הקיימת בלא מודע. אריקסון פיתח טכניקות היפנוטיות שמאפשרות מעברים חדים מתבניות חשיבה והתנהגות להתנסות חלופית. אלו מסייעות לאנשים להתנסות בחוויה שונה אך בהקשר ישן ומוכר. לחלופין, לנקוט את אותה התנהגות בהקשר חדש. בהמשך לעבודתו של אריקסון, תהליכי החקר של היילי ומדנס (Haley, 1979; 1987; Madanes, 1981; 1991) התמקדו באיתור דרכים לחולל שינוי. הם התמקדו באיתור הגורמים המשמרים את "הבעיה". ואת התפקוד לקוי, כמו גם מעגלים רגשיים מורכבים המעכבים צמיחה והתפתחות במערכת המשפחה. גישות אלו נקראות אסטרטגיות ולכן תרומה ניכרת להגדרה חדשה של מהות הבעיה, לניסוחה בדרך הניתנת לפתרון, וכן לחשיפת המצב החברתי המוליד את ה"צורך בבעיה".

עקרונות הגישה כללה תשתיות מעבודותיהם של וואצלוויק, ויקלנד ופיש (Watzlawick et al, 1974) שעסקו ביצירת תהליכי שינוי במקרים של בעיות הנעשות "עמידות" יותר ויותר וכל הניסיונות לפתרון מסתכמים ב"עוד מאותו דבר". כך גם הפיתוח של היילי (Haley, 1979) הציע לראות את התנהלות המשפחה על רצפים של כוח והיררכיה ביחסים, והגדיר את עבודתו כתרפיה של פתרון בעיות.

היילי ומדנס (Haley, 1963; 1976; 1987; 2013; Madanes & Haley, 1977) הדגישו כי לקיום הסימפטום יש השפעה על חלוקת הכוח ועל המבנה ההיררכי במשפחה: היצמדות אליו ושימור פתרונות לא יעילים הם תוצר החרדות של בעלי הכוח במשפחה לאבד את מקורות כוחם ואת תפקידם, ותהליכים לא מודעים מנתבים אותם להיאחז בסימפטום. התערבות ממוקדת בעיה – ולא התערבות ממוקדת שינוי בדפוסים משפחתיים – מחייבת הגדרה מדויקת של הבעיה, ממוקדת התנהגות ומוכוונת הוצאה מהמשבר.

עבודתו של היילי כללה יצירת תהליך טיפולי אינטנסיבי, שיסייע בהגמשת חשיבה ויאפשר למשפחה התנסות בחלופת התנהגות. מטרת ההתערבות לצלוח את המשבר כדי שהמשפחה תוכל לעבור לשלב הבא בהתפתחותה. הזמן בטיפול הוא זמן הווה ההתרחשות, יחידת ההתערבות היא שני אנשים ויותר. למטפל תפקיד מרכזי בהובלה, תוך שימוש במעמדו כבעל סמכות. הוא מוביל שינוי ונוטל בו חלק, ומעלה כל העת השערות הבוחנות את התנועה האפשרית בתהליך הטיפול. גם להפעלת טכניקות להובלת שינוי תפקיד מרכזי: מטרתן להפר רצפים של כוח וכוחנות ביחסים. היילי (Haley, 1987) השתמש בטכניקות פרדוקסליות ליצירת בלבול במצבים של נוקשות והתקבעות, טכניקות של מתן הנחיות לפעולה, "שיעורי בית" שנועדו להגמיש את התנהגות המשפחה, לזמן לה סוג אחר של התנסות, שאינה בהכרח על בסיס תובנה ומודעות.

- **דה שייזר** (De Shazer, 1982; De Shazer & Berg, 1997) פיתח טיפול ממוקד פתרון (המובחן מגורמי גרימת בעיה). טיפול מוכוון פתרון (Solution Oriented Therapy) שונה מאוריינטציה פתרון בעיה אשר פותחה בהשראת מודל צוות - MRI (Mental Research Institute).²⁸ גם גישה זו מבוססת על ההנחה, כי לבני משפחה יש ידע פנימי ויכולות לפתרון לבעיותיהם. בין שהם "מייצרים בעיה" ובין שהיא ממשיכה להתקיים – המשפחה יכולה להפחית את השפעת הבעיה על חיה ולבחור כיצד לחיות, לבחור בפתרון הייחודי המתאים לה ולפעול באופן יצירתי לקידומו. דה שייזר לא נשען על הגישה המבנית. לטענתו, הבחירה אינה בהכרח בתוך הגדרות מבניות של אופן ההתנהלות הרצוי של המשפחה או המבנים המתאימים להתפתחות חבריה. לשיטתו, מטרת הטיפול לעודד את יצירתיות בני המשפחה בעזרת שאילת מגוון שאלות המפרטות את דרכי הפתרון ואת יצירתו כתהליך הכולל צעדים מעשיים, קונקרטיים וקטנים.

²⁸ במכון לחקר הנפש בפאלו אלטו בקליפורניה (Mental Research Institute-MRI) החלו עבודתם גריגורי ביטסון ומילטון אריקסון (Gregory Batson and Milton Arikson) ובהשראתם פותח המודל האסטרטגי בידי היילי ומדנס (Haley and Madanes's strategic therapy) וצוות מילאן (Milansystemic model)

השאלות מובילות את בני המשפחה לזהות את הדרך מהמצב שבו היא שרויה להגשמת משאלותיה, ולהעצים את האופטימיות ואת הגישה החיובית בתהליך.

השיח המשפחתי המשותף והגישה האופטימית ביחס ליכולות המשפחה מסייעים לבני משפחה להתקדם לקראת פתרונות גם מבלי שיוכלו להשפיע על הנסיבות של התפתחות הבעיה. הנחת העבודה שבבסיס גישה זו – כי לבני משפחה מומחיות פנימית וידע פנימי לטיפול ולפתרון – נשענת על הגישות הפוסט-מודרניות שהתפתחו בשנות השמונים של המאה ה-20 וקידמו תפיסות שלפיהן מקור הידע הוא פנימי, באדם, ועל איש המקצוע להיות שותף כדי לסייע בחשיפתו.

3.3 "גל שליש": הרחבת שפות החשיבה, פוסט-מודרניזם, גישת מילאנו וגישות נרטיביות

התפתחויות בהמשגה ורעיונות של קונסטרוקטיביזם חברתי חלחלו בשנות התשעים של המאה ה-20 לשדה הטיפול במשפחות, תרמו לחקר גישות טיפול במשפחות ולפיתוחן, ועיצבו שתי מגמות מרכזיות: האחת, שהדינמיקה המשפחתית היא תוצר של הבניה חברתית ומוכפפת ליחסי הכוח בחברה, והאחרת – שמשפחות הן קבוצות חברתיות המפתחות את תפיסתן העצמית ואת זהותן באמצעות אינטראקציה המאפשרת להן להעריך את פעילותן המשפחתית ולתת לה משמעות.

שפת השיח התרחבה וכללה את האופן שבו אמונות, אידיאולוגיות משותפות ונסיבות חיים מגדירות זהות, תפקידי מגדר ותפקידים משפחתיים, ואת האופן שבו יחסי הגומלין ביחסים מעוצבים בידי ההבניה החברתית. עקב כך הוגדרו משתנים המעצבים את ההתנסויות, את פעולות היום-יום במשפחה ואת שפות השיח: מגדר, זכויות אדם, שוויון בין המינים, תנאי מחיה כמו חיים בעוני, הכנסה, מעמד חברתי ומיקום גיאוגרפי, הזדמנויות לרכישת חינוך והשכלה של בני משפחה, בריאות, דיור הולם ועוד. רעיונות אלו, לפיהם, הפרט והתארגנות יחסי משפחה מתנהלים תוך שהם מבנים את המשמעות המשותפת להם בתהליכי האינטראקציה הכוללים- שפה, סמלים ומשמעויות משותפות- הופיעו עוד בעבודותיהם של בייטסון (Bateson, 1972; 1958) שהושפע מרעיונות הומניסטיים ואקזיסטנציאליסטיים, וכן, ממפתחי רעיונות תאוריית האינטראקציה הסימבולית (White & Klein, 2008). גישות פוסט מודרניסטיות החלו לעצב את התפתחות השיח של הטיפול במשפחות. הן מספקות דרך להבנה מגוונת של העולם; לא כתפיסת עולם יחידה; לא כהסבר בודד; לא כאבסולוטיות תיאורטיות של אמת אחת ומפקפקות בקיומו של ידע כאובייקטיבי. הן הציעו את האפשרות להבין ולחוות את העולם כפלורליזם, כריבוי, גיוון, רבגוניות ועמימות. גישות אלו אתגרו את ההגמוניה המדעית בדבר נכונות ואובייקטיביות. בכך הן גם אתגרו את ההגמוניות של המודל הרפואי המסורתי לתחומי הטיפול. מיקודן בטשטוש הירארכיות ואמיתות, וניסוח ההכרה בקיומו של המגוון האנושי וקיומו של המגוון התיאורטי. הנחות אלו והקונסטרוקטיביזם²⁹ הרדיקאלי בכללם, זימנו לראות במצב קבוע של חוסר ודאות לגבי דרך הבנת העולם כהכרה בחוסר הידיעה, המאפשרת מרחב לשונות ולהכרה במציאויות שלנו - של הזולת ושל היקום (Gergen & Gergen, 2004).

²⁹ ידע הקונסטרוקטיביזם מבוסס קאנט מדגיש כי רעיונות כמו גם אובייקטים - הם תוצאה של הפירושים, המשמעויות וההמצאות שלנו. העולם שאותו אנו חווים הוא תוצאה מהאופן שבו הרכבנו הכול ביחד (פירושים, המצאות, משמעויות). קונסטרוקטיביזם רדיקלי: האדם, והאדם בלבד, אחראי לחשיבתו, לידע שלו ולמעשיו שהוא עושה (גלסרפילד). ידע אינו שיקוף מציאות אובייקטיבית אלא מודעות אקטיבית וטוטאלית, תפיסת עולם מוסדרת.

הנחות אלו חלחלו לשדה הטיפול המשפחתי במספר רמות : הבנה שאין מודל תיאורטי אחד נכון של מהי משפחה, יש ריבוי השקפות שהן ביטוי של ריבוי שפות וריבוי פרשנויות למציאות, ובני משפחה מוכפפים – גם בתוך יחסי המשפחה – להבניה חברתית.

עקרונות אלו הובילו לשינוי מגמה, לבחינת המציאות כהבניה חברתית, ולתפיסת הטיפול כחשיפת הידע הפנימי הקיים באדם; את שחרור הפרט מקיומו של ידע דומיננטי לגביו אשר יכול ליצור, הכפפה ושיעבוד (Bertrando, 2000). בנוסף, קידמו רבות את הבנת עולמו של המטופל מנקודת מבטו שלו, ובצד – את מיקום המטפל בעמדת "היעדר ידע" במקום "מומחה-על" אשר יודע מהו מודל משפחה "נכון". הטיפול הפך זירה ליצירת משמעויות חדשות.

תפיסה קונסטרוקטיביסטית, שלפיה רעיונות הם תוצאה של תפיסות, פרשנות וצורות שונות של הבניית משמעויות של הפרט, ומציבה את הפרט במרכז, פותחה החל משנות השמונים של המאה ה-20. תפיסה זו מתמקדת בדרך שבה אנשים מנסים אקטיבית ליצור תפיסות עולם המעצבות את פעולותיהם – עיקרון פסיכולוגי של הגדרת הסיטואציה: מה שבני אדם מגדירים כאמיתי הוא בעל השלכות אמיתיות (Thomas & Thomas in White & Klein, 2008)³⁰. יש הטוענים כי לרעיונות אלו היה ביטוי כבר בעבודתו של בייטסון (Bateson, 1958), שהושפע מרעיונות הומניסטיים ואקזיסטנציאליסטיים.

גישות אלו סייעו להרחבת טווח הגדרת מהי ה"בעיה" המיוצגת על ידי בני משפחה, ובהתאמה, הגדרה, של כיצד יוגדר שינוי במשפחה – ולמיקוד ב"נורמטיביות" של משפחות. וואצלוויק ואחרים (Watzlawick, 1978; Watzlawick, Weakland, & Fisch 2011) פיתחו רעיונות אלו כקיברנטיקה שניונית. לפיה – לפונקציה של התסמין במשפחה יכולים להיות הסברים פונקציונליים רבים ויש לראותם על רצפים של נורמטיביות, בהם כל המשפחות מתמודדות עם קשיים, מרביתן עומדות בהם, ולא לראות את התסמין כפתולוגיה. גישה זו מחזקת את אבני הדרך שמינושין הטביע בגישת הטיפול שלו, ומרחיבה את הגדרת מהו השינוי. נתאר את הביטוי לעקרונות אלו, באמצעות גישת מילאנו והגישה הנרטיבית.

- **צוות מילאנו** (Cecchin, 1987; Palazzoli, Cecchin, Parta & Boscolo 1978; Selvini, 1980) הוביל גישה מערכתית מעגלית שבאה לתת מענה למנגנון של קיום ושימור הבעיה בדפוס המשפחתי. צוות מילאנו (Milansystemic model) הציע אוריינטציה ההתערבות אסטרטגית (מתוכננת) – ממוקדת הפרת הומוסטאזיס במערכת ביחידת זמן קצרה וללא תובנה. במרכז, עקיפת התנגדויות, שימוש בטכניקות היפנותרפיות להגמשת מערכת האמונות של בני המשפחה. טכניקות אלו כוללות יצירת השערות מעגליות וניטרליות, אשר פותחו בהמשך לשאלות מעגליות. אמצעי טיפול מרכזי זה, מאתגר את בני המשפחה לחשוב על הדברים מנקודת המבט של זולתם. פתיחת ערוצי תקשורת מקובעים -סמויים וגלויים, המתקיימים באינטראקציה משפחתית כוללת פיתוח ערוצים חלופיים. אלו נועדו להרחיב את תפיסות בני משפחה.

³⁰ Thomas, W. I., & Thomas, D. S. (1928). The methodology of behavior study. *The child in America: Behavior problems and programs*, 553-576

הגמשה של דפוסי התארגנות של המשפחה כוללת יצירת משמעות חדשה יחד עמה. לעיתים, תהא זו חקירה מעגלית המאפשרת הדדיות בראיית השותפים והבניית תיקוף זה לראייתו של זה. לעיתים, באמצעות טכניקות פרדוקסליות המפירות את לכידות המשפחה סביב בעיה ומסייעים ליצירת חלופות. בגישה זו המטפל אינו מומחה אלא "חוקר שותף" לתהליך למידה שבו המטופל ימצא את פתרונותיו שלו, ומאותגר לרפלקסיביות מתמדת.

חלקה מתבצעת באמצעות שאלות מעגליות וחלקה בעזרת צוות מאחורי מראה חד כיוונית המשמש משאב לתהליך הטיפול הן למטפל והן למשפחה. לעיתים תכופות המטפל או הצוות יוצרים קונוטציה חיובית לתסמין של אחד מבני המשפחה ולהתנהגויות הסימפטומטיות של האחרים, באמצעות העברת מסר מן הצוות אשר מעלה את הקולות השונים הקיימים במשפחה; הן של האמביוולנטיות הסמויה והן ליצירת אופק של חלופות ותקווה.

בין הטכניקות המובילות בגישה זו: עבודת צוות כחלק מתהליכי בחינה עצמית; העלאת השערות כדרך לגירוי, ליצירת מידע, לחשיבה מחודשת ולארגון מידע ומשוב; שאלות מעגליות והעברת מסר. ההתפתחות שחוללה גישה זו, היא במעבר מתפיסת בני משפחה כמתפעלים הדדית את התסמינים והדפוסים ההתנהגותיים של מייצג הסימפטום, ולכן "אחראים" ו"אשמים" – לתפיסה מערכתית חיובית של פעולות המשפחה. להבניית המשמעויות עבורם על ציר חייהם בפרספקטיבת עבר, הווה ועתיד.

גישה נוספת בקבוצה זו שפיתחו אנדרסון וגולשיין (Anderson & Goolishian, 1988) והיא ראיית משפחות כמערכות מונחות-בעיה. לפיה, אופני שיח על אודות חוויות המשפחה הם הגורם לבעיה ולא הדינמיקה ביחסי משפחה. גישה זו נשענת על תפיסה ניטרלית יותר של בריאות ופתולוגיה ושל מהי "בעיה" במשפחה; הוגדל הטווח של הגדרת תהליכים רוויי קשיים המתחוללים במשפחות כתהליכים נורמטיביים; הודגש כי מצבי חיים הכרוכים באי נגישות לשוויון הזדמנויות (עוני, קיפוח, גזענות, מוגבלות, מעמד מגדרי ועוד) מעצבים הפחתה בהשתתפות החברתית ומזמנים חוויות של אשמה, כישלון, חוסר אונים ודימוי לקוי, גם ביחסים. אלו ניכרים במימוש התפקידים החברתיים של האדם כאיש משפחה.

בדומה, עבודתם של מייקל וויט (White, 1995) ודיוויד אפסטון (White & Epston, 1990) על תרפיה נרטיבית הציבה במרכז את הכבוד לרעיונות, לערכים ולסיפורים שהאנשים מביאים. הנרטיבים הדומיננטיים מעצבים בה בעת את העתיד ואת העבר של המשפחה: כיצד מבינים את מה שקרה – ולמה מצפים ושואפים. נרטיבים, כדימויים של קיום החוויה האנושית, מעוצבים גם הם בידי התרבות הדומיננטית ולעיתים רבות הפרט חווה בעוצמה את הפער בין חווייתו האישית לנרטיב הדומיננטי. בגישות אלו התרפיה הופכת יותר ויותר לתהליך משותף, הכרוך בהבניה משותפת של דרכים למצוא פתרונות יותר מאשר בעיות, לנסח עם המשפחה את המטרות באופן שייתן לה אופק ותקווה (שאלת הנס) ולחזק יכולות קיימות. השאלות והאפשרויות שמעלה המטפל להבנת ממדים אחרים בנרטיב ולהכרה בו יכולה להעשיר את תפיסתם של בני המשפחה באשר לסיפור החיים שלהם, וכן את תפיסת הבעיה ואת אפשרויות ההתמודדות.

היא מושתתת על הכרה ביכולות הטבעיות של אנשים לפתח נרטיבים לעיבוד חוויותיהם ולכוחו של תהליך העדות להם כתהליך של עיבוד המקנה תיקוף הדדי.

תהליך זה כולל רפלקציה, החצנת בעיות (כחלופה להטמעת תפיסות דכאוניות בתפיסת העצמי), היעזרות בחפצים משמעותיים למשפחה, תמונות ומכתבים וכלים של דמיון מודרך והעברת מסר מהמטפל.

ד.4 המסלול המקביל: טיפול זוגי ומשפחתי בראייה פסיכואנליטית

במקביל לתהליכים מהפכניים אלו בחשיבה ובפיתוח גישות טיפול משפחתי, החל מהמחצית השנייה של המאה ה-20 התפתח חקר להבנת היחסים הזוגיים והמשפחתיים גם במסגרת גישות פסיכואנליטיות (Willi, Scharff & Scharff, 1991; Birtles, & Scharff, 2018; Dicks, 1967; 1984; 1982). גישות אלה התמקדו באופן שבו עולמו הפנימי של האדם ניכר ביחסים זוגיים: הפנמת הזדהויות ממשפחת המוצא; השלכת חוויות התפתחותיות על בן הזוג ויחסי ההעברה. גישות אלו צמחו מתוך רעיונות מרכזיים בגישות הפוסט-פריידיאניות של מלני קליין, וויניקוט (Klein, 1946; Winnicott, 1960) ומאסכולת קשרי אובייקט הבריטית, ובהמשך, מעבודתו של פירברן (Fairbairn, 1952; Ronald & Fairbairn, 1952; Skolnick & Scharff, 2013).

בארצות הברית. במקביל ובהמשך פותחה תאוריית ההתקשרות (Attachment Theory), תאוריה מבוססת מחקר על אודות התפתחות דפוסי היקשרות ראשוניים ביחסי אם-תינוק. (Ainsworth, Bowlby, 1979; Blehar, Waters & Wall, 2015) תאוריית ההתקשרות תרמה רבות להבנת יחסים זוגיים כדפוסי היקשרות המשחזרים את יחסי קרבה-מרחק בשלבי התפתחות ראשוניים ובאים לביטוי ביחסים זוגיים (Bartholomew, 1997; Clulow, 2006; Davila, 2003; Johnson & Whiffen, 2003).

בנוסף, גישות אינטר-סובייקטיביות חלקן, מבוססות על עבודתו של היינץ קוהוט ופסיכולוגיית העצמי (Kohut, & Elson, 1987; Kohut, & Strozier, 1985) קיבלו תנופה החל משנות השמונים של המאה ה-20, וחלחלו לשדה הטיפול הזוגי. גישות אלו מתייחסות להעברה כאל ביטוי לצרכי הממשיים והאמתיים של המטופל ולא כפנטזיה או כאמצעי הגנה, כפי שהיה מקובל קודם לכן. מהפך המשגתי זה מציג את תהליך הטיפול כחקירת החוויה האנושית, המתרחשת עכשווית ובאופן דו-כיווני, בין המטופל והמטפל הפסיכואנליטיקאי. בהתאם לכך, המטפל והמטופל בונים את הטיפול בכוחות משותפים, תוך הדהוד ותגובה לצורך המהותי לאמפטיה בין בני אדם. גישה זו, השוזרת בין חיי הנפש של הפרט במערכות יחסים – מאפשרת את העדר הסתירה שבין הטיפול הפרטני ובין הטיפול הזוגי – בכך שמתאפשר מסע של צמיחה וריפוי באמצעות טיפול ביחסים. רוברט סטרולו (Stolorow, 1992) תבע את השם "תיאוריית המערכות האינטרסובייקטיבית". דויד שדוק (Shaddock, 2000; 2011) הרחיב לתיאורית המערכות האינטרסובייקטיבית לטיפול המשפחתי, כגישה המערבת ראייה מערכתית בעבודה האינטרסובייקטיבית (שדוק, 2011; Shaddock, 2000).

פיתוח עכשווי של שדה הטיפול הזוגי כולל גישות חדשות המבוססות על תאוריות ההתקשרות (Johnson & Whiffen, 2003) ועל ידע ממחקר הנירובילוגיה (Schoore, 1994; 2002).

עקרון הנירופלסטיות של מבנה המוח מלמד כי חוויות המתרחשות במסגרת קשרים אינטימיים מביאות להשתנות במבנה המוח, המשתנה כל העת עקב חוויות שהאדם חווה.

ידע זה, המבוסס על נירופלסטיות של המוח³¹ מחדד את המרכזיות של עיבוד החוויה הרגשית העשווית, שהיא מעבר למילוליות, בין בני זוג כדי להניע לריפוי הדדי והחלמה באמצעות הקשר הזוגי.

בגישות אלו יש התערבות הממוקדת בהבניית הנוכחות הרגשית ויכולות האמפתיה ההדדיות של בני זוג, כאשר עולם הרגש בקשר האינטימי משמש משאב ליצירת חוויות חדשות להתפתחות האדם. הנחת היסוד היא שהתפתחות רגשית של האדם מתחוללת לאורך כל החיים בהקשר של מערכות יחסים אינטרא-סובייקטיביות. על כן טיפול המאפשר חוויה אינטימית, אמפתית ומכילה המקשרת בין חוויות העבר ויוצרת מרחב מכיל בהווה – מאפשר לכל אחד מבני הזוג להתארגן מחדש לקראת צמיחה והתפתחות בעזרת ההכלה הרגשית של השני.

ניצנים של יישומי גישות אלו אפשר לראות, גם בעבודתו של הנדריקס (Hendrix) (הנדריקס, 1992). בגישת האימאגו (IMAGO) אשר התמקד בפרקטיקות של יצירת מרחב זוגי בטוח ומוגן. המשך לרעיונות אלו אפשר למצוא בפיתוחי עבודתה של תלמידתו, הדי שליפר, אשר בעבודתה בסדנאות במסגרת האגודה הישראלית לטיפול זוגי ומשפחתי בישראל מכשירה אנשי מקצוע לתרפיית מפגש, הכוללת את התרת הקשר ההישרדותי ואת התיקון – בתוך מרחב רגשי זוגי בטוח ומוגן. תנופה משמעותית לאופני יצירת החוויה הרגשית בטיפול זוגי ניכרת בגישות עשוויות ממוקדות חוויה ורגש, אשר יתוארו בפרק הבא.

5.ד "הגל החדש" בפסיכותרפיה זוגית ומשפחתית³²

מגמות אלו של שילוב בין פיתוחי תאוריית ההתקשרות ובין ידע מתחום מדעי המוח מקבלות ביטוי משמעותי בפיתוחים עדכניים, בשתי גישות המשלבות ראייה פסיכו-דינמית ומערכתית: AEDP – פסיכותרפיה דינמית רגשית מואצת (Accelerated Emotional Dynamic Psychotherapy), ו-EFT, טיפול זוגי ומשפחתי ממוקד רגש (Emotionally Focused Couple's Therapy).

דיוויד מרס (David Mars) מפתח תאוריה ופרקטיקה לטיפול בזוגות הממוקדת בשדה האינטרא-סובייקטיבי (AEDP for Couple), תרם רבות על בסיס הפיתוח של דיאנה פושה (Fosha, 2003;) (2005). בעבודתו מרס מעורר את הזוג לעבודה טיפולית שבה הם הופכים מיכל בטוח זה לזה תוך כדי עבודה טרנספורמטיבית על חוויות טראומטיות התפתחותיות (Trauma Attachment).

³¹ ידע זה מרחיב את בסיסי הידע הראשוניים שהתפתחו בגישות פסיכו-דינמיות: אין ספק באשר למרכזיות חוויות רגשיות ראשוניות המתהוות בקשר עם הדמויות המטפלות, הנחרטות בנפש ומשתחזרות ביחסים אינטימיים מאוחרים; ובאשר להתמדתם של סגנונות היקשרות והימשכותם ביחסים בוגרים (Main, Hesse & Kaplan 2005). אך הפסיכותרפיה מתמקדת יותר ויותר ביצירת מרחב אינטימי, בטוח ומכיל עכשווי בקשר הממשי כדי ליצור הקלה וויסות רגשי בחוויות ראשוניות אלו.

³² תודה מיוחדת לגברת אן מסד, מדריכה מוסמכת לטיפול משפחתי ופסיכותרפיה, על עזרתה הרבה בכתיבה על גישת AEDP אשר אותה היא משלבת בשנים האחרונות בעבודתה, בטיפול בפרט, בזוג ובמשפחה.

החוויית, מודעות ולא מודעות, התחוללו בתהליכי התפתחות ראשוניים וניכרות בשעת הטיפול גם ברמזים גופניים, סומטיים, עכשוויים. מטרת הטיפול להמיר טראומה היסטורית המובילה לעיכוב בהתפתחות וביחסים – לקשר בטוח ואוהב, המאפשר שחרור מתהליכים רגשיים, ריפוי וצמיחה אישית בסיוע בן או בת הזוג. התהליך הטיפולי מכוון להתרת מוקדי בדידות רגשית וחוויית מופנמות של ייאוש.

תפקיד המטפל להיות אקטיבי, נוכח רגשית וחווייתית, להיות בקשב עמוק לביטויים סומטיים אצל בני הזוג ובזמנית, בגופו שלו. הביטויים הסומטיים הם לעיתים עדינים ביותר ומשמשים כסמן להתרחשות חוויות שמקורן בתהליכים התפתחותיים. ביטויי כאב, מצוקה ותסמינים הניכרים לעיתים תכופות בתקיעות ביחסים, בהימנעות או בתגובתיות יתר זה לזה, מועברים באופן לא מילולי בתהליך הטיפול. על כן, רגישות המטפל והאימון שלו לזיהוי ביטויים סומטיים אלו היא קריטית ומשמשת אותו בהובלת תהליך של יצירת ביטחון רגשי – אם לגעת ברגשות או להאט, איך לזהות את ההזדקקות של האחר ואיך ליצור קרקע בטוחה זה עבור זה. לעבודה טרנספורמטיבית דקת אבחנה, מעורבת ועדינה זו נדרשת הכשרה ייחודית של המטפל ורגישות רבה. תהליך זה מוגדר כהזדמנות למיצוי נטיות ביולוגיות טבעיות של ריפוי ותיקון עצמי ביחסים זוגיים, ולהתפתחות ברמות גבוהות יותר של תפקוד ושל יחסים.

גישה זו צומחת מתוך עבודתה של דיאנה פושה (Fosha) ומבוססת נירופסיכולוגיה של רגשות ושל תהליכי שינוי מבניים, ממחקר מדעי המוח של דניאל סיגל (Fosha, Siegel & Solomon, 2009) ועל עבודות נוספות (Fosha, 2003; 2005). בעבודתה, היא מוסיפה ליסודות הידע ההתייחסותיים, ההתקשרותיים והרגשיים את יסודות הטרנספורמציה - כתהליך שינוי טבעי וחיובי הנמצא אצל כל פרט, ומבטא דחף אוניברסלי וביולוגי של צורך בהשתנות. לטענתה, גמישות המוח להתחדשות ניורונית המתחוללת במרחב רגשי רך ומאפשר, משחררת כוחות ריפוי והחלמה. תהליך הטיפול מאפשר לגעת בכאב ברמה הרגשית והחווייתית וכך לעבד חוויות אשר יצרו תהליכים רגשיים מעכבים - שתוצרתם, בדידות, שיתוק רגשי ופחד, הניכרים ביחסים זוגיים. באופן זה - להוביל לטרנספורמציה להתחדשות תחושה של סקרנות ושותפות. שיטת הטיפול מבוססת חוויה ועיבוד מחדש של חווית הקשר והטמעתה.

גישה נוספת בתחום הטיפול כיום היא טיפול זוגי ומשפחתי קצר מועד ממוקד רגש, EFT (Emotionally Focused Couples Therapy), המאפשרת לזהות מצוקות רגשיות ביחסים זוגיים ומשפחתיים דרך ראייה מבוססת התקשרות ויחסי אהבה. בתהליך הטיפול לומדים יחד להבין את דפוסי הקשר הכובלים והמחבלים ביחסים, לבאר תקיעויות, ליצור מחדש את הדרכים להתקרב ולהבנות מחדש את אינטראקציית ההתקשרות בין בני הזוג.³³

הגישה, שפיתחה סו ג'ונסון בשנות השמונים של המאה ה-20 (Greenberg, 2011; Greenberg, & Johnson, 1988) נשענת על הזרם ההומניסטי-חווייתי.

³³ Asem, Kashani, & Vaziri, 2017; Brubacher, Ainsworth, Bowlby, Ainsworth, Blehar, Waters & Beckes, 2018; Burgess, Moser, Johnson, Dalgleish, Wiebe, & Tasca. 2017; Johnson, 2012; Wiebe, Johnson, Burgess Moser, Dalgleish, & Tasca, 2017

הגישה משלבת בתוכה את גישתו של רוג'רס (Rogers) לעבודה תוך-אישית ובין-אישית ממוקדת רגש ותהליך, את הגישה המערכתית של מינושין (Minuchin, 1974) המדגישה הבניה מחדש של אינטראקציות, ואת גישת ההתקשרות של בולבי (Bowlby, 1979), המספקת בסיס להבנת צורכי ההתקשרות בקשר האהבה בבגרות.

לגישתה, תוכני הקונפליקט הזוגי (מין, כספים, הורות וכדומה) משקפים מעגליות ממלכדת המייצרת "דיאלוגים שטניים" בין בני זוג עקב איום על צורכי ההתקשרות שלהם, ומשמרים משאלות קרבה בדרכים לא יעילות.

להבדיל מגישות ממוקדות תפיסה, התנהגות ומודעות – בגישה זו המטפל מכוון לעבודה על רגשות ונוכחות רגשית, ועוזר לבני הזוג להתחבר לצורכיהם הרגשיים מתוך עירור החוויה ויצירת משמעות חדשה לחוויה בקשר. הטיפול יוצר מרחב רגשי בטוח ואמפתי עבור בני הזוג ומסייע להם להמשיג מחדש את האינטראקציה ולנוע בה באופן שונה. בטיפול בני זוג לומדים לפנות זה אל זה לסיפוק צורכי ההתקשרות הרגשיים הראשוניים והצרכים הרגשיים האחרים ולייצר לעצמם מרחב של התקשרות בטוחה. ג'ונסון הטמיעה בגישה פיתוחים מעבודתה עם משפחות החיות בעוני או מתמודדות עם רמה גבוהה של מצוקה (Price, Karol, Martin, Murphy, Miguel, & Spinazzola, 2017; Wray, 2015; Dos Santos Mesquita, & da Costa Maia, 2016; Naste).

ד.6 סיכום: טיפול משפחתי, גישות ויישומים

התפתחות ראייה מערכתית-משפחתית ואיתה גישות שונות לטיפול במשפחה קידמה פריצת דרך משמעותית, עבודה על יחסים בין בני משפחה כמקור לריפוי ולצמיחה, של פרטים ושל משפחות. גישות אלו מייצגות טווח רחב של עמדות מוצא ביחס לאופן שבו נתפסת ראיית משפחות, התערבות וטיפול בהן:

- מיקוד בממד הנפשי התוך-איש או בממד הבין-איש והסביבתי;
- עיסוק בתהליכים מודעים או לא מודעים;
- מיקוד בהקשר (קונטקסט) או בטקסט (אופן פרשנות ויצירת משמעות).

גישות מרכזיות אלו מציגות צבר של רעיונות (אף אם לא את כולם), מושגים והתנסויות המקושרים זה לזה ומתפתחים באופן מתמיד. אלו ניזונים מהקשרי למידה רבים אשר הוגדרו בטרמינולוגיות שונות באמצעות גישות מערכתיות, מבניות, אסטרטגיות, חווייתיות, פסיכואנליטיות, נרטיביסטיות, אינטרסובייקטיביות ועוד - אך הן מאגמות שפה אחת - של איתור דרכים לסיוע למשפחות. בסופה של הדרך, איש המקצוע הוא זה האורג באישיותו את מקורות הידע לכדי רקמה אנושית אחת, באיכות הנוכחות הרגשית האמפטית והאזהדת בתהליך הטיפול עם בני משפחה.

אנו עדים להתפתחות מקבילה, לא ליניארית, של גישות, כתהליך מעגלי וצומח. גישות אלה ניזונות זו מזו בדרכים שונות. נראה כי אפשר לראותן כמשלימות זו את זו יותר מאשר כסותרות זו את זו.

ההתפתחות ההיסטורית של גישות לטיפול משפחתי מערכתית העניקה לאנשי מקצוע המשגה תאורטית וכלים להתערבות ולטיפול במגוון משפחות, ובמיוחד במשפחות המתעמתות עם רמה גבוהה של מחסור.

גישות אלו הניבו אפשרויות התערבות במשפחות מרובות אתגרים שעיקר משאביהן בשרידה, משפחות שלעיתים קשה להן להסתייע בתהליכים מבוססי מודעות והן נדרשות למגוון דרכי התערבות. יש עדויות לכך שעבודה טיפולית רגישה ואמפתית בתוך המרחב המשפחתי יכולה לסייע למשפחות אלו בתהליכים של ויסות עצמי של הפרטים, בתהליכים של ויסות הדדי, וכן בתהליכים של איחוי קשרים והחלמה.

ה. פרק רביעי: עקרונות יישומיים בהתערבות ביחידה המשפחתית

בפרק זה נציג מיפוי של ידע ומיומנויות, עולמות תוכן ותהליכים בחיי משפחות, הרלוונטי לעובד הסוציאלי בתחום המשפחה.

ההתערבות ביחידה המשפחתית מחייבת:

- א. **פרספקטיבה מערכתית-משפחתית רחבה**, המאפשרת בו-זמנית את ראיית הפרטים, המשפחה הגרעינית, המשפחה הרחבה והחברה (שמאי וגירון, 2012; Lebow, 2016). הגישה המערכתית מזמנת התערבויות שמעבר למיקוד בפרט: היא עוסקת בקשרים בינו לבין אחרים; במערכת היחסים המשמעותית בחייו; וכן, בהשפעות ההדדיות המעצבות את חייו. ראייה זו מספקת מפה לאפיון תהליכים ובמקביל לה נדרש ארגז כלים הקריטי להתערבות במשפחות: הבנת מהות מערכת המשפחה; הבנת דילמות ולחצים חיצוניים ופנימיים שבהם משפחות נתונות; הבנת הידע התאורטי הרלוונטי; מיומנות במגוון כלים להתערבות טיפולית במשפחות וידע של טכניקות ההתערבות הרלוונטיות. הידע התאורטי והקליני המוצג במסמך זה מאפשר מיפוי ראשוני ותמונה מ"מעוף הציפור". כדי להמירו לחוכמת המעשה, נדרשים תהליכים מתמשכים של הכשרה קלינית ושל התפתחות אישית במרחב טיפולי של משפחות, וכן הטמעה מעמיקה של החומר והכלים ותרגומם לפרקטיקה.
- ב. **ידע יישומי ייחודי בעולמות התוכן מרכזיים במשפחה**, כמו זוגיות, הורות, התפתחות וצמיחה, יחסים רב-דוריים ורשתות חברתיות, ובצדו – כלים להערכת התמודדות משפחתית עם לחץ ולהערכת גורמי החוסן העומדים לרשות המשפחה.
- ג. **ידע על התערבות במשפחות במצבי חיים ייחודיים**, למשל משפחות מאמצות, הורות יחידנית, משפחות לאחר גירושין, משפחות שבראשן הורה עצמאי, משפחות שחוו אבדן בן זוג או הורה, משפחות משולבות, משפחות במצבי הגירה, משפחות לאנשים עם מוגבלות, משפחות לאזרחים ותיקים.
- ד. **ידע יישומי על משפחות עם ריבוי אתגרים**, ובראשן משפחות שחיות בעוני ובהדרה, משפחות באלימות, משפחות במצבי התמכרות, משפחות שילדיהן מופנים לאימוץ, משפחות בצל חוק פקיד סעד וסדרי דין, משפחות במצבי אבל ואובדן, משפחות במצבי משבר והשילוב שבין גורמים אלו.
- ה. **ידע יישומי מבוסס תהליכי התפתחות של העובד הסוציאלי**, הכרת היבטים נפשיים, תוך-אישיים ובין-אישיים ביחסים; עיבוד תהליכים רגשיים שחווה במשפחתו, ובמעגלי ההשתייכות שלו. **פיתוח יכולות, ידע מודעות וכלים** לחקר המרחב המשפחתי, להצטרפות ולנוכחות רגשית מיטיבה הכוללת קבלת השונה, הכלה, קבלה, אמפתיה חמלה וסליחה.
- ו. **ידע יישומי בהתנהלות חיי משפחה**, המעוגן בהבנת התהליכים המתמשכים של צמיחה והתפתחות במשפחה. בכלל זה, ידע בתהליכי אינדוידואציה משלב הינקות ועד להיפרדות מוצלחת בשלב הבגרות וכתהליך לאורך החיים; מעברים נורמטיביים בהתפתחות האדם ובהתפתחות המשפחה – ינקות, התבגרות מוקדמת, אמצע הילדות, גיל ההתבגרות המוקדם, גיל ההתבגרות המאוחר ועזיבת הבית;

תהליכים המתרחשים עקב גירושין במשפחה או עקב אובדן הורה, תופעת הקן הלא מתרוקן וחזרתם של בוגרים צעירים ומשפחות צעירות למגורים בבית ההורים, משפחות משולבות, זוגיות מאוחרת ועוד.

בנוסף, ידע בהיבטים רגשיים ותפקודיים הניכרים בהתנהלות היחסים: קרבה, מרחק, נבדלות ונפרדות ביחסים זוגיים; גבולות הוריים בצד קרבה לילדים, התנהגויות תפקיד; היבטים מעכבי צמיחה – ביטוי תסמיני מצוקה וכאב ביחסים, הניכרים בפגיעות ובהגנה עצמית ומעכבים זרימה רגשית ישירה, כמו ניתוקים; משולשים הכוללים את אחד ההורים ואחד הילדים כקואליציה לא מודעת כנגד ההורה השני, סודות ועוד; מנגד, היבטים מעודדי צמיחה: השפעות רב-דוריות כדפוסים של העברה רב-דורית; מורשת משפחתית; מיתוסים משפחתיים – האופן שבו מקורות השתייכות אלו הופכים למשאב עבור מערכת המשפחה ומקבלים משמעות בחייה; טקסים משפחתיים – בהקשר לדפוסים ולתרבויות משפחתיות, הגדרה מחדש של מורשות משפחתיות ושל טקסים בחיי משפחות גרעיניות; היבטים נוספים כמו הוגנות ותפקידים במשפחה, חלוקת כוח בין בני זוג, דתיות ורוחניות, פעולות של עזרה לזולת ותרומה לקהילה; האופן שבו בני זוג מקצים כוחות ומשאבים לחינוך ולטיפול; התמודדות עם סוגיות של שיווק וחומרות, טכנולוגיה וחינוך, רשתות חברתיות וחינוך בחיי משפחה.

ז. יכולות להתערבות טיפולית וכלים להתערבות בזוג ובמשפחה, בהיבטים של תקשורת רגשית ואינטימית ברמה הזוגית והמשפחתית; סגנונות תקשורת; יכולות תמרון במצבי קונפליקט; פיתוח אסטרטגיות לפתרון בעיות; היכרות עם היבטים של כוח וכוחנות ביחסים, ויכולות לטיפול בהם; ידע על יחסים בין אחים.

ח. יכולת התערבות במשפחות מתוך ראיית המשפחה כיחידה יצרנית, צרכיה ומגבלותיה בהתמודדות עם צורכי פרנסה; בטיפול בילדים ותהליכי סוציאליזציה התמודדות עם משימות משק הבית, צרכים טיפוליים, וחלוקת תפקידים; ראייתה כיחידה שלה צרכי בילוי, פנאי ויכולות אורור והפגה.

ט. ידע יישומי על התמודדות זוגית ומשפחתית במצבי לחץ ומשבר, כציר מארגן לזיהוי עומס, קשיים, גורמי לחץ על בני משפחה ולהערכת השלכותיהם על היחסים. על המתערב לזהות היבטים של מאמץ התמודדות, תמיכה הדדית, עמידות משפחתית בצד היבטים מסכנים, כמו עוני וסיכונים הקשורים בעוני, מחלות כרוניות, חולי ונכות בקרב בני משפחה, היבטים של אימוץ ופוריות, התמכרות, פוסט טראומה.

י. כלים לחיזוק משפחות

- פרקטיקות התערבות מחזקות משפחות מבוססות שוויון זכויות אדם וכוללות מימוש ומיצוי זכויות תוך הישענות על מתן ידע ומידע, על תווך, על סגור ועוד.
- יכולות יצירת קשר וביסוסו, הערכת כוחות המשפחה ודינמיקות הפעולה.
- ידע בסיסי בגישות לטיפול משפחתי ויכולת שימוש בסיסי בטכניקות התערבות בטיפול משפחתי (ראו סקירת גישות טיפול משפחתי).
- כלים ומיומנויות להערכת יחסי הורים ילדים, לתקשורת עם ילדים ובין ילדים והורים.

- יכולות הצטרפות, נגישות ותקשורת לכל אחד מבני המשפחה בכל מצב נתון. כולל איסוף מידע, מיפוי אסטרטגיות פעולה במשפחה; כלים לקיום ראיון משפחתי לצורך איסוף אינפורמציה והערכה.
- גישת התערבות פרואקטיבית (קרומר נבו, 2015) הרואה חשיבות במתן מענה רגשי כמו גם חומרי כאופן התייצבות לצד הפונים.

לרשות העובד הסוציאלי כלי הערכה לתפקוד משפחתי, להערכת חוסן ולהערכת התמודדות משפחתית עם מצבי דחק שיוצגו להלן.

ה.1 כלים להערכת משפחות

בצד דרכים להערכת תהליכים משפחתיים ודרכי תפקוד משפחתי, שהתפתחו בגישות להתערבות ולטיפול במשפחות, חוקרי משפחה פיתחו גם מדדים להערכת תפקוד משפחתי. מדדים אלה כוללים למשל איכות נישואין, איכות יחסים ושביעות רצון בזוגיות, ומוערכים בשיטות חקר שונות: דיווח עצמי, תצפיות וראיונות איכותניים. ממד אבחוני זה מספק כלים להערכה ולתכנון התערבות. ממד נוסף בהערכת משפחות הוא מחקר של התמודדות משפחתית במצבי לחץ. מחקר זה מתמקד לאורך השנים בשאלה אילו משפחות מצליחות לנהל מצבי דחק ואילו משפחות מתקשות בכך, כמו גם אילו יכולות עומדות לרשות המשפחות. מחקר זה התפתח לחקר התמודדות זוגית במצבי דחק (Lavee, 2013). במרבית המודלים התאורטיים בנושאי לחץ במדעי החברה ניכרת הסכמה כי לגורמים מתווכים יש תפקיד חשוב במניעה של תוצאות שליליות וביכולת לחולל שינוי. מחקרים על חוסן ועמידות בקרב ילדים, נוער ומשפחות התמקדו במידה רבה באיתור יכולות בריאות בהיבט של משאבים אישיים ומשפחתיים. יחד עם זאת מחקר עכשווי מקשר חוסן משפחתי לגורמי תרבות ומציג את יכולת התאוששות כתלויה במרכיבים חברתיים, היוצרים סביבה בריאה למשפחות ומאפשרים שייכות וחוסן (Azadegan & Jayaram, 2018; Seccombe, 2002; Ungar, 2005). נספח ג' יפרט כלים להערכת משפחות, הן בהיבט של התמודדות משפחתית במצבי דחק אקוטיים וכרוניים והגדרתם, הן בתאורטיזציה של הערכת עמידות וחוסן במשפחות. להלן נציין בקצרה כלים מרכזיים להערכה.

הערכת תפקוד משפחתי

- קבוצת מקמאסטר הגדירה ממדים בתפקוד משפחתי המשפיעים על חיזוק רגשי ופיזי של המשפחה (Epstein, Boldwin & Bishop, 1983).
- מודל סירקומפלס (Circumflex) נבנה על בסיס ההנחה שמשפחות יציבות מתפקדות טוב יותר ממשפחות שאינן יציבות. יציבות משפחתית נמדדת בשלושה ממדים: לכידות, סתגלנות וגמישות (Olson, 2000; Olson, Russell, & Sprenkle, 1979; 1983).
- הערכת תפקוד המשפחה (FFQ – Family Function Questionnaire): הערכת יחסים והסתגלות פסיכולוגית של משפחה לנוכח מצבי קושי ייחודיים (R.J. Sawa: University of Calgary, Canada).
- Family Functioning Index (FFI). I.B. Pless and Betty Satterwhite Stevenson

- Family Routines Inventory. E. W. Jensen and W. T. Boyce בחינת עמדות וגישות של בני המשפחה ביחס לניהול חיובי של מצבי שגרה כמדד לבריאות נפשית.

הערכת מערכות יחסים

- FRI – Family Relationships Index: מעריך את איכות מקורות התמיכה בסביבת המשפחה. מבוסס תאוריה פסיכולוגית-אקולוגית (C.J. Holahan and Rudolf H. Moos. Palo Alto).
- FACES – Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scales: שאלון להערכת יחסי משפחה הבודק לכידות משפחתית (Olson, Russell, & Sprenkle, 1979); אשר פותח בהמשך לשאלון FACES-II ולשאלון FACES iii (Olson, 1983; 1986).
- ENRICH Marital Inventory: A Discriminant Validity and Cross-Validation Assessment: סולם רב ממדי להערכת יחסי נישואין (Fowers & Olson 1989).

הערכת תמיכה חברתית

- PSS Fa – Procidands Perceived Social Support Questionnaire-Family: מדידת תחושותיו של הפרט לגבי מילוי צרכיו, לתמיכה, למידע ולהיזון חוזר ממשפחתו (M.E. Procidano and K. Heller).
- בנוסף, סקירתן של פאס וכהן-נבות (2012)³⁴ מפרטת בהרחבה היבטים של הגדרת תוצאות, דרכי התערבות ותפקידי העובדים הסוציאליים במשפחות בשירותי הרווחה, בטווח נרחב של מדדי הערכה והגדרת תוצאות (להרחבה ראו נספח ג').

הערכת התמודדות משפחתית עם לחץ וחוסן משפחתי

- מודל ABCX – מודל ראשון למחקר התמודדות משפחות במצבי לחץ (Hill, 1949, 1958).
- The Double ABCX Model: פיתוח של מודל ABCX, לבחינת הסתגלות משפחתית לאחר משבר (McCubbin & Patterson, 1983).
- Family Crisis Oriented Personal Scales – F Copes: הערכה של תגובת בני משפחה למצב לחץ. (McCubbin, Olson & Larsen, 2013)
- Family Inventory of Life Events and Changes – FILE (McCubbin, Patterson, & Wilson, 2013)
- בשני העשורים האחרונים החלו להתמקד במחקר על התמודדות דיאדית.
- VSA: (Vulnerability Stress Adaption Model) מודל פגיעות-דחק-הסתגלות (Karney, & Bradbury, 1995).

³⁴ ראו הרחבה לגבי כלי ההערכה אצל פאס וכהן-נבות, 2012.

- תאוריה של התמודדות זוגית, שבמרכזה ראייה מערכתית של תהליכי העברה בין בני זוג במאמצי ההתמודדות האישיים, הזוגיים והדיאדיים (Bodenmann, 1995; 2005).
- מודל תהליך קרבה-מרחק במערכת היחסים (Barbee & Cunningham, 1995; Barbee et al. 1993; 1998).

הערכת החוסן המשפחתי (Family Resilience)

הגדרת כושר התאוששות משפחתי כמסלול (Pathway) שעושה משפחה, ובחינת תהליכי התמודדות והסתגלות במשפחה (Walsh, 2002; 2003; 2009; 2012; 2015), ראו פירוט בנספח ג'.

ה.2 דילמות ביישום התערבות: בין התערבות במשפחה, ניהול טיפול ובין טיפול ישיר

התערבויות בקרב מגוון משפחות בכלל, ובקרב משפחות מרובות אתגרים בפרט, כרוכות במורכבויות. אלה עשויות לנבוע מגישות התערבות שונות, מדיניות, השקפה טיפולית של העובד, מיומנויות וצורכי המשפחות. מדיניות ההתערבות וצורת ההתערבות מגדירות את גבולות ההתערבות – האם מדובר בהתערבות, ניהול טיפול או בטיפול, ועולה השאלה האם אפשר בכלל לתחם ביניהם. מאמץ רב מושקע בהגדרת אופני התערבות במשפחות מרובות אתגרים המשתמשות בשירותי הרווחה. מובאות בחשבון סוגיות כמו ניהול טיפול, התערבות ישירה, תכנון והערכת תוצאות. מאמץ זה מקבל ביטוי בסקירה של פאס וכהן-נבות (2012), ושל ארזי ועמיתים (2016). אך למרות המאמץ לנסח הגדרה ברורה ומדויקת, בשל מגוון המשתנים, עולה עמימות מסוימת בעבודה עם משפחות, בהבחנה בין התערבות, ניהול טיפול וטיפול ישיר.

גבולות הגזרה בסוגיות אלו עולות כשאלות והן מעבר לטרמינולוגיה: האם כל התערבות היא גם טיפול? מתי ניתן להגדירה ככזו? מהו "טיפול"? האם טיפול (פסיכותרפיה) ממוקד יחסים צריך להיות מופנה למטפל משפחתי? מה הגבולות של העובד הסוציאלי בין ניהול התערבות, כמתכלל טיפול במשפחה ובפרט, ובין טיפול?³⁵ דילמות אלו מלוות את העובד הסוציאלי בעבודה עם משפחות. נעסוק בהן מכמה היבטים.

ראשית, יישום ההתערבות המבוסס על צרכי המשפחה ועל הערכת תהליכים ביחסים במשפחה, נשען על מגוון גישות תאורטיות וקליניות. בהתאם לאלו נקבע סוג ההתערבות הרצוי. הגבולות בין התערבות ובין טיפול מוגדרים באופן שונה וייחודי בגישות שונות. אף כי מטרת כל ההתערבויות היא סיוע ביצירת שינוי ברמה זו או אחרת, לעיתים עולה קושי להבחין בגבולות מושגים מקצועיים כמו התערבות, ותכלול - ואף לשרטט קו מתחם בינם לבין המושג טיפול. קיים קושי בהבחנה בין טיפול והתערבות. עם זאת, ניתן להצביע על כמה גורמים ברורים התורמים להבדלים בין סוגי ההתערבות ואף מעצבים את אופן ההתערבות: מדיניות מתן השירות של המוסד; זהות מקצועית והגדרה עצמית של העובד; אישיותו וניסיונו המקצועי של העובד; ארגז הכלים המקצועי שלו; צורכי משפחות; מצבה הקיומי של המשפחה ועוד.

³⁵ ראו סקירת פאס וכהן-נבות, 2012; ארזי ועמיתים, 2016: את ההרחבות בסוגיית ניהול טיפול והתערבות ישירה.

המדיניות המוסדית של השירות מגדירה את גבולות הגזרה של העובד הסוציאלי כמתערב-מתכלל או כמתערב-מטפל ישיר; את צורות ההתערבות (למשל, מיקוד בפרט או מיקוד במשפחה, טיפול קצר מועד או ממושך); את טווחי התערבות ואת משכי הזמן. בצדה, אוריינטציית הטיפול של העובד כוללת את הגדרתו העצמית, את התמחותו, את זהותו ואת ייחודו האנושי והמקצועי, כמו גם את האופן שבו יוכל ליצור אינטגרציה בין מרכיבים שונים (תשתיות ידע בפסיכותרפיה, אומנות ומיומנות) ואת יכולות התמרון שלו במצבים משפחתיים מורכבים. בממשק בין מדיניות השירות, אומנות-אמנות העובד והמשפחה – נוצר מרחב קשר משותף, שבו חופש פעולה לסיוע למשפחה מגדיר הלכה למעשה את הגבולות בין התערבות לטיפול ואת מתן התמיכה למשפחה.

שנית, הגדרת המשפחה כיחידת ההתערבות וכמוקד ההתערבות מחייבת גישה מערכתית-משפחתית בטווח התערבות נרחב: בין מניעה ובין התערבות במשבר ובמצבים מתמשכים של קושי, חולי, מוגבלות טראומה ועוד; בין הפרט ובין המשפחה. צורת התערבות המכוונת ליחידה המשפחתית מחייבת יכולת אינטגרטיבית של העובד להכלת המשפחה על מנת לסייע בהנעת גם כיחידה שלמה וגם ברמת היחידים בתוכה (Minuchin, 1974), ובהתאמה, יכולה להתקיים חפיפה מלאה בין התערבות כניהול טיפול ובין טיפול ישיר. עם זאת, לעיתים נדרש גורם מתכלל, המלווה את ההתערבות ומתאם את פרטיה בהיבט של ניהול טיפול, ואף מפצל את בני המשפחה בין גורמי טיפול שונים. סקירתן של פאס ועמיתים (2012) ושל ארזי ועמיתים (2016) מעלות את הדילמה שבין עו"ס המשפחה כמתכלל את הטיפול במשפחה ובין מנהל המתמקד בפרטים (Case Manager), ועוסקות גם במתח המתמיד בין מיקוד בפרט למיקוד במשפחה. אף שהמשפחה היא "מערכת לקוח", פעולת העובד הסוציאלי נעה בין בעיות המוגדרות כ"משפחתיות" לבעיות הדורשות התמחות ייחודית, כמו למשל התמכרות שממנה סובל אחד מבני המשפחה.

בסקירתן מדגישות ארזי ועמיתים (2016) כי כל אחד מן הרכיבים בתהליך התכנון מותווה הן ברמת הפרט הן ברמת המשפחה, מתוך הכרה ב"רמת המשפחה" כמערכת השפעה מרכזית על חבריה. עם זאת, היא מציינת, תהליך תכנון ההתערבות עם משפחות מחייב הערכת כוחות, והערכת מצב המבחינה בין מאפיינים הניתנים לשינוי ולבין אלו שאינם ניתנים לשינוי. מסקירתה עולה תפקיד העובד הסוציאלי, כמי שרואה את התמונה המשפחתית כולה ומתווה את הדרך בשותפות עם המשפחה, בין בהיותו מתכלל ובין בהיותו מתערב התערבות ישירה.

סוגיית יישום התערבות במשפחות מרובות אתגרים מופיעה בעבודתן של שמאי וגירון (2012) כרצף, שבמרכזו הערכת מצב המשפחה. מתוארים בה שני שלבים: שלב ההצטרפות למשפחה ושלב ההערכה ואבחון המשפחה. שלבים אלה מתבססים על ארבע רמות פעולה, על בסיס מודל ההערכה של הולנד וקיפלינג (Holland & Kilpatrick, 2011) המגדיר את רמת הנזקקות ומדרג הצרכים של המשפחה. הרמה הראשונה כוללת משפחות שכל כוחותיהן מושקעים בהישרדות בסיסית ובעיותיהן מתבטאות במחסור כלכלי, בקשיי דוור, בחולי ובהתמכרויות. משפחות אלה מאופיינות בלקות תפקודית חמורה, במחסור במשאבים ובכוחות לתפקוד בסיסי ובחולשה ביכולות לספק תמיכה רגשית לילדיהן. הערכת משפחות אלו מביאה בחשבון את גורמי הסיכון המעכבים תפקוד משפחתי ואת הגורמים הפוטנציאליים לחיזוק התפקוד המשפחתי. תהליך ההערכה של כוחות המשפחה כולל את המשאבים הסביבתיים ואת הגורמים המעכבים בסביבה. במשפחות אלו, תהליך תכנון ההתערבות צריך להיערך לקשיים ביצירת אמון, במחויבות וביציבות של הקשר הטיפולי.

שמאי וגירון מגדירות את תפקיד העובד הסוציאלי במקרים אלו כמנהל הטיפול, ומתארות את אופי ההתערבות הישירה עם המשפחה או עם חלקים ממנה: לאור מצבן של משפחות אלו, העובד הסוציאלי נדרש לאתר שירותים ברמת הקהילה והמדינה, לתווך בין המשפחה ובין המערכות, לשמש למשפחה כגורם תומך, לגשר בין שפות ותרבויות ולסנגר על המשפחה באופן שיפחית את המתח והקונפליקט בתוך המשפחה וביחסים בינה ובין נותני השירות. ניהול הטיפול עשוי להיות במודל כוללני, שבו עובד אחד אמון על מגוון התפקידים (Case Management) ומגייס צוות ניהול טיפול, של אנשי מקצוע מתחומים שונים; או במודל תמיכתי, המתבסס על גיוס סביבה תומכת טבעית של המשפחה. כך או כך, לפי שמאי וגירון (2012) מנהל הטיפול מחויב לסיוע בהבניה מחדש של איזון במשפחה, בהעצמת המשפחה ובעידודה לשימוש במשאבים בקהילה, והן ממליצות להישען על הגישה המבנית של מינושין (Minuchin, 1982), המוכרת בהתאמתה לחיזוק משפחות אלו. **הרמה השנייה** כוללת משפחות שצורכיהן הבסיסיים מסופקים, אך הן סובלות מקושי ביחסים בין בני משפחה. במשפחות אלו ההתערבות ממוקדת בארגון הפנימי של היחסים במשפחה: שיפור מבנה התארגנות המשפחה, הקניית גבולות וביטחון. **הרמה השלישית** כוללת משפחות הנהנות מיציבות יחסית בצרכים קיומיים ובביטחון ביחסים, אך נזקקות לסיוע בהגדרת גבולות מתואמים ובהירים בין תת מערכות במשפחה, למשל בין הורים וילדים. כאן ההתערבות מתמקדת בעיגון היחסים תוך הצבת גבולות בהירים, היררכיות וסמכות כמרכיב בניהול יחסי המשפחה, לטובת בריאותם וחוסנם. במקרים אלו מתאימות מגוון גישות התערבות, למשל כאלה המתמקדות בדרכי פתרון, בכוחות ונרטיבים, ביחסים בין-דוריים, גישות ממוקדות רגש ועוד.

הרמה הרביעית כוללת משפחות המתפקדות היטב בתחומים של מענה לצרכים בסיסיים, בהירות גבולות ומבנה התארגנות היחסים, אך מבקשות סיוע בהתפתחות ובצמיחה אישית ומשפחתית: למשל במציאת אינטימיות ביחסים, בהגברת אוטונומיה ונפרדות, בהעמקת יחסים בין-אישיים, במימוש עצמי של בני המשפחה, בפתרון קונפליקטים, בוויסות הדדי, בשינוי דפוסים הרסניים וכדומה. מגוון גישות טיפול מתאימות במקרים אלו כמענה התערבותי. יחד עם נתיבי ההערכה אלו, וסלילתו של מסלול הערכה, תכנון ויישום והגדרת מהותו של ניהול התכנון, גם שמאי וגירון (2012) מתייחסות למורכבות תהליך זה במשפחות מרובות אתגרים.

יישום ההתערבות במשפחות מרובות אתגרים והערכת קשייהן מקבל מקום בפרקטיקות חדשניות, הקוראות לשינוי צורת ההתייחסות לצד משתמשי השירות. פרקטיקות אלו מזהות דיכוי חברתי בכל הנוגע לשונות (Diversity), ומבוססות על שיח של שוויון וזכויות אדם. במרכזן ניצבת הזכות להשתתף בחיים החברתיים במלוא מגוון התפקידים הרלוונטיות במיוחד במשפחות החיות בעוני (קרומר נבו, 2015) וכן, משפחות אנשים עם מוגבלות (Gilad, 2015). פרקטיקות אלו מבססות את ההתייחסות המקצועית לצד המטופלים כתיקון האפליה. שיח זה ממנף את ממשקי ההתערבות של העובד הסוציאלי עם משפחות לבניית שותפויות. מטרת שותפויות אלו היא החתירה למימוש זכויותיהם החברתיות של הפרטים – החל מהיותם בנים ובנות למשפחות, אחים ואחיות, בני זוג, הורים וכן הלאה, וכלה בפיתוחם האישי, המשפחתי, המקצועי והתעסוקתי, זכותם ליהנות מפנאי ולהשתתף במרחב הציבורי וכו'. שינוי בצורות ההתייחסות לצד משתמשי השירות יוצר שינוי בהתנהלות הקשר: בצורת ההתערבות, בהגדרתה, בטווחי התכנון שלה ועוד.

עבודתה של קרומר נבו (2015), היא דוגמה למגמות אלו: עבודתה מאתגרת את מיקום העובד הסוציאלי כנוכחות מתמשכת של איש המקצוע המתייבב לצד משפחות החיות בעוני. אופן זה של נוכחות, מרחיבה במובנים רבים גבולות של תכנון, הערכת זמן וזמינות. בכך, הוא מאתגר את ההבניה החברתית המסורתית של פרספקטיבות מקצועיות – ואיתן את הערכת המשפחה. יש יותר ויותר עדויות מחקר המצביעות על מורכבות החוויה המתמשכת לאורך החיים של אנשים שגדלו בעוני (Najman, Bor, Ahmadabadi, Williams, Alati, Mamun, & Clavarin 2018). החלופה המוצעת בעבודתה, מכירה בדיכוי חברתי כמשמעותי להערכת היחלשות המשפחה ולסיוע בהתמודדותה. זאת, בשונה מפרספקטיבות מקצועיות המתמקדות בפתולוגיות אישיות ומשפחתיות.

"פרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת עוני" נשענת על העקרונות המסורתיים של המקצוע, אך דורשת עמדת הצטרפות וכריתת ברית ארוכת טווח בין המטפל למשפחה בדגש על סולידריות ועל יצירת מרחב למפגש בטוח, מוגן ומשוחזר מהבניות חברתיות. ערכי המקצוע ופרקטיקות הפעולה המקובלות – כמו אמפתיה, אמון, יישוג, העצמה, תיווך, סנגור ומיצוי זכויות – מקבלים הקשר חדש, חד ובהיר במרחב השיח הטיפולי. הקשר של נוכחות קרובה והיכרות מתמשכת חיוניים לסיוע יעיל ונכון. במובנים רבים, עמדה זו חוצת גבולות ותחומים של זמן ומקום במרחב הטיפולי: היא מנכיחה ברית בין העובד הסוציאלי והמשפחה כשגרירים של מאבק במדיניות חברתית ניאוליברלית, המקריבה אנשים החיים בעוני בהבטחה לתמיכה כלכלית. נקודת המוצא של תפיסת המצב כבעיה חברתית במהותה, ממקמת את ההתמודדות של משפחות בתנאי לחץ סביבתיים כהתמודדות שהיא, במובנים רבים, מחוץ לבינת העובד. לכן מוטלת עליו החובה לנקוט משנה זהירות באבחון, בתכנון ההתערבות ובהערכת התוצאות.

מודל זה מוצע כחלופה למודל הרפואי-המסורתי המלווה את מקצועות הרווחה והבריאות, בדומה לפרספקטיבת ה"מודל החברתי" לאנשים עם מוגבלות (Oliver, 1996), הרואה באדם עם מוגבלות מומחה למצבו – ומסיט את המומחיות מאיש המקצוע לאדם עצמו, ובהתאמה, השותפות המקצועית מבוססת למידה מתמדת מן המטופל. פרדיגמה מודעת עוני מחייבת **התייבבות בלתי מותנית לצד המטופל**, כדי ליצור עם משפחות החיות בעוני "ידע מתוך קרבה". נתיב זה להיכרות עם חוויות משתמשי השירות הוא משאב ליצירת פרקטיקה חדשות ומרחיב את השיח על תפקיד המתערב/המטפל במשפחות ועל תהליכים של תכנון, הערכה ותוצאות בקשר הטיפולי, אך אינו מבטל אותם. מטרות הקשר ומהותו מוגדרות מחדש.

ניתן להצביע על הדמיון בין השיח העכשווי, הקורא לגישות חדשניות בהתערבות עם משפחות שחיות בעוני, ובין השיח שהנחילו מייסדי הטיפול המשפחתי עם פיתוחו: בשניהם, הרחבה ממודלים של שיח אנליטי מסורתי, שאפשרו פריצת מסגרות אבחוניות מבוססות מודל רפואי, אבחנותי ואינדיווידואלי המגדיר דיכוטומיה שבין נורמטיבי לבין פתולוגי. מינושין (Minuchin, 1982) הוביל חשיבה פורצת דרך של תהליכי הצטרפות לשפה ולתרבות המשפחה מחד ולקיומה של הערכה מתמשכת המתחוללת תוך כדי תנועה מתמדת באינטראקציה שבין המטפל והמשפחה, מאידך. מטרתה של הובלה זו היא יצירת מרחב טיפולי המאפשר גמישות, תנועה והערכה מתמדת ומשתנה בהתאם להשתנות של תהליכי האינטראקציה.

השיח עם משפחות מתחולל במרחב משותף, הממעיט באבחנות מקבעות ובתיוג - ומרחיב את ראיית הנורמטיבי בקשיים שמשפחות עוברות. להכרה בטבעיות קשיים, כתוצר טבעי של מערכת יחסים קרובים ושל הקשרים מערכתיים והימנעות מהגדרתם כ"בעיה" - תפקיד מכונן בעבודתם בשכונות העוני (Minuchin, 1974).

לסיכום, תחום יישומי התערבות וגבולותיה במשפחות מרובות אתגרים מתרחב ומקבל מעמד שונה במגוון גישות.³⁶ כיום התחום מציע טווח רחב של סיוע למשפחות, בהתאם לשונות בצרכים ובמגוון תרבויות, תוך נקיטת זהירות והפחתת שיפוטיות בתהליכי הערכה, תכנון, תכלול וטיפול. מגוון שיטות הערכה הבודקות יעילות טיפול משפחתי מקיפות היבטים שונים בחיי משפחה, מנקודות מוצא שונות, אשר רק לגבי מיעוטם שוררת הסכמה בין החוקרים השונים (שני-כפיר, 2004). לתהליכי תכנון והערכה תפקיד חשוב לנוכח המורכבות בהערכת תוצאות בטיפול משפחתי ביחס להתערבות בקרב יותר מאשר אדם אחד – למשל לדיאדה, למשפחה כשלם ולקשר משפחה-קהילה (Olson, 1988).

מגוון תפקידיו של העובד הסוציאלי כמתערב, כמתכלל³⁷ וכמטפל הוא טווח הראוי להגדרות ברורות, אך גם גמישות דיין לכלול את שפע המצבים שמשפחות מתמודדות איתם. הגדרות אלו יכולות להיגזר במידה רבה גם ממימוניות העובד ולשם כך, הרחבת טווחי ההתמקצעות ומעמד מומחים לתחום המשפחה יכול ליצור אופק רחב של סיוע. מעבר לשיח הקיים בסוגיות אלו, נדרשים מומחים לתחום המשפחה כדי לסייע לעובדים הסוציאליים לפעול בממשק שיתבסס על מקצועיות, מדיניות, אישיות עובד ומימוניותיו ובראש ובראשונה – גמישות בעבודה תואמת צרכים משפחתיים מגוונים.

ה.3 מחקר משפחות בישראל – סקירת מחקרים 2008–2018

את סקירת המחקר בתחום משפחות בישראל (2008–2018) כתב ד"ר רועי אסטליין מבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת חיפה. סקירה זו מפרטת טווח רחב של שינויים במבנה המשפחות בישראל, בדינמיקה התוך-משפחתית ובהתנהלות משפחות לנוכח שינויים בתפיסות תפקיד. הסקירה מאירה מגמות עדכניות בחקר המשפחה, ואת ההתפתחויות והשינויים בחיי משפחות המשתקפים ממחקר בתחום: של טקסים וערכים משפחתיים, של דפוסי דינמיקה במשפחות יחידניות, של סוגיות הקשורות בהורות ושל תהליכים המאפיינים את חוויתן של משפחות בהליכי פרידה ומשפחות משולבות. בנוסף, הסקירה מציגה סוגיות של משפחה ורווחה, עוני ותעסוקה, משפחה בקבוצות חברתיות ספציפיות ובמגזרים ייחודיים, כדוגמת משפחות בעוני, משפחות חרדיות, משפחות של יוצאי אתיופיה או ברית המועצות לשעבר, משפחות מעורבות ומשפחות המתמודדות עם סוגיות של אבדן וטראומה (הסקירה המלאה בנספח ב').

³⁶ ארזי ואחרים, 2016; פאס ואחרים, 2012; קרומר נבו, 2015; שמאי ואחרים, 2012; Holland & Kipling, 2011

³⁷ גישת ניהול טיפול היא ארגונית יותר מאשר טיפולית. מטרתה להבטיח ריכוז תחומי המידע מגורמים מטפלים ותיאום ביניהם בידי העובד הסוציאלי.

ה.4 ספרות מקצועית

ספרות מקצועית בתחום: תחום המומחיות נשען כאמור על תחומי דעת רבים במנעד רחב של אוכלוסיות וגילאים. נציין מספר ספרים בסיסיים, אסופות וכתבי עת.

ה.1.4 ספרים

Becvar, R. J., & Becvar, D. S. (2017). *Systems theory and family therapy: A primer*. Rowman & Littlefield.

Burck, C. (2018). *Gender and family therapy*. Routledge.

Diamond, G. S., Diamond, G. M., & Levy, S. A. (2014). *Attachment-based family therapy for depressed adolescents*. American Psychological Association.

Doherty, W. J., Boss, P. G., LaRossa, R., Schumm, W. R., & Steinmetz, S. K. (2009). Family theories and methods. In *Sourcebook of family theories and methods* (pp. 3-30).

Springer, Boston, MA. Gladding, S. T. (2015). *Family therapy: History, theory, and practice*. Pearson.

Gurman, A. S., Lebow, J. L., & Snyder, D. K. (Eds.). (2015). *Clinical handbook of couple therapy*. Guilford Publications.

Lebow, J. (2014). *Couple and family therapy: An integrative map of the territory*. American Psychological Association.

McDaniel, S. H., Doherty, W. J., & Hepworth, J. (2014). *Medical family therapy and integrated care*. American Psychological Association.

McGoldrick, M., Carter, E. A., & Garcia-Preto, N. (Eds.). (1999). *The expanded family life cycle: Individual, family, and social perspectives*. Allyn and Bacon.

Nichols, M. P. (2012). *Family therapy: Concepts and methods*. Pearson

Sexton, T. L., & Lebow, J. (Eds.). (2015). *Handbook of family therapy*.

Routledge. Higher Ed. Smith, S. R., Hamon, R. R., Ingoldsby, B. B., & Miller, J. E. (2012). *Exploring family theories*. New York, NY: Oxford University Press. Wiley Blackwell Encyclopedia of Family Studies

White, J. M., & Klein, D. M. (2008). Family theories.

ה.2.4 אסופות וכתבי עת

אסופות:

הטיפול במשפחה בישראל – ביבליוגרפיה נבחרת, תקצירים, מחקרים, פרסומים ומאמרים בתחום המשפחה בישראל, מכון סאלד (1993).

חברה ורווחה – רשימת מאמרים של כתב העת, 2017.

כתבי עת:

- American Journal of Family Therapy
- Casework Family and Society
- Child and Family Behavior Therapy
- Contemporary Family Therapy: An International Journal
- Family & Community Health
- Family Dynamics of Addiction Quarterly
- Family Life Education
- Family Planning Perspectives
- Family Process
- Family Relations
- Family Safety & Health
- Family Systems Medicine
- Family Therapy
- Family Therapy Networker
- Focus: Educating Professionals in Family Recovery
- International Journal of Law and the Family
- International Journal of Sociology of the Family
- Journal of Couples Therapy
- Journal of Comparative Family Studies
- Journal of Divorce & Remarriage
- Journal of Family History
- Journal of Family Issues

- Journal of Family Law
- Journal of Family Practice
- Journal of Family Psychology
- Journal of Family Psychotherapy
- Journal of Family Therapy
- Journal of Family Violence
- Journal of Family Social Work
- Journal of Feminist Family Therapy
- Journal of Marital & Family Therapy
- Journal of Marriage & the Family
- Journal of Marriage & Family Therapy
- Journal of Sex & Marital Therapy
- Journal of Divorce
- Marriage Encounter
- Marriage & Family Review
- The Australian & New Zealand Journal of Family Therapy
- The Family Therapy Networker
- The Family Coordinator
- The Family Systemic and Strategic Therapy
- The Journal of Family Medicine
- Couple Family Psychoanalysis
- Families in global perspective

כתבי עת בעברית שבהם מתפרסמים מאמרים על אודות משפחות:

- במשפחה
- חברה ורווחה
- בטחון סוציאלי
- מגמות
- הרפואה
- שיחות
- פסיכולוגיה עברית

ה.5 מסגרות הכשרה ולמידה בתחום המשפחה

ה.1.5 אוניברסיטאות

מסלולים אקדמיים לתואר שני המכשירים להתערבות ולטיפול במשפחות בעבודה סוציאלית:

אוניברסיטת חיפה, מגמת משפחה לתואר שני

תכנית לימודים המקנה לעובדים סוציאליים ידע בסיסי בתאוריות ובמחקר משפחה ובמגוון גישות לטיפול משפחתי ולפרקטיקות התערבות במשפחות. תכנית הקורסים וההדרכה תואמת את דרישות ההסמכה של האגודה הישראלית לטיפול במשפחה ובנישואין לצורך הכרה בתואר מטפל משפחתי מוסמך. התוכנית מעניקה לבוגרים אפשרות למסלול מחקר, ומקנה להם מיומנויות התערבות בזוגות ובמשפחות. הקורסים בתוכנית:

קורסי חובה:

- מודלים תאורטיים בנושאי משפחה ונישואין: גישות השוואתיות בטיפול משפחתי
- תאוריה ומחקר במשפחה
- טיפול זוגי: שילוב גישות מערכתיות ופסיכו-דינמיות
- גישות מערכתיות אסטרטגיות בטיפול משפחתי (סמינר קליני)
- גישות פוסט-מודרניסטיות בטיפול משפחתי
- טיפול משפחתי בראייה בין-דורית
- טיפול בבעיות מיניות
- פרקטיקום: דילמות בטיפול משפחתי
- הדרכה קבוצתית בטיפול משפחתי
- גירושין
- דיני משפחה

קורסי בחירה:

- אלימות במשפחה
- גבריות ואבהות
- נכות ומשפחה
- הדרכת הורים
- יחסים בין-דוריים במשפחה
- הפרעות אכילה
- אתיקה בטיפול משפחתי (קורס במסגרת לימודי המשך)
- הדרכת הורים
- ויסות רגשי במצבי לחץ
- התמודדות במשפחה עם גידול ילד עם מוגבלות

בנוסף, לימודי התואר השני כוללים קורסים נוספים העוסקים בסוגיות משפחתיות:

- התערבויות חדשניות עם הורים החיים בעוני
- ממשבר נפשי להחלמה: היבטים אישיים, משפחתיים וקהילתיים
- אלימות ילדים כלפי הוריהם
- אלימות כלפי ילדים
- קשיים ביחסי אהבה
- גישות עדכניות להערכת יחסי הורים-ילדים
- הזקן, המשפחה והטכנולוגיה

קורסי מבואות משפחה לתלמידי תואר שני במסלול הקליני:

- מבוא לטיפול משפחתי מערכתי
- מבוא לטיפול זוגי דינמי

קורסים אלו אינם מכשירים לטיפול משפחתי

אוניברסיטת אריאל, מסלול "פרט, ילד ומשפחה"

קורסי חובה:

- מעגל חיי המשפחה והנישואין
- טיפול משפחתי השוואתי
- גישות דינמיות ובין-דוריות בטיפול משפחתי
- סדנה למיומנויות וטכניקות לטיפול בדיאלוג בין העצמי למשפחה
- טיפול זוגי
- פרקטיקום
- טיפול זוגי נרטיבי
- העלאת רמת הדיפרנציאציה בטיפול זוגי
- דיני משפחה
- בעיות מיניות במשפחה

קורסי בחירה:

- קשיי תפקוד הפרט בראייה משפחתית
- טיפול במשפחות ממק"ע (מצוקה קשה ועמוקה)
- טיפול משפחתי רפואי

אוניברסיטת בן גוריון, מגמת עבודה סוציאלית עם ילדים ומשפחות

קורסי חובה:

- מבוא תאורטי לטיפול משפחתי והתאוריה המערכתית
- פרקטיקום לטיפול משפחתי
- פרקטיקום לטיפול בילדים
- מבוא לטיפול משפחתי א' ו-ב'
- טיפול זוגי

קורסי בחירה:

- היבטים חברתיים של אימהות
- טיפול בחולה ומשפחתו
- הורות מיטבית
- המשפחה המהגרת

אוניברסיטת בר אילן

אין התמחות ייחודית בתחום המשפחה. במסגרת לימודי המגמה הטיפולית נלמד סמינריון שנתי הכולל פרקטיקום בנושא טיפול במשפחה. הלומדים במסלול זה יכולים גם לבחור בקורסי בחירה מתחום המשפחה:

- קורס טיפול במשפחה
- טיפול זוגי בגישה דינמית

האוניברסיטה העברית

קורסים לתחום משפחה וילד בתואר שני:

- מחקר ופרקטיקה ביחסים זוגיים
- דיני משפחה
- תהליכים בהורות
- דפוסי שינוי במשפחות בנות זמננו
- מודלים לעבודה עם אבות
- גישת העצמי לטיפול במשפחה

אוניברסיטת תל אביב

תכנית התואר השני אינה כוללת התמחות בתחום המשפחה. בכל אחד ממסלולי ההתמחות בתוכנית אפשר ללמוד קורס הממוקד בראייה משפחתית:

- במסלול הקליני לטיפול בילדים ונוער – קורס בנושא "הדרכת הורים".
- במסלול האינטגרטיבי לטיפול והתערבות – קורס בנושא "טכניקות בטיפול זוגי ומשפחתי".

- במסלול הקליני לטיפול במצבי לחץ וטראומה – קורס בנושא "טיפול במצבי שינוי לחץ ומשבר בחיי הילד ומשפחתו".

ה.2.5 מכללות

המרכז הבינתחומי הרצליה

קורסים בתואר שני בפסיכולוגיה:

- יחסי משפחה

- זוגיות

מכללת תל חי

מציעה התמחות בלימודי משפחה. ההתמחות כוללת לימוד מעמיק של מודלים ומיומנויות התערבות בזוג ובמשפחה ופרקטיקום בטיפול משפחתי, בהדרכה אישית וקבוצתית.

מכללת אשקלון

לימודי התואר השני מתמקדים בתחום הזקנה. הלימודים כוללים שני קורסים בתחום המשפחה:

- עבודה סוציאלית בין דורית: מבט מערכתי ומשפחתי

- הגיל הרביעי: זיהוי, אפיון ותקשורת

המכללה למנהל

תואר שני בלימודי משפחה. תכנית של לימודים מתקדמים המשלבים מומחיות בסוגיות המשפחה לצד הכשרה יישומית בייעוץ למשפחות.

המכללה האקדמית תל אביב יפו

תואר שני בלימודי משפחה, כולל קורסים בסוגיות סוציולוגיות במשפחה, סוגיות אתיות בייעוץ למשפחות, מדיניות חברתית ומוסד המשפחה, משפחה, מגדר ועבודה.

אחרים

קורסים העוסקים במשפחה, כמו יחסי הורים-ילדים נלמדים במסלולי תואר שני בפסיכולוגיה ובחינוך באוניברסיטאות.

ה.3.5 מסגרות הכשרה ולמידה נוספות

לימודי תעודה

- מסלול לימודי המשך בבתי ספר לעבודה סוציאלית
 - בבית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש גבי ולואיס וויספלד – תכנית להכשרת מטפלים זוגיים ומשפחתיים באוריינטציה פסיכודינמית; טיפול מיני
 - בבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת תל אביב ע"ש בוב שאפל:- הכשרת מטפלים משפחתיים
- בית הספר לחינוך האוניברסיטה העברית ירושלים: תכנית התקש"רות: הורות תומכת קשר וקרבה
- מכונים פרטיים

בית הספר המרכזי להכשרת עובדים בשירותי הרווחה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים

- קורס הכשרה לתפקיד עובד סוציאלי משפחה
- טיפול זוגי ומשפחתי לעובדים סוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים
- דרכי התערבות בעבודה עם ילדים והורים
- ניהול התערבות ברגישות תרבותית למשפחות הגירה
- מפ"ה – עבודה סוציאלית מודעת עוני, מסגרת תאורטית ופרקטיקה לעבודה עם משפחות בעוני
- משפחות ויחידים בהליך משפטי
- התערבות במשפחות וביחידים עם מוגבלות בהליך המשפטי

עמותת ג'וינט ישראל אשלים

- קורס מתאמי קבוצות דיון משפחתיות למשפחות עם ילדים במצבי סיכון:
- קורס "הכול מתחיל בבית": מבט דרך מנטליזציה במודל הדיאדי והמשחק בילדות

מרכז הכשרה של ג'וינט ישראל – אשל

- בני משפחה מטפלים: סוגיות ומיומנויות לאיש המקצוע

ו. פרק חמישי: ההיבט המקצועי והקהילה המקצועית

הקהילה המקצועית ברחבי העולם כוללת מרכזים אקדמיים וקליניים המפתחים את מדעי המשפחה וכן, עמותות וארגונים המקדמים התמקצעות בתחום המשפחה. מטרתם לבנות קהילה מקצועית, חוקרת ומתפתחת המשמשת רשת תמיכה לחוקרים ולמטפלים, לפיתוח קשרים בין תחומי המחקר וידע קליני. הקהילה המקצועית העוסקת בחיי משפחות בישראל מגוונת ופעילה, ומשלבת פעילות אקדמית וימי עיון באוניברסיטאות, פיתוח תכניות והכשרה של משרד הרווחה; פיתוח תכניות לחיזוק משפחות בשיתופי פעולה בין אשלים ג'וינט ישראל, הביטוח הלאומי, משרד הרווחה וגופים נוספים; ופיתוח תכניות במשרד החינוך, במשרד העלייה והקליטה, במכון חרוב ובקהילות ועמותות שונות. המרכז לחקר ולימוד המשפחה באוניברסיטת חיפה פועל כמרכז מחקר אקדמי. המרכז הקליני הבינתחומי באוניברסיטת חיפה עורך ימי עיון רבים בתחום. האגודה הישראלית לטיפול במשפחה ובנישואין מקדמת את תחום הטיפול המשפחתי בישראל ומנגישה השתלמויות רבות בתחום הטיפול במשפחות, וקהילת משפחה באגודה הסוציולוגית מקדמת מחקר וימי עיון על היבטים בחיי משפחות.

1.1 כנסים ומכוני מחקר

כנסים מקצועיים בארץ ובח"ל

- האגודה הסוציולוגית – מושב מיוחד לתחום המשפחה
- האגודה הישראלית לטיפול במשפחה ובנישואין ולחינוך לחיי משפחה
- האגודה לתכנון המשפחה
- איגוד העובדים הסוציאליים; כנסים הכוללים הרצאות לתחום המשפחה
- כנסים נוספים בישראל המציעים הרצאות בתחום המשפחה:
 - כנס איגוד רופאי המשפחה
 - כנס אובדן, שכול וחוסן נפשי בחברה הישראלית, המרכז הבינלאומי לחקר אבדן, שכול וחוסן נפשי, אוניברסיטת חיפה
 - כנס האיגוד לרפואה פאליאטיבית
 - הכנס הארצי לשיקום של איגוד העבודה הסוציאלית
- כנסים בין-לאומיים של ארגונים ועמותות המקדמים פיתוח ידע ופרקטיקה בתחום המשפחה:
 - National Council on Family Relations (NCER)
 - International Family Therapy Association (IFTA)
 - Council on Family Research (CFR)
 - European Society on Family Relations (ESFR)

- Center for Family Research, University of Cambridge
- Harvard Family Research Project
- Family Impact Institute Using Research to Build Better Public Policy for Families, University of Wisconsin-Madison
- Centre for Research on Families and Relationships

מרכז מאגר מידע לתחום משפחה:

- National Resource Center Permanency and Family Connections
- National Resource Center for Healthy Marriage and Families
- National Resource Center for Family Centered Practice

2.1 ארגונים בזיקה לפיתוח התחום

מגמת פיתוח תחום ההתערבות במשפחה מתעצמת בשירותי רווחה באנגליה ובארצות הברית, במיוחד עבור משפחות מרובות אתגרים, ואף כחלופה לטיפול ממוקד ביחידים. גם ארגונים מקצועיים נמצאים בין מובילי המגמה הזו, כמו ארגון העובדים הסוציאליים בארצות הברית

SW – National Association of Social Work) (NA,³⁸

שממליץ בפרסומיו על פרקטיקה ממוקדת משפחה כפרקטיקה מובילה. עם זאת, חסרה הגדרה מקצועית ממוקדת רווחת המשפחה כיחידה, כמו עו"ס משפחה או מומחיות משפחה. יתרה מכך, ההתמחויות המופיעות כמקובלות הן -עובד סוציאלי לילדים, נוער ומשפחה, או בקטגוריית עובד סוציאלי מנהל טיפול. במצב הזה, קשה להעריך את עומקה של מגמת המעבר לשירותים ממוקדי משפחה: את המעבר מניהול התערבות למעבר להתערבות ולטיפול ואת האתגרים הייחודיים להתמחות בתחום משפחה.

עם זאת, נציין כי שירותים חברתיים במערב מקדמים גישות ממוקדות משפחה (Family Centered Practice וכן Family Engagement Practice). מגמות אלו מדווחות באתר האינטרנט של משרד הרווחה בארצות הברית.³⁹

³⁸<http://www.naswde.org/credentials>

³⁹ פירוט מופיע בסקירת הספרות של פאס וכהן נבות (2012) המרחיבה לגבי עקרונות הפעולה ממוקדת משפחה של המרכז לרווחת הילד וסוגים של שירותי תמיכה במשפחות, שירותי שימור למשפחות ושירותי שימור אינטנסיביים למשפחות בארה"ב.

באנגליה – קודמה תכנית Think Family בעקבות צוות משימה שהוקם בידי ממשלת אנגליה לדיון באופן הטיפול במשפחות בסיכון (Social Exclusion Task, Force, 2007), כמודל של מתן תמיכה לכל המשפחה (Whole Family Support) הכולל צוות רב מקצועי וכן, "צוות מסביב למשפחה" שמתכנן, מבצע ומרכז את כל ההתערבויות במשפחה ואת כל מרכיבי הטיפול, בעזרת "עובד מפתח", הערכה, חוזה, תיאום בין שירותים, תמיכה וטיפול אינטנסיביים, וכן, כולל תוכניות לשיקום המשפחה ופרויקטים לטיפול במשפחות רב בעייתיות (Force, 2007a; Force, 2007b). קשה להעריך את תרומת הקהילה המקצועית למגמות אלו.

ז. חלק שישי סיכום: מומחיות משפחה כחלק ממגמות התפתחות של התחום

מסמך זה ממפה את עולמות התוכן ואת גבולות תחומי התערבות ודרכי הטיפול במשפחות בעבודה סוציאלית, כתחום הידע הנדרש למומחיות משפחה: שינויים מרחיקי לכת שהתחוללו בחיי המשפחה בעידן הגלובליזציה; ידע על יחסים קרובים ועל תפקידיהם של התרבות ושל ההקשר (Context) בחיי משפחות; ידע על חיי משפחה; ידע על חשיבות רשתות תמיכה חברתיות לחוסן משפחתי ועל הבניה חברתית תומכת חיים משפחתיים; נקודת מבט המאגמת את הייחוד והשונויות של משפחות – כל אלו מאתגרים את העובדים הסוציאליים במשימתם לסייע למשפחות. נוסף לפרספקטיבות מקצועיות ארוכות שנים, מתרחשים בתחום תהליכים חדשים של התמקצעות, הכוללים פיתוח שירותים ופרקטיקות שירות ייעודיים לחיזוק משפחות. בשירותי רווחה במדינות המערב מתעצמת מגמה של הרחבת ראייה מערכתית משפחתית, הכוללת מעבר מהתמקדות בפרט להתערבות ממוקדת יחידת המשפחה (פאס, כהן-נבות, 2012). מגמה זו היא בגדר שינוי פרדיגמתי – מפרדיגמה אינדיווידואלית לפרדיגמה משפחתית. בפיתוח יישומים פרדיגמטיים אלו נדרש מקצוע העבודה הסוציאלית לפיתוח פרקטיקות שירות מבוססות ידע עדכני על תהליכי השתנות של משפחות בכלל, ושל משפחות מרובות אתגרים בפרט.

למומחיות בתחום המשפחה עשויה להיות חשיבות ייחודית לפיתוח, לביסוס ולהטמעה של מגמה זו: הן כחלק מהתמקצעות עובדים סוציאליים לתחום המשפחה, הן בפיתוח ובהובלת תהליכים מבוססי ידע והכשרה להתערבות עם משפחות ולטיפול בהן. שינוי הפרדיגמה מאתגר את העובדים הסוציאליים לפיתוח ולהטמעה של חשיבה מערכתית-משפחתית; להתייבשות במגוון דרכים לצד משפחות; ולהתמודדויות שונות של הקהילה המקצועית.

התפתחויות בתאוריה ובפרקטיקה הרחיבו את תפיסות היסוד של העבודה הסוציאלית: מתפיסת האדם בהקשר החברתי, לכדי תפיסות הוליסטיות וכוללניות, בהקשר רחב של ראייה מערכתית ואקולוגית; לתפיסה מערכתית-משפחתית הכוללת את הפרט, את המשפחה, את הקהילה הגיאוגרפית, את הקהילה החברתית וכן מגוון מעגלי ההשתייכות, על כלל הכוחות החברתיים, הכלכליים, הפוליטיים, הטכנולוגיים, המשפטיים, התרבותיים והאחרים המקושרים לסביבת האדם. תפיסה משפחתית-מערכתית זו מאתגרת את מעצבי המדיניות ואת בעלי המקצוע בתחומי החינוך, הכלכלה, המשפט, הרווחה והבריאות: פיתוח המדיניות ופרקטיקות ההתערבות והטיפול צריך עתה להביא בחשבון לא רק את ההשפעות ההדדיות בין הפרט למשפחתו ולמערכות חיו, אלא גם את האיזון בין מערכות חיות לבין סביבתן.

התפתחות עתידית במגמות אלו צריכה לחתור להטמעת ראייה מערכתית משפחתית כוללנית בפיתוח ידע מבוסס ראיות; באופן תכנון שירותים; ובדרכי מתן שירות. זאת כדי להפוך ולהיות "קוד הפעלה" בגישת העובדים הסוציאליים לבניית שותפות עם כל סוגי המשפחות. לרשותם ידע תאורטי מגוון ונרחב מתחום הפסיכולוגיה, התפתחות האדם, זכויות אדם, התמודדות משפחתית, חוסן משפחתי ועוד, וקשת רחבה של גישות ומיומנויות להתערבות ולטיפול במשפחות, לצד תחושת שליחות מקצועית לחיזוק קהילות ולבניית קהילה לחיי משפחה.

אופק, י., גלעד ד., גריידי-אשכנזי, ע. (2017) הערכת תוכניות התנדבות משפחתית. הוגש לאשלים, גו'נט ישראל.

ארזי, ט., שר, נ., ויסמן, מ., (2016). תכנון התערבות עם משפחות: סקירת ספרות, לקחים ותובנות. בהוצאת מאירס-גוינט ברוקדייל, ירושלים בשיתוף עם משרד הרווחה והשירותים החברתיים, אגף בכיר למחקר, תכנון והכשרה.

ברק, א., (2000). "הגישור בסכסוכי משפחה – גשר בין בית המשפט לענייני משפחה לבין בית הדין הדתי" בתוך גייפמן יהושוע, דיני המשפחה בישראל בעידן בית המשפט למשפחה, כרך ג' 1149.

גלעד, ד. (2014). "לשים את המשפחה במרכז" – לקראת מדיניות ממוקדת משפחה בישראל, תוכנית כוללנית לחיזוק משפחות בישראל, בראייה מערכתית, רב ממדית ובינמשרדית: שינוי מדיניות ברמה הלאומית – מועצה מייעצת לראש הממשלה, ברמה היישובית- תוכנית לבניית קהילה תומכת משפחה

גלעד, ד. (2017). משפחות צעירות במרחב המשותף. מסמך לוועדת מרחב משותף-מיזם משפחה חברה
אזרח

היילי, ג., (1982). בעיות במשפחה: גישות חדשות לפתרונן. תל אביב: ספרית פועלים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2016) שנתון סטטיסטי לישראל מספר 65 - משקי בית ומשפחות
אוחזר ביום 7.8.2020

<https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2014/-מספר-2014-לשטח-המיושב-ב-2014.aspx>

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2016) סקר כוח אדם. אוחר ביום 7.8.2020

<https://www.cbs.gov.il/he/publications/Pages/2018/%D7%A1%D7%A7%D7%A8-%D7%9B%D7%95%D7%97-%D7%90%D7%93%D7%9D-2016.aspx>

הנדריקס, ה., (1992). לבסוף מוצאים אהבה. בהוצאת אחיאסף.

הקר, ד. (2012). סוגיות משפחתיות בעיניים משפטיות הוצאת משרד הבטחון ומודן, האוניברסיטה המשודרת.

הרב רס, ע., קפלן, ע. (2018). אוטונומיה שברירית: השלכות של גירושין על שכרן של אימהות בישראל
בראי מדיניות הרווחה. בטחון סוציאלי 103

השילוני-דולב, י. (2013). מהפיכת הפיריון הוצאת משרד הבטחון ומודן, האוניברסיטה המשודרת.

- וינטר, מ. מורלי-שגיב, ד., (2011). ספר הפרויקט, רפורמה בשירותים החברתיים. בהוצאת משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- וינטר, מ. מורלי-שגיב, ד., (2013). הרפורמה בהתהוותה, תיעוד תהליכי תכנון ופיתוח. בהוצאת משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- לביא, י., (2008). דוח הוועדה לבחינת מדיניות המשפחה בישראל בראשות יואב לביא, יוני, 2008, משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- לביא, ע., (2018). עיצוב אידיאל אימהות טובה בקרב אימהות החיות בעת מדיניות חברתית משתנה. בטחון סוציאלי 103.
- מינושין, ס. (1982). משפחות ותראפיה משפחתית. הוצאת רשפים.
- משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (2007), הנהלים למתן טיפול סוציאלי ו/או סיוע חומרי במחלקה לשירותים חברתיים, הוראת תע"ס 1.36.
- מתווה להתערבות עובד סוציאלי משפחה במחלקות לשירותים חברתיים (2018) בהוצאת השירות לרווחת הפרט והמשפחה, משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- סאטיר, ו., (1975). המשפחה המודרנית: לחיות ביחד. ספריית הפועלים. תל אביב.
- פאס, ה., כהן-נבות, מ., (2012). עבודה עם משפחות בשירותי רווחה: הגדרת תוצאות, דרכי התערבות ותפקידי העובדים הסוציאליים – סקירת ספרות. בהוצאת מאיירס-גוינט ברוקדייל, ירושלים. בשיתוף עם משרד הרווחה והשירותים החברתיים, אגף בכיר למחקר, תכנון והכשרה.
- פוגל-ביז'או, ס. (1999). משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט מודרניות. בתוך: מין מגדר ופוליטיקה. בעריכת יזראעלי ד., פרידמן, א., דהאן-כלב, ה., הרצוג, חסן, מ., נווה ח., פוגל-ביז'או, ס. עמ' 107-166, הוצאת קו אדום הקיבוץ המאוחד תל אביב.
- פוגל-ביז'או, ס. (בפירסום). האישי, הוא לאומי. מבט עכשווי על משפחות בישראל.
- פרנקל, מ., (2012). מדיניות שילוב עבודה משפחה: ממצאים מארגונים בינלאומיים, מדינות ומעסיקים – סקירת ספרות. משרד התמ"ת, מחקר וכלכלה.
- פרויד, ז. (1988) מבוא לפסיכואנליזה, הוצאת דביר.
- צבע, י., (2010). דוח הוועדה לניסוח הצעה לרפורמה בשירותי הרווחה המקומיים בראשות יקותיאל צבע, פברואר 2010. אגף בכיר למחקר, תכנון והכשרה, משרד הרווחה והשירותים החברתיים, ירושלים.
- צבע, י. (2016) עורך סקירת השירותים החברתיים השנתית, אגף מחקר, תכנון והכשרה, משרד הרווחה והשירותים החברתיים, ירושלים. אוחר ביום 7.8.2020.

- קרומר-נבו, מ., (2015) עבודה סוציאלית מודעת עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. חברה ורווחה, ל, 301-321.
- שדוק, ד., (2011) קשרים והקשרים גישה האינטרסובייקטיביות בטיפול זוגי. הוצאת כרמל, ירושלים.
- שמאי, מ., גירון, י., (2012). עבודה סוציאלית עם משפחות בתוך חובב, מ., לוונטל, א., קטן, י., עבודה סוציאלית בישראל, עמ. 145-171 בהוצאת קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- שמואלי, ב., שוז, ר., בלכר-פריגת, א. (2007). משפחה במשפט: בין יצירה, פירוק ושימור התא המשפחתי: דברי מבוא. משפחה במשפט, א, 1-12.
- שני-כפיר, א., (2004). הערכת תוצאות של טיפול משפחתי: מקורות המידע ושיטות במדידה. חברה ורווחה: רבעון לעבודה סוציאלית 24;3.
- Ackerman, N. W. (1978). The family as a social and emotional unit. Elmcrest Psychiatric Institute.
- AEDP for Couples From Stuckness and Reactivity to the Felt Experience of Love By David Mars.
- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. N. (2015). Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation. Psychology Press.
- Aldous, J. (1996). Family time and its division. Family careers: Rethinking the developmental perspective, 29-45.
- Anderson, H., & Goolishian, H. A. (1988). Human systems as linguistic systems: Preliminary and evolving ideas about the implications for clinical theory. Family process, 27(4), 371-393.
- Aronson. Bowen Center for the Study of the Family.(2008). Bowen Theory. Retrieved from.
- Asem, F. M., Kashani, F. L., & Vaziri, S. (2017). The effectiveness of four-factor therapy: the relationship of therapy, therapy expectation, increasing awareness and ordered behavior on reducing marriage conflicts. Academic journal of interdisciplinary studies, 6(2), 119-127.

- Azadegan, A., & Jayaram, J. (2018). Resiliency in supply chain systems: A triadic framework using family resilience model. In *Supply Chain Risk Management* (pp. 269-288). Springer, Singapore.
- Barbee, A. P., Cunningham, M. R., Winstead, B. A., Derlega, V. J., Gulley, M. R., Yankeelov, P. A., et al. (1993). Effects of gender role expectations on the social support process. *Journal of Social Issues*, 49, 175–190.
- Barbee, A. P., & Cunningham, M. R. (1995). An experimental approach to social support communications: Interactive coping in close relationships. *Annals of the International Communication Association*, 18(1), 381-413.
- Barbee, A. P., Rowatt, T. L., & Cunningham, M. R. (1998). When a friend is in need: Feelings about seeking, giving, and receiving social support. In P. A. Andersen & L. K. Guerrero (Eds.), *Handbook of communication and emotion: Research, theory, applications, and contexts* (pp. 281–301). San Diego, CA: Academic.
- Bartholomew, K. (1997). Adult attachment processes: Individual and couple perspectives. *British Journal of Medical Psychology*, 70(3), 249-263.
- Bateson, G. (1958). *Naven: A survey of the problems suggested by a composite picture of the culture of a New Guinea tribe drawn from three points of view* (Vol. 21). Stanford University Press.
- Bateson, G. (1972). *Steps to an Ecology of Mind. A Revolutionary Approach to Man's Understanding of Himself*. Aufl.
- Bell, J. E. (1961). *Family group therapy*. Washington, DC: US Government Printing Office.
- Bengtson, V.L., & Roberts, R.E.L. (1991). *Intergenerational solidarity in aging families: An Bengtson, V.*
- Biblarz, T. J., & Roberts, R. E. (2002). *How families still matter: A longitudinal study of youth in two generations*. Cambridge University Press.
- Bertrando, P. (2000). Text and context: narrative, postmodernism and cybernetics. *Journal of Family Therapy*, 22(1), 83-103.

- Birtles, E. F., & Scharff, D. E. (2018). From instinct to self: the evolution and implications of WRD Fairbairn's theory of object relations. In Fairbairn and the Object Relations Tradition (pp. 5-25). Routledge.
- Bodenmann, G. (1995). A systemic-transactional conceptualization of stress and coping in couples. *Swiss Journal of Psychology*, 54, 34–49.
- Bodenmann, G. (2005). Dyadic coping and its significance for marital functioning. In T. Revenson, K. Kayser, & G. Bodenmann (Eds.), *Couples coping with stress: Emerging perspectives on dyadic coping* (pp. 33–50). Washington, DC: American Psychological Association.
- Bogensneider, K. (2013). Making a global case for family policy. *Contemporary issues in family studies*, 369-381. Bogensneider, Karen, and Thomas J.
- Bogensneider, K., & Corbett, T. J. (2010). Family policy: Becoming a field of inquiry and subfield of social policy. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 783-803.
- Bogensneider, K., Little, O. M., Ooms, T., Benning, S., Cadigan, K., & Corbett, T. (2012). The family impact lens: A family-focused, evidence-informed approach to policy and practice. *Family Relations*, 61(3), 514-531.
- Borst, J. B. (2015). A Systematic Review of the Effects of Family Conflict: Focusing on Divorce, Infidelity, and Attachment Style.
- Boscolo, L., & Bertrando, P. (1996). *Systemic therapy with individuals*. Karnac Books.
- Boss, P., Bryant, C. M., & Mancini, J. A. (2016). *Family stress management: A contextual approach*. Sage Publications.
- Boszormenyi-Nagy, I. & Framo, J. L., (1965). *Intensive family therapy: Theoretical and practical aspects*. Harper & Row, Hoeber Medical Division.
- Boszormenyi-Nagy, I. K. (2013). *Between give and take: A clinical guide to contextual therapy*. Routledge.
- Bowen, M. (1961). *Family Psychotherapy*. American Journal of Orthopsychiatry.

- Bowen, M. (1971). Family therapy and family group therapy. *Comprehensive group psychotherapy*, 384-421.
- Bowen, M. (1978). *Family therapy in clinical practice*. New York, NY: Jason.
- Bowen, M. (1991). Family reaction to death. *Living beyond loss: Death in the family*, 79-92.
- Bowen, M. (1993). *Family therapy in clinical practice*. Jason Aronson.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss, vol. II: Separation (Vol. 2)*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Volume II: Separation, anxiety and anger*. In *Attachment and Loss: Volume II: Separation, Anxiety and Anger* (pp. 1-429). London: The Hogarth press and the institute of psycho-analysis.
- Bowlby, J. (1979). The Bowlby-Ainsworth attachment theory. *Behavioral and Brain Sciences*, 2(4), 637-638.
- Broderick, C. B. (1993). *Understanding family process: Basics of family systems theory*. Sage.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Harvard university press.
- Brown, S. L., & Wright, M. R. (2017). Marriage, cohabitation, and divorce in later life. *Innovation in Aging*, 1(2), igx015.
- Brubacher, L. L., Ainsworth, M. S., Bowlby, J., Ainsworth, M. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Beckes, L. (2018). Forgiveness and reconciliation in emotionally focused therapy for couples: the client change process and therapist interventions. In *Stepping into Emotionally Focused Couple Therapy: Key Ingredients of Change* (Vol. 46, No. 12, pp. xv-xv). Hillsdale, NJ: Routledge.
- Burck, C. (2018). *Gender and family therapy*. Routledge
- Burgess Moser, M., Johnson, S. M., Dagleish, T. L., Wiebe, S. A., & Tasca, G. A. (2017). The impact of blamer-softening on romantic attachment in emotionally focused couples therapy. *Journal of marital and family therapy*.

- Burr, W .R. (1973). *Theory Construction and Sociology of the Family*. New York. John Wiley and Sons Publishers.
- Cecchin, G. (1987). Hypothesizing, circularity, and neutrality revisited: An invitation to curiosity. *Family process*, 26(4), 405-413.
- Clulow, C. (2006). Couple psychotherapy and attachment theory. New paradigms for treating relationships, 253-256.
- Corbett. "Family policy: Becoming a field of inquiry and subfield of social policy." *Journal of Marriage and Family* 72.3 (2010): 783-803.
- Bogenschneider, K. (2014). *Family policy matters: How policymaking affects families and what professionals can do*. Routledge.
- Connolly, M., & Masson, J. (2014). Private and public voices: Does family group conferencing privilege the voice of children and families in child welfare?. *Journal of Social Welfare and Family Law*, 36(4), 403-414.
- Connolly, M., & Morris, K. (2011). *Understanding child and family welfare: Statutory responses to children at risk*. Macmillan International Higher Education.
- Coontz, S. (2005). *A history of marriage: From obedience to intimacy, or how love conquered marriage*. New York: Viking.
- Coontz, S. (2006). *Marriage, a history: How love conquered marriage*. Penguin.
- Coontz, S. (2008). *The way we really are: Coming to terms with America's changing families*. Basic Books.
- Coontz, S., & Folbre, N. (2002). *Marriage, Poverty, and Public Policy. A Discussion Paper from the Council on Contemporary Families*.
- Cornford, J., Baines, S., & Wilson, R. (2013). Representing the family: how does the state 'think family'?. *Policy & Politics*, 41(1), 1-18.
- Cowan, P., & Cowan, C. (2008). Diverging family policies to promote children's well-being in the UK and US: some relevant data from family research and intervention studies. *Journal of Children's Services*, 3(4), 4-16.

- Cowan, P. A., Cowan, C. P., Pruett, M. K., Pruett, K., & Wong, J. J. (2009). Promoting fathers' engagement with children: preventive interventions for low-income families. *Journal of Marriage and Family*, 71(3), 663-679.
- Davila, J. (2003). Attachment processes in couple therapy. *Attachment processes in couple and family therapy*, 124-143.
- De Shazer, S., & Berg, I. K. (1997). 'What works?' Remarks on research aspects of solution-focused brief therapy. *Journal of Family therapy*, 19(2), 121-124.
- De Shazer, S. (1982). *Patterns of brief family therapy: An ecosystemic approach*. Guilford Press.
- Dicks, H. V. (1967). *Marital tensions: Clinical studies towards a psychoanalytic theory of interaction*. London: Roudedge & Kcgan Paul.
- Dos Santos Mesquita, C., & da Costa Maia, A. (2016). A step toward a better understanding of the relationship between victimization and emotional distress: indirect effect of adult attachment and interaction with household dysfunction. *Journal of interpersonal violence*, 0886260516669541.
- Dunst, C. J., Sukkar, H., & Kirkby, J. (2016). 14W Contributions of family systems and family-centred practices for informing improvements in early childhood intervention. *Early Childhood Intervention: Working with Families of Young Children with Special Needs*, 239.
- Duvall, E. M. (1957). *Family development*. J. P. Lippincott.
- Duvall, E. M., & Miller, B. (1985). *Marriage and family development*. New York: Harper & Row.
- Easthope, H., Liu, E., Burnley, I., & Judd, B. (2017). Changing perceptions of family: A study of multigenerational households in Australia. *Journal of Sociology*, 53(1), 182-200.
- Epstein, N. B., Baldwin, L. M., & Bishop, D. S. (1983). The McMaster family assessment device. *Journal of marital and family therapy*, 9(2), 171-180.

- Erickson, M. H., & Rossi, E. L. (1959). Hypnotherapy. *American Journal of Clinical Hypnosis*, 2, 3-21.
- Fairbairn, W. R. D. (1952). *An object relations theory of psychoanalysis*. New York: Basic.
- Fairbairn, W. R. D. (1952). *Psychoanalytic studies of the personality*.
- Fairbairn, W. R. D. (2013). *Psychoanalytic studies of the personality*. Routledge.
- Feldman, R., Masalha, S., & Nadam, R. (2001). Cultural perspective on work and family: Dual-earner Israeli Jewish and Arab families at the transition to parenthood. *Journal of Family Psychology*, 15(3), 492.
- Figueiredo, B., Canário, C., Tendais, I., Pinto, T. M., Kenny, D. A., & Field, T. (2018). Couples' relationship affects mothers' and fathers' anxiety and depression trajectories over the transition to parenthood. *Journal of affective disorders*.
- Fishman, H., Charles, H., Minuchin, S., Minuchin, S., & Fishman, H. C. (1981). *Family therapy techniques*. Harvard University Press.
- Fogiel-Bijaoui, S. (2005). Families in Post modernity, feminism and the state. *Families in global perspective*, 184-204.
- Fogiel-Bijaoui, S. (2016). Families, Nation, and Individualization in Israel. in Shehan, Constance (Ed.), *The Encyclopedia of Family Studies* (pp. 1222–1226), New York, New York: Wiley Blackwell
- Fogiel-Bijaoui, S. (2016). Israel, Families in. Published by John Wiley & Sons, Inc. DOI: 10.1002/9781119085621.wbefs191.
- Force, S. E. T. (2007). *Families at risk: Background on families with multiple disadvantages*. London: Cabinet Office.
- Force, S. E. T. (2007). *Reaching out: Think family*. Cabinet Office, London.
- Fortune, A. E. (1985). *Task-centered practice with families and groups* (Vol. 6). Springer Pub Co.

- Fosha, D. (2003). Dyadic regulation and experiential work with emotion and relatedness in trauma and disorganized attachment. *Healing trauma: Attachment, mind, body, and brain*, 221-281.
- Fosha, D. (2005). Emotion, true self, true other, core state: Toward a clinical theory of affective change process. *The Psychoanalytic Review*, 92(4), 513-551.
- Fosha, D., Siegel, D. J., & Solomon, M. (Eds.). (2009). *The healing power of emotion: Affective neuroscience, development & clinical practice*. WW Norton & Company.
- Fowers, B. J., & Olson, D. H. (1989). ENRICH Marital Inventory: A discriminant validity and cross-validation assessment. *Journal of marital and family therapy*, 15(1), 65-79.
- Framo, J. L. (1992). *Family-of-origin therapy: An intergenerational approach*. Psychology Press.
- Friedman, P. H. (1974). Outline (alphabet) of 26 techniques of family and marital therapy: A through Z. *Psychotherapy: Theory, Research & Practice*, 11(3), 259.
- Germain, C. B., & Gitterman, A. (1996). *The life model of social work practice: Advances in theory & practice*. Columbia University Press.
- Gergen, K. J., & Gergen, M. (2004). *Social construction: Entering the dialogue*.
- Gitterman, A., & Germain, C. B. (2008). *The life model of social work practice: Advances in theory and practice*. Columbia University Press.
- Gilad, D. (2015). Family Coping in Families with a person with disability. In Hovav, M., Duvdevany, I., & Feldman, C. (Eds.). *From Exclusion to Inclusion: Life in the Community for People with Disabilities in Israel*. pp. 217-245, Jerusalem: Carmel. (Hebrew).
- Goldberg H., & Goldenberg I., (2002) *Counseling today's families*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Greenberg, L. S. (2011). *Emotion-focused therapy*. American Psychological Association.

- Greenberg, L. S., & Johnson, S. M. (1988). Emotionally focused therapy for couples. Guilford Press.
- Hacker, D. (2017). Legalized Families in the Era of Bordered Globalization. Cambridge University Press.
- Hadfield, K., & Ungar, M. (2018). Family resilience: Emerging trends in theory and practice.
- Haley, J. (1963). Strategies of psychotherapy.
- Haley, J. (1976). Problem-solving therapy: New strategies for effective family therapy. Jossey-Bass, San Francisco.
- Haley, J. Ideas that handicap therapy with young people *International Journal of Family Therapy* .(1979) 45–29 ,1
- Haley, J. (1987). Problem-solving therapy. Jossey-Bass.
- Haley, J. (2013). Leaving home: The therapy of disturbed young people. Routledge.
- Hill, R. (1949). Families under stress: Adjustment to the crises of war separation and reunion. New York: Harper & Brothers.
- Hill, R. (1958). 1. Generic Features of Families under Stress. *Social casework*, 39(2-3), 139-150.
- Holland, T. P., & Kilpatrick, A. C. (2011). Working with families: An integrative model by level of need. Pearson Higher Ed.
- Jamison, T. B., Ganong, L., & Proulx, C. M. (2017). Unmarried coparenting in the context of poverty: Understanding the relationship between stress, family resource management, and resilience. *Journal of Family and Economic Issues*, 38(3), 439-452.
- Janzen, C., Harris, O., & Prain, S. (1997). Family treatment in social work practice. FE Peacock Publishers.
- Johnson, S. M., & Whiffen, V. E. (Eds.). (2003). Attachment processes in couple and family therapy. Guilford Press.

- Johnson, S. M. (2012). *The practice of emotionally focused couple therapy: Creating connection*. Routledge.
- Karney, B. R., & Bradbury, T. N. (1995). The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, methods, and research. *Psychological Bulletin*, 118, 3–34.
- Karney, B. R., & Bradbury, T. N. (1997). Neuroticism, marital interaction, and the trajectory of marital satisfaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 1075–1092.
- Karney, B. R., & Bradbury, T. N., & Lavner, J. A. (2018). Supporting Healthy Relationships in Low-Income Couples: Lessons Learned and Policy Implications. *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences*.
- Kins, E., De Mol, J., & Beyers, W. (2014). “Why should I leave?” Belgian emerging adults’ departure from home. *Journal of Adolescent Research*, 29, 89-119 ,(1).
- Klein, M. (1946). Notes on some schizoid mechanisms. *Projective identification: the fate of a concept*. Edited by Elizabeth Bott Spillius and Edna O’Shaughnessy, 19-46.
- Kluwer, E. S. (2010). From partnership to parenthood: A review of marital change across the transition to parenthood. *Journal of Family Theory & Review*, 2(2), 105-125.
- Kohut, H., & Elson, M. E. (1987). *The Kohut seminars on self psychology and psychotherapy with adolescents and young adults*. WW Norton & Co.
- Kohut, H., & Strozier, C. B. (1985). *Self psychology and the humanities: Reflections on a new psychoanalytic approach* (p. 141). New York: WW Norton.
- Koivunen, J. M., Rothaupt, J. W., & Wolfgram, S. M. (2009). Gender dynamics and role adjustment during the transition to parenthood: Current perspectives. *The Family Journal*, 17(4), 323-328.
- Lacovou, M. (2010). Leaving home: Independence, togetherness and income. *Advances in life course research*, 15(4), 147-160).

- Lavee, Y. (2013). Stress processes in families and couples. In *Handbook of Marriage and the Family* (pp. 159-176). Springer, Boston, MA.
- Lavee, Y., & Katz, R. (2002). Division of labor, perceived fairness, and marital quality: The effect of gender ideology. *Journal of Marriage and Family*, 64(1), 27-39.
- Lebow, J. L. (2016). Family Research and the Practice of Family Therapy. *Family process*, 55(1), 3-6.
- Lidz, T., Cornelison, A. R., Fleck, S., & Terry, D. (1957). The intrafamilial environment of the schizophrenic patient. *Psychiatry*, 20(4), 329-350.
- Lin, I. F., Brown, S. L., & Cupka, C. J. (2018). A national portrait of stepfamilies in later life. *The Journals of Gerontology: Series B*, 73(6), 1043-1054.
- Madanes, C. (1981). *Severe Problems of Adolescence: Putting the parents in charge*. Strategic Family Therapy.
- Madanes, C. (1991). *Strategic family therapy*. Brunner/Mazel.
- Madanes, C., & Haley, J. (1977). Dimensions of family therapy. *Journal of Nervous and Mental Disease*.
- Main, M., Hesse, E., & Kaplan, N. (2005). Predictability of attachment behavior and representational processes at 1, 6, and 19 years of age. *Attachment from infancy to adulthood: The major longitudinal studies*, 245-304.
- Maluccio, A. N. (2017a). Family preservation services and the social work practice sequence. *Reaching High-Risk Families: Intensive Family Preservation in Human Services-Modern Applications of Social Work*, 113.
- Maluccio, A. N. (2017b). *Assessing outcomes in child and family services: comparative design and policy issues*. Routledge.
- McCubbin, H. I., Olson, D. H., & Larsen, A. S. (2013). 29 I FAMILY CRISIS-ORIENTED PERSONAL EVALUATION SCALES. *Handbook of measurements for marriage and family therapy*, 199.

- McCubbin, H. I., & Patterson, J. M. (1983). The family stress process: The double ABCX model of adjustment and adaptation. *Marriage & Family Review*, 6(1-2), 7-37.
- McCubbin, H. I., Patterson, J. M., & Wilson, L. R. (1982). Family inventory of life events. *Family inventories*. University of Minnesota, St. Paul, 69-87.
- McCubbin, H. I., Patterson, J. M., & Wilson, L. R. (2013). 28| FAMILY INVENTORY OF LIFE EVENTS AND CHANGES. *Handbook Of Measurements For Marriage And Family Therapy*, 194.
- McGoldrick, M., & Walsh, F. (1991). Loss and the family: A systemic perspective. *Living beyond loss: Death in the family*, 2-29.
- McGoldrick, M., Carter, E. A., & Garcia-Preto, N. (Eds.). (1999). *The expanded family life cycle: Individual, family, and social perspectives*. Allyn and Bacon.
- Minuchin, S. (1967). *Families of the slums: An exploration of their structure and treatment*. Basic Books.
- Minuchin, S. (1974). *Families and family therapy*. Harvard University Press.
- Minuchin, S. (2018). *Families and family therapy*. Routledge.
- Morris, K., Hughes, N., Clarke, H., Tew, J., Mason, P., Galvani, S., & Burford, G. (2008). *Think Family: A literature review of whole family approaches*. Social Exclusion Task Force. ISBN number-0, 7115, 04814.
- Najman, J. M., Bor, W., Ahmadabadi, Z., Williams, G. M., Alati, R., Mamun, A. A. & Clavarino, A. M. (2018). The inter-and intra-generational transmission of family poverty and hardship (adversity): A prospective 30 year study. *PloS one*, 13(1), e0190504.
- Napier, A., & Whitaker, C. A. (1978). *The family crucible*. New York: Harper & Row.
- Napier, A. Y., & Whitaker, C. A. (2011). *The family crucible*. Harper Collins.
- Naste, T. M., Price, M., Karol, J., Martin, L., Murphy, K., Miguel, J., & Spinazzola, J. (2017). Equine Facilitated Therapy for Complex Trauma (EFT-CT). *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 1-15.

- Nichols, M. P., (2014). Family therapy: Concepts and methods 10th. edition) New York: Pearson.
- Nichols, M. P., & Schwartz, R. C. (2008). Family therapy. Concepts and methods (Vol. 8). Boston: Allyn and.
- Oliver, M. (1996). A sociology of disability or a disablist sociology. Disability and society: Emerging issues and insights, 18-42.
- Olson, L. (1983) Costs of children .Lexington, MA: Lexington Books.
- Olson, D. H. (1985). Faces iii. Family Social Science, University of Minnesota.
- Olson, D. H. (1986). Circumplex model VII: Validation studies and FACES III. Family process, 25(3), 337-351.
- Olson, D. H. (1988). Capturing family change: Multi-system level assessment. The state of the art in family therapy research: Controversies and recommendations, 75-80.
- Olson, D. H. (2000). Circumplex model of marital and family systems. Journal of family therapy, 22(2), 144-167.
- Olson, D. H., Bell, R., & Portner, J. (1992). Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scales. FACES-II, Family Inventories Manual Life Innovations, Minneapolis, MN.
- Olson, D., Portner, J., & Lavee, Y. (1985). Family adaptability and cohesion evaluation scale (FACES III). St Paul, MN: University of Minnesota.
- Olson, D.H., Russell, C.S. & Sprenkle, D.H. (Eds.) (1979). Circumplex model: Systemic Assessment and Treatment of Families. New-York: Haworth Press.
- Olson, D. H., Russell, C. S., & Sprenkle, D. H. (1983). Circumplex model of marital and family systems: VI. Theoretical update. Family process, 22(1), 69-83.
- Palazzoli, M. S., Boscolo, L., Cecchin, G., & Prata, G. (1980). The problem of the referring person. Journal of marital and family therapy, 6(1), 3-9.

- Palazzoli, M.S., Cecchin, C., Parta, G., Boscolo, L., (1978). Paradox and Counter Paradox: A New Model
- Selvini Palazzoli, M., Boscolo, L., Cecchin, G., & Prata, G. (1978). A ritualized prescription in family therapy: Odd days and even days. *Journal of Marriage and Family Counseling*, 4(3), 3-9.
- Papero, D. V. (1990). Bowen family systems theory. Prentice Hall.
- Penn, P. (1982). Circular questioning. *Family process*, 21(3), 267-280.
- Pennell, J., Burford, G., Connolly, M., & Morris, K. (2011). Introduction-taking child and family rights seriously: Family engagement and its evidence in child welfare. *Child Welfare*, 90(4), 9.
- Pincus, A., & Minahan, A. (1973). *Social work practice: Model and method*. FE Peacock Publishers.
- Plotnick, R. D., Barth, R. P., Maluccio, A. N., & Pecora, P. J. (2017). Family-Based and Intensive Family Preservation Services. In *The Child Welfare Challenge* (pp. 262-296). Routledge.
- Reid, W. J. (1981). Family treatment within a task-centered framework. *Models of family treatment*, 306-331.
- Reid, W. J. (1985). *Family problem solving*. Columbia University Press.
- Reid, W. J., & Epstein, L. (1972). Task-centered casework. Columbia University Press. *cautions. Social work*, 41(3), 296-305.
- Richmond, M. E. (1917). *Social diagnosis*. Russell Sage Foundation.
- Richmond, M. E. (1922). What is social case work?: An introductory description. Russell Sage Foundation.
- Ronald, W., & Fairbairn, D. (1952). THEORETICAL AND EXPERIMENTAL ASPECTS OF PSYCHO-ANALYSIS. *British Journal of Medical Psychology*, 25 (2-3), 122-127.

- Saleebey, D. (1996). The strengths perspective in social work practice: Extensions and cautions. *Social work*, 41(3), 296-305.
- Satir, V. (1964). Including the children in family therapy. In *Conjoint Family Therapy* (pp. 136-159). Science & Behavior Books, Palo Alto, Calif.
- Satir, V. (1972). *Peoplemaking*. Palo Alto, CA: Science and Behavior Books.
- Satir, V. (1988). *The new peoplemaking*. Science & Behavior Books.
- Satir, V., Banmen, J., Gomori, M., & Gerber, J. (1991). *The Satir model: Family therapy and beyond*. Palo Alto, Calif.: Science and Behavior Books.
- Satir, V., Stachowiak, J., & Taschman, H. A. (1994). *Helping families to change*. Jason Aronson, Incorporated.
- Selvini, M. P., Boscolo, L., Cecchin, G., & Prata, G. (1980). Hypothesizing circularity neutrality: Three guidelines for the conductor of the session. *Family process*, 19(1), 3-12.
- Seccombe, K. (2002). "Beating the odds" versus "changing the odds": Poverty, resilience, and family policy. *Journal of Marriage and family*, 64(2), 384-394.
- Scharff, D. E., & Scharff, Y. S. (1991). *Object relations couple therapy*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Scherz, F. H. (1953). What is family-centered casework?. *Social Casework*, 34(8), 343-349.
- Scherz, F. H. (1962). Multiple-client interviewing: Treatment implications. *Social Casework*, 43(3), 120-125.
- Schore, A. (1994). *Affect regulation and the origin of the self*. Hillsdale, NJ and Hove, UK: Lawrence Erlbaum Associates.
- Schore, A. N. (2002). The neurobiology of attachment and early personality organization. *Journal of Prenatal and Perinatal Psychology and Health*, 16, 249-264.
- Shaddock, D. (2000). *Contexts and connections: An intersubjective systems approach to couples therapy*. Basic Books.

- Sharlin S.A., & Shamai, M., (1996) therapeutic intervention with poor unorganized families: From distress to hope. New York: Haworth.
- Skolnick, N. J., & Scharff, D. E. (Eds.). (2013). Fairbairn, then and now. Routledge.
- Siporin, M. (1980). Ecological systems theory in social work. *J. Soc. & Soc. Welfare*, 7, 507.
- Stolorow, R. D. (1992). Closing the gap between theory and practice with better psychoanalytic theory. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 29(2), 159.
- Stolorow, R. D. (1997). Dynamic, dyadic, intersubjective systems: An evolving paradigm for psychoanalysis. *Psychoanalytic psychology*, 14(3), 337.
- Strean, H. S. (1974). Choosing among practice modalities. *Clinical Social Work Journal*, 2(1), 3-14.
- Tazi-Preve, M. I. (2013). Motherhood in patriarchy: Animosity toward mothers in politics and feminist theory-Proposals for change. Verlag Barbara Budrich.
- Titelman, P. (2014). Clinical applications of Bowen family systems theory. Routledge.
- Twenge, J. M., Campbell, W. K., & Foster, C. A. (2003). Parenthood and marital satisfaction: a meta-analytic review. *Journal of marriage and family*, 65(3), 574-583.
- Ungar, M. (2005). A thicker description of resilience. *International Journal of Narrative Therapy and Community Work*, 3-4, 89-96.
- United Nation 2002, 02,11 multilateral treaties deposited with the Secretary.
- Von Bertalanffy, L. (1968). General system theory. New York, 41973(1968), 40.
- Von Bertalanffy, L. (1950). An outline of general system theory. *British Journal for the Philosophy of science*.
- Walsh, F. (2002). A family resilience framework: Innovative practice applications. *Family relations*, 51(2), 130-137.

- Walsh, F. (2003). Family resilience: A framework for clinical practice. *Family process*, 42(1), 1-18.
- Walsh, F. (2009). Human-Animal bonds II: The role of pets in family systems and family therapy. *Family process*, 48(4), 481-499.
- Walsh, F. (2015). A FAMILY DEVELOPMENTAL FRAMEWORK. *Handbook of Family Therapy*, 30.
- Walsh, F. (Ed.). (2012). *Normal family processes: Growing diversity and complexity*. Guilford Press.
- Watzlawick, P. (1978). *The language of change*. New York: Basic book.
- Watzlawick, P., Weakland, J. H., & Fisch, R. (2011). *Change: Principles of problem formation and problem resolution*. WW Norton & Company.
- Weakland, J. H., Fisch, R., Watzlawick, P., & Bodin, A. M. (1974). Brief therapy: Focused problem resolution. *Family process*, 13(2), 141-168.
- Winnicott, D. W. (1975). Objetos transicionais e fenômenos transicionais. *O brincar e a realidade*, 13-44.
- Whitaker, C. A. (1958). Psychotherapy with couples. *American Journal of Psychotherapy*, 12(1), 18-23.
- Whitaker, C. A., & Bumbery, W. M. (1988). *Dancing with the family: A symbolic-experiential approach*. Brunner/Mazel.
- White, J. M., & Klein, D. M. (2002). *Family theories: Understanding families*.
- White, J. M., & Klein, D. M. (2008). *Family theories*. Sage.
- White, M. K. (1995). *Re-authoring lives: Interviews & essays*. Dulwich Centre Publications.
- White, M. E., & Epston, D. D. (1990). *Narrative means to therapeutic ends*. New York: WW Norton & Company, 6, 608-618.

- Wiebe, S. A., Johnson, S. M., Burgess Moser, M., Dagleish, T. L., & Tasca, G. A. (2017). Predicting Follow-up Outcomes in Emotionally Focused Couple Therapy: The Role of Change in Trust, Relationship-Specific Attachment, and Emotional Engagement. *Journal of marital and family therapy*, 43(2), 213-226.
- Willi, J. (1982). *Couples in collusion: The unconscious dimension in partner relationships*. Hunter House.
- Willi, J. (1984). The concept of collusion: A combined systemic-psychodynamic approach to marital therapy. *Family process*, 23(2), 177-185.
- Wiener, N. (1961). *Cybernetics*. 1948. New York.
- Winnicott, D. W. (1960). The theory of the parent-infant relationship. *International Journal of Psycho-Analysis*, 41, 585-595.
- Wray, W. (2015). Parenting in Poverty: Inequity through the Lens of Attachment and Resilience“. *American International Journal of Social Science*, 4(2).
- Wynne, L. C., Ryckoff, I. M., Day, J., & Hirsch, S. I. (1958). Pseudo-mutuality in the family relations of schizophrenics. *Psychiatry*, 21(2), 205-220.

אתרים

<https://www.buildinitiative.org/FamilyEngagementToolkit>

Family Engagement Framework at <http://www.cde.ca.gov>

https://www.gov.il/blobFolder/reports/molasa-social-services-review-2016/he/SocialServicesReview_2016_molasa-chapter1-data-2016.pdf

נספח א': מסגרות קונספטואליות להמשגת משפחה – הרחבה

הפרק "מסגרות קונספטואליות להמשגת משפחה" הציג קווים מנחים לתאוריות התומכות בניתוח ולמידה מדעית של יחסי משפחה. פיתוח ידע אמפירי על התערבות מאפשר יישום ידע זה במחקר ובפרקטיקה. בנספח תתואר דגימה מיישומי מחקר, הממחישה את תרומת ההמשגה ליצירת השערות ולפיתוח ידע.

תאוריית החליפין (Exchange Theory)

התאוריה מאפיינת את יחסי החליפין בתלות הדדית – היכולת להשיג רווח ביחסים, ולספק תגמול לאחר. יחסי החליפין מווסתים על ידי נורמות הדדיות, הגינות וצדק והתאוריה מכלילה ממדים שונים בהם: את המאפיינים שכל צד מביא ליחסי החליפין כמו משאבים, תפיסות באשר לתגמול ועלויות, ציפיות מהיחסים, תפיסת אלטרנטיבות ואוריינטציית חליפין; את הנורמות והכללים, כגון נורמות של הוגנות הדדית, המווסתות את יחסי החליפין בין בני זוג; את המאפיינים המתפתחים של יחסי החליפין, המשפיעים על ההחלטה אם להישאר במערכת היחסים או לעזוב, על שביעות הרצון מהיחסים, על תפיסת מידת ההוגנות וההדדיות שלהם, על האמון בין בני הזוג ועל תחושת המחויבות ליחסים; את המושגים הקשורים בדינמיקה של היחסים כגון קבלת החלטות, כוח ושליטה. **תגמול** מוגדר כגורמי הנאה המשמשים חיזוק חיובי ביחסים הכוללים: הנאה, שביעות רצון מיחסים וסיפוק. **משאבים** מוגדרים כסחורה אמיתית או סימבולית שיכולה לעבור מצד אחד לשני באמצעות התנהגות בין-אישית המאפשרת לתגמל אדם אחר. משאב עשוי להיות סחורות, שירותים, אהבה או סטטוס. **עלויות** הן למשל השקעת זמן ומאמץ, השקעת משאבים בחליפין, עונשים או שלילת תגמול והזדמנות לתגמול ביחסי חליפין עם האחר.

כך למשל, מחקרים רבים בחנו את שלב הכניסה להורות בזיקה לשביעות רצון מנישואין (Feldman, 2009; Masalha & Nadam, 2001; Kluwer, 2010; Koivunen, Rothaupt & Wolfgram, 2009). שלב זה מאופיין ברמה נמוכה יותר של שביעות רצון מן הקשר הזוגי בהשוואה לזוגות שאינם הורים (Twenge, Campbell & Foster, 2003) ובשיעור גבוה של פרידות וגירושין (Karney, & Bradbury, 1995; 1997). מטרת המחקרים לזהות את הגורמים המחזקים את יחסי הזוג או מחלישים אותם בשלב מעברי זה. עבודה הסוקרת את סך המחקרים בנושא זה (Meta-Analysis) (Twenge et al, 2003) הראתה כי הירידה בשביעות הרצון, מקושרת להתעצמות קונפליקט התפקידים בין בני הזוג ולתחושת השינויים בהגבלת החופש, עם המעבר להורות. יחד עם זאת, הירידה בשביעות הרצון מנישואין בשלב זה, אופיינית יותר לזוגות ממעמד סוציו-אקונומי גבוה ולהורים צעירים.

אתגרים כגון קונפליקט בין תפקידים שונים, עולים בחיי משפחות צעירות רבות ונחקרו תוך הישענות על המשגה מתאוריות אחרות, למשל תאוריית האינטראקציה הסימבולית ותאוריות טווח אמצע כמו לחץ והתמודדות משפחתית (Boss, Bryant, & Mancini, 2016) ומגדר (Burck, 2018). דוגמאות אפשר למצוא במחקריהם של לביא וכץ (Lavee & Katz, 2002), שבדקו הוגנות ואיכות נישואין בקבוצות שונות בחברה הישראלית, ואת השפעת האידיאולוגיה המגדרית עליהן; במחקר שבחן דילמות של קונפליקט תפקידים והישארות בנישואין בחיי פרישות (היעדר יחסי מין) שלא ברצון אחד מבני זוג (Donney & Burgess, 2008); מחקר שבחן העדפות בבחירת בני ובנות זוג (Regan, 1998) ועוד.

תאוריית האינטראקציה הסימבולית (Symbolic Interaction & Role Theory)

התאוריה מבקשת להסביר איזו משמעות מייחסים בני אדם לאינטראקציה אינטימית: כיצד תפקידים במשפחה מעוצבים, נלמדים ומתבטאים? מדוע כמה מן התפקידים נתפסים כחשובים יותר מאחרים? באילו אסטרטגיות וטקטיקות משתמשים בני משפחה כדי להבנות את המציאות המשפחתית ואת זהות התפקידים שלהם?

תאוריה זו מדגישה את חשיבותם של המשמעות בהתנהגות האדם, של מושג העצמי ושל תהליכים חברתיים, ומכאן שצורת החקר המתאימה לתאוריה זו היא איכותנית. בבסיס התאוריה ההנחה כי לאנשים יש תודעה (Mind), זיכרון, יכולת רטרואקטיבית וחשיבה פרוספקטיבית, והמשמעות באה לביטוי אך גם משתנה או מתקנת באמצעות פרשנות הדברים. משמעויות מתפתחות באינטראקציה בין-אישית. גם מושג העצמי מתפתח באינטראקציות, בכמה רמות: העצמי כזהות; העצמי כשחקן-העצמי, כאובייקט (Me); והעצמי כמראה (Looking-Glass Self). משהתפתח, מושג העצמי הוא מניע חשוב להתנהגות. הנחה מרכזית בתאוריה היא שערך עצמי, אמונה עצמית, הרגשה עצמית ותפיסה חיובית של העצמי משפיעים על ההתנהגות.

בנוסף, תהליכים חברתיים יוצרים קשר בין החופש של הפרט ובין האילוצים החברתיים, כך שפרטים וקבוצות מושפעים מתהליכים חברתיים רחבים יותר. באופן זה התרבות קודמת לאדם: האדם אינו יכול להמשיג ללא סימבולים, והסימבולים הם משותפים, ומכאן שהחברה והתרבות מקדימות את תפיסת העצמי ואת החשיבה של הפרט. סימבולים, אמונות ועמדות תרבותיות נרכשים בתהליך של סוציאליזציה, המסייע בפיתוח התודעה של "האחר המוכלל". תפיסת המבנה החברתי מושגת באמצעות אינטראקציות חברתיות בסיטואציות יום-יומיות, והיא תהליך דינמי המושפע מהגדרות סובייקטיביות של הפרט המצב בתוך תהליך האינטראקציה.

אחת הנגזרות של האינטראקציה הסימבולית היא תאוריית התפקיד: זהות היא המשמעות העצמית של הנושא בתפקיד, כך שאנשים מגדירים לעצמם את תפקידם כבני זוג ומבנים את זהויותיהם כבעל וכאשה. במקביל, תפקידים הם גם יישום הפרט את הנורמות משותפות המיושמות. התפקידים מפרטים לא רק את הידע, היכולת והמוטיבציה הנדרשים למילויים, אלא גם את הציפיות. ציפיות אלו ניכרות בעוצמה, בכיוון ובהמשך של הרגשות. לתפקידים יש גבולות גמישים והם עשויים להשתנות לאורך זמן.

למשל הנורמות של הורות כוללות התוויות: מה אנשים אמורים לדעת על הורות, עד כמה הם אמורים להיות מיומנים בביצוע התפקיד, עד כמה צריכה להיות להם מוטיבציה והתלהבות וכן מה העוצמה והכיוון של ההשקעה הרגשית המתבקשת בתפקידי ההורות. מושג התפקיד כולל היבטים שונים של "לקיחת תפקיד", "מילוי תפקיד", "ציפיות תפקיד", "מתח תפקיד", "עומס תפקידים" ו"קונפליקט תפקידים". לתאוריה זו יישומים הן במחקר – ובפרט במחקר איכותני – הן כרקע לגישות טיפול משפחתי פוסט-מודרניות, כמו הגישה הנרטיבית (פירוט בגישות הטיפול המשפחתי הפוסט-מודרניות).

בפרק זה נציג סקירה של הספרות המחקרית בנושא משפחות בישראל בין השנים 2008–2018. מטרתה של סקירה זו לזהות את הסוגיות והנושאים המרכזיים המעסיקים את החוקרים בתחום, לשרטט את המגמות הדומיננטיות בספרות ולהבין כיצד הן מארגנות את השיח המקצועי בתחום. הסקירה התבססה על חיפוש⁴¹ מילות מפתח⁴² כמו "משפחה", "זוגיות", "הורות", "אחאות", "נישואין", "גירושין", "אימהות" ו"אבהות" על הטיותיהן השונות, לצורך איתור מאמרים וספרים אקדמיים ומקצועיים בתחום מחקר משפחות בישראל, בעברית ובאנגלית. בשלב הבא, נערך חיפוש נוסף בגיליונות של כתבי העת הישראליים בתחום חקר המשפחה ובתחומי מחקר משיקים ("ביטחון סוציאלי", "מגמות", "מפגש", "סוגיות חברתיות בישראל", "סוציולוגיה ישראלית" ו"גרונטולוגיה וגריאטריה") מהשנים 2008 עד 2018. לסיום, נערך חיפוש על פי שמות חוקרים מרכזיים בתחום חקר המשפחה. סך הכול אותרו 175 טקסטים.

בשלב הבא התבצע תהליך אינדוקטיבי לזיהוי ואפיון נושאי המחקר הספציפיים והסוגיות הייחודיות בתחום בתכנים הנסקרים. מתהליך זה עלה כי חקר תחום המשפחה בישראל בעשור השני של המאה ה-21 משקף שלוש מגמות נפרדות מחד, אך קשורות זו בזו מאידך: ראשית, המחקר מתחקה אחרי השינויים המאפיינים את מוסד המשפחה בשנים אלה, ומבקש לזהות את התמורות המתחוללות במבנה המשפחה המסורתית, בדינמיקה התוך-משפחתית ובהתנהלות תפיסות תפקיד משתנות, וכן בממשק שבין חיי המשפחה לסביבתה. באספקט זה בוחן המחקר התפתחות ושינויים במסגרת טקסים וערכים משפחתיים, דינמיקה של משפחות יחידניות, הורות (אמהות ואבהות), הורות משותפת וסוגיות של גירושין ומשמורת על הילדים. חלק ניכר מהמחקר בוחן גם סוגיות של משפחה ורווחה, עוני ותעסוקה כמבטאים חלק מהשינויים במבנים המשפחתיים המסורתיים. מגמה מחקרית זו כללה 76 טקסטים. שנית, החוקרים מעוניינים להבין, להכיר ולזהות תהליכי שינוי ושימור ייחודיים בקרב קבוצות ומגזרים ספציפיים בחברה הישראלית, ולתת להם קול דרך קיום ופרסום מחקר העוסק במערכת המשפחתית בקבוצות אלה. קבוצת מחקרים זו כללה 72 טקסטים, והתמקדה בסוגיות משפחתיות במגזרים על רקע אתני ודתי, כמו יוצאי אתיופיה, הערבים אזרחי ישראל, מהגרי בריה"מ לשעבר והחברה החרדית, ובמשפחות המתמודדות עם מוגבלויות ועם אתגרי הזקנה. לבסוף, חלק מהמחקרים העוסקים במשפחות בישראל בוחן סוגיות הקשורות לדחק וטראומה, אובדן ושכול. בבסיס הנרטיבים העמוקים ביותר של החברה הישראלית עומדים מושגים כמו הקרבה, מאבק על הישרדות וקיום, הכרוכים כולם ברעיון תקומתה של המדינה ובצורך הבלתי-פוסק בהגנה עליה. חוקרי משפחה האירו את הדרכים שבהן מתמודדות משפחות ישראליות עם אובדן ואת הנרטיבים האישיים והמשפחתיים, הנשזרים בנרטיבים הלאומיים והדתיים, בנוגע לשכול.

⁴⁰ כתב: ד"ר רועי אסטליין, ביה"ס לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

⁴¹ החיפוש נערך במאגר מפתח אוניברסיטת חיפה לפרסומים אקדמיים ובמסגרת מנוע החיפוש Google Scholar.

בנושא זה נבחנו הקשרים שונים של מצבי דחק ופוסט-טראומה, כמו יחסים בין-דוריים בראי השואה, התמודדות משפחות החיות תחת אש מתמשכת, וחייהן של משפחות בצל אובדן יקיריהן. קבוצת מחקרים זו כללה 36 טקסטים.⁴³

שלוש המגמות המחקריות האלה משיקות זו לזו. שלושתן מספרות את סיפורה של המשפחה בישראל, ומזהות את מישוריו השונים של האופי הדינמי של מוסד המשפחה ושל המחקר העוסק בו. מחד, מזה שנים נשמעות טענות על ירידת קרנו של מוסד המשפחה בעולם המערבי; מאידך, נראה כי מעמדה האיתן של המשפחה כמבנה חברתי נורמטיבי ודומיננטי בתרבות המערבית בכלל ובישראל בפרט, ושאיפתם של מרבית האזרחים להקים משפחה – באופן ובצורה כאלה או אחרים – חזקות מתמיד (PEW, 2010; Segrin & Flora, 2011). מוסד המשפחה חוצה מגזרים תרבותיים, חברתיים, אתניים ומגדריים, מעניין חוקרי חברה, חינוך, פסיכולוגיה, משפט ותקשורת, ומשמש, במידה רבה, סייסמוגרף לזיהוי התפתחויות, קטנות כגדולות, בכל תחומי החיים והדעת הללו. גוף המחקר העשיר בנושא משפחה המתקיים בישראל משקף מזה שנים – ובעשור האחרון אולי אף ביתר שאת – את הדינמיקה המשתנה, המבטאת את ההתמודדויות עם שינויים, הזדמנויות ואתגרים ואת התגובות להם. להלן יפורטו המגמות ותחומי המחקר השונים שנמצאו בסקירת המאמרים שעסקו במשפחות בישראל בין 2008 ל-2018 (עת כתיבת המסמך), ויוצגו דוגמאות מגוף המחקר לצורך המחשה.⁴⁴

1. שינויים במוסד המשפחה

1.1 שינויים במבנה המשפחה

כפי שהסבירו גבריאלי-פריד, שילה וכהן (Gavriel-Fried, Shilo, & Cohen, 2014), שינויים חברתיים, תרבותיים וכלכליים עמוקים בחברה המערבית אפשרו היווצרות של מבני משפחה פוסט-מודרניים, אשר נעשו לאלטרנטיבה למבנה המשפחה המסורתית. המבנה המשפחתי המסורתי, הכולל גבר ואישה המביאים לעולם ילדים משותפים, אינו עוד אפשרות יחידה ובלעדית. כיום משפחות יחידניות, זוגות בני אותו מין, זוגות נשואים ללא ילדים או זוגות לא-נשואים המגדלים יחד ילדים ביולוגיים או מאומצים הם חלופות מקובלות למשפחה המסורתית ברוב מדינות המערב. לצד כוחות המניעים את תהליכי השינוי האלה, פועלים כוחות השואפים לשמר את המבנים הקיימים. חלק ניכר מגוף המחקר על משפחות בישראל משקף תהליכים אלו, ובוחר את השינויים במוסד המשפחה לעומת המוכר, המסורתי, ה"נורמטיבי". כך, למשל, בחנו אוקן ואוליבר (2009) את הקשר בין אופן השתכרותן של נשים בישראל ולמבנה המשפחה שלהן.

החוקרות זיהו פערים בתנאי התעסוקה והשכר לטובת נשים נשואות (מבנה משפחתי מסורתי) לעומת נשים גרושות ובמיוחד לעומת אימהות יחידניות (מבנים משפחתיים חדשים).

⁴³ חלק מהמאמרים עסקו בכמה סוגיות במקביל (למשל, משפחות ערביות בישראל והתמודדותן עם מוגבלות; מאמר זה, לדוגמה, נכלל פעמיים בספירה, שכן הוא מאיר הן את סוגיית המשפחות הערביות בישראל הן את סוגיית ההתמודדות של משפחות עם מוגבלות). לכן, מספרם הכולל של הטקסטים (175) קטן מסכום הטקסטים הנספרים בכל המגמות.

⁴⁴ לאורך הסקירה יוצגו דוגמאות רבות של מחקרים. אולם בסקירה זו אין אפשרות להציג את כל עשרות המאמרים שפורסמו על משפחות בישראל. במקום זאת, במסמך זה יוצגו, כאמור, המגמות שצפו ועלו מתוך הסקירה הנרחבת שנערכה, ודוגמאות בודדות לצורך המחשת הדברים.

עבודה זו מאירה את הקשר בין מאפייני המבנה המשפחתי כנורמטיבי יותר או פחות ובין המשאבים היום-יומיים העומדים לרשות בני ובנות המשפחה. קשיי התפרנסות ותעסוקה של משפחות יחידניות בישראל עומדים גם במרכז מחקרם של אליאב ועמיתים (2009), המתארים את הקשר בין העלייה במספר המשפחות החד-הוריות בישראל ובין מצבן הכלכלי הרעוע ביחס למשפחות שבהן שני מפרנסים.

מחיר מסוג אחר, שאינו כלכלי, מתואר אצל דונת (2010), המציגה את תחושת החריגות של זוגות בישראל הבוחרים במודע שלא להפוך להורים. על רקע הנורמה התרבותית השלטת בישראל, המעודדת ילודה, הפרקטיקה של זוגות ללא-ילדים-מבחירה נתפסת לעתים כהתרסה וממקמת תכופות את הזוגות הללו בעמדה של צורך לספק הצדקה לבחירתם. אזרחים נוספים מוצאים עצמם בעמדה המחייבת מתן הסבר לבחירותיהם המשפחתיות, כמו מי שבוחרים להתחתן בטקסי נישואים יהודיים לא-אורתודוקסיים. פרשיצקי (2011) מסבירה כי למרות מספרם הגובר של מי שמתחתנים בטקסים אלטרנטיביים, הם עדיין נתפסים בקרב רבים בציבור הישראלי כקוראים תיגר על מבני כוח מרכזיים בחברה, ובכך מעמידים בסכנה את דפוסי הזיכרון הקולקטיבי של העם היהודי, אשר שימשו שנים רבות אלמנט מחבר בין חבריו. אפשר לראות, אם כן, כי המחקר מאיר תהליכים מורכבים של התרחבות נוכחותן של משפחות בעלות מבנה לא-מסורתי מחד, לצד המחיר שמשפחות כאלה עלולות לשלם על הימצאותן מחוץ לנורמה החברתית-תרבותית-לאומית הדומיננטית מאידך.

2.1 שינויים בדינמיקה המשפחתית

מעבר לשינויים במבנה, התחוללו ומתחוללים במוסד המשפחה שינויים המשקפים תמורות גם בדפוסי הדינמיקה בין בני המשפחה, אשר בעצמם משקפים שינויים בתפיסות מסורתיות של תפקידי משפחה. כך, למשל, מראה קוליק (2010) כי על רקע שינויי תפיסת תפקידי מגדר במדינות מערביות רבות, גברים ונשים הנשואים זה לזה עשויים לתפוס באופן גמיש יותר את תפקידיהם הפנים-משפחתיים ביחס לחלוקת עבודות הבית, את מידת הסמכות ההורית של כל אחד מהם כלפי הילדים ואת מידת האיזון בין קריירה למשפחה בקרב שניהם. יתרה מכך, קוליק וכץ (2017) אף זיהו את האופן שבו שינויים בתפיסות מגדר ופרנסה משתקפים בפרקטיקות של דינמיקה זוגית בפועל, כגון נכונות רבה יותר מצד גברים לפנות אל דרכי פשרה בקונפליקטים זוגיים, כהד לתפיסות ליברליות כלליות יותר. גברים נחקרו גם בהקשר של תפקידם כאבות במשפחה, והמחקר ביטא את ההנחות החדשות יחסית באשר למעורבות אבהית, חום אבהי ושוויון רב יותר בין אבות לאימהות בהורות. לדוגמה, פינצי-דוטן וכהן (Finzi-Dotan & Cohen, 2016) השוו את מידת המעורבות של אבות בשלוש קבוצות: נשואים, גרושים בעלי משמורת על הילדים וגרושים ללא משמורת על הילדים. לצד הממצאים, שהצביעו על קשר בין מצבו המשפחתי של האב (נשוי/גרוש עם או בלי משמורת) למידת המעורבות שלו בחיי ילדיו, עבודה זו משקפת רוח של גוף מחקר רחב יותר, הפותח צוהר אל בחינתה של האבהות ושל הדינמיקה אב-ילד במשפחות כיום. התבוננות זו מאפיינת את המעבר מהתמקדות באם בלבד אל ניסיון להבין גם את מקומם של האבות במשפחה במסגרת השיח המחקרי, אך גם הציבורי והחברתי הרחב.

יחד עם זאת, נושא האימהות ממשיך להעסיק את החוקרים בישראל, ומגוון מחקרים בנושא נערכו ופורסמו במהלך העשור. למעשה, העניין באימהות נותר מרכזי כל כך, שכתב העת "ביטחון סוציאלי" הקדיש לאחרונה גיליון שלם למחקרים על "אימהות עכשוויות בישראל" (ביטחון סוציאלי, 2018).

במיוחד לאור השינויים שתוארו לעיל, בגיליון זה נעשה ניסיון לתאר את הדרכים שבהן נתפסת, מוגדרת ומוֹבְּנִית אימהות בישראל כיום. הנושא נבחן מזוויות שונות, כמו אימהות ועוני בהקשר של גירושין ואימהות יחידנית (הרבסט-דבי וקפלן, 2018), דינמיקה של יחסים קרובים בין אימהות לבנותיהן (קרן ומייזלס, 2018), ייצוגים של אימהות בסדרות טלוויזיה ישראליות פופולריות (לחובר, 2018), ומאפיינים של אימהות במגזרים חברתיים שונים, כמו הדתי-אורתודוקסי (בלומנטל, 2018), הפלסטיני-ישראלי (מלר, 2018) ויוצאי בריה"מ לשעבר (ארדרך, גולדן ורורמן, 2018). מחקרים אלה ואחרים בנושאי אימהות ואבהות משרטטים את תהליכי השינוי בתפקידי ובתפקודי ההורות במשפחה הישראלית, לצד תהליכי השימור בהקשרים אלה, במיוחד על רקע מאפיינים חברתיים ותרבותיים, דתיים, אתניים וכלכליים.

הורות נבחנה גם בכמה מחקרים על גירושין, בניסיון לזהות את מידת שיתוף הפעולה בהורות המשותפת, לאחר ששיתוף הפעולה הזוגי במסגרת הנישואין תם (לדוגמה, אלדר-אבדן, 2011; Finzi-Dotan & Cohen, 2014). ספציפית, נבחן נושא המשמורת על הילדים בקרב זוגות גרושים, ותשומת לב מיוחדת ניתנה לחוויות האב הגרוש (למשל, מאז"ה ומירון, 2015; Baum & Negbi, 2013). בנוסף, מאחר שבישראל, כמו בשאר החברה המערבית, שיעור הגירושין בעלייה, ביקשו חוקרים להבין את הגירושין כתהליך המשקף שינוי ביציבות התא המשפחתי והמחויבות לנישואין וכחוויה המשפיעה על כל בני המשפחה – ברמה האישית, הבין-אישית והמשפחתית – ועל החברה (לדוגמה, קפולניק, אנסון וסלונים-נבו, 2007; ריבין ופלדמן, 2011; Cohen & Levite, 2012).

3.1 שינויים בממשק משפחה-סביבה

גירושין, כמו תהליכים אחרים המשקפים את השינויים במוסד המשפחה בשנים האחרונות, אינם אירוע פנים-משפחתי בלבד, אלא כוללים מפגש עם הסביבה, ומתממשקים עם תהליכים כלכליים, תרבותיים, חברתיים, מגדריים ודתיים. ואכן, המחקר על משפחות בישראל מתבונן גם בממשק בין המשפחה לסביבותיה השונות. הקשר בין המאפיינים הכלכליים והתרבותיים של המשפחה לבין מאפייני הרווחה שלה נבחן במסגרת מחקרים על רווחה, עוני ותעסוקה. מחקרים אשר בדקו את רווחתן הכלכלית של משפחות קשרו אותה, לרוב, למבנה המשפחה, למשל למשפחה שבה הורה יחידני (לרוב אם). כפי שהסבירה אחדות (2010), זהו קשר הדוק, מסיבה כפולה. ראשית, משפחה שלה מפרנס יחיד מסתפקת מראש בהכנסה נמוכה ממשפחה שלה שני מפרנסים; שנית, נשים בשוק התעסוקה בישראל עדיין סובלות מפערי שכר לעומת גברים. על כך יש להוסיף את חסמי התעסוקה הקשורים בתפיסה החברתית כי אימהות חד-הוריות פחות פנויות להשקיע בעבודה מחוץ לבית, והתמונה הכורכת אימהות יחידניות עם מצוקת רווחה ועוני מתבהרת.

גם לביא (2018) מזהה את הקשר בין אימהות לעוני, ומציעה לנתק את הקישור הרווח בחברה הישראלית בין "אימהות טובה" ובין מחויבות לשוק העבודה ולהתפרנסות, ולנסח תוכניות חברתיות ומדיניות שיתאימו ליכולותיהן ולצורכיהן של אימהות החיות בעוני.

קריגל ופלד (2016) מחדדות טענה זו, וקוראות למנסחי המדיניות הציבורית בישראל לעודד נשים מטופלות רווחה לפתח עצמאות כלכלית באופנים שאכן יבטיחו שחרור מתלות כלכלית באחר.

סביבות נוספות שלהן ממשק עם המשפחה נחקרו במסגרת עבודות על המפגש של בני משפחה עם מערכות חינוך, עם הצבא ועם סוגיות הקשורות למדיניות ציבורית. גרינבאום ופריד (2011), למשל, התחקו אחר המפגש המורכב שבין המשפחה למערכת החינוך בכלל ובגיל הרך בפרט, מתוך הכרה בחשיבות מפגש זה והשלכותיו על התפתחות הילד ועל היחסים עם הוריו. בספרם, העוסק כולו במפגש זה, ביקשו הכותבים להבין את מאפייני האינטראקציה בין משפחות למערכות חינוך בגיל הרך, תוך התבוננות באופן המעורבות ההורית, בתפיסת השותפות בין השחקנים השונים ובקשרים ההדדיים המיטיבים יותר ופחות עם המשפחה, עם הסביבה החינוכית ובעיקר עם הילד עצמו. המפגש בין הסביבה המשפחתית לסביבה החינוכית העסיקה חוקרים נוספים, אשר עסקו בסוגיות הקשורות למפגשים בין המשפחה לסביבות חינוכיות ספציפיות, כמו מעורבות הורים בטיפול מצוינות הילדים בספורט (מוכתר, זילבר ולזר-שואף, 2013), התנהלות הורים למתבגרים עם לקות למידה מול המערכת החינוכית שבה הם משולבים (שדה, 2014) ומעורבות הורים בשילוב ילדיהם בתנועות נוער (קליבנסקי, 2009). במחקרים אלה ובאחרים נבדק המרקם המורכב של היחסים בין המשפחה, כסוכן חינוך מרכזי, למוסדות החינוך, המשמשים סוכן חינוכי חיצוני למשפחה.

המפגשים של משפחות עם סביבותיהן נבחנו גם בהקשר של משפחה-צבא. ברשטלינג וסטריאר (2018), למשל, תיארו תהליך חדש יחסית, שבמסגרתו מתקרבים המרחב הביתי והמרחב הצבאי באמצעות מעורבות גוברת של אימהות לבנים המשרתים בצבא. המפגש בין הפרטי-משפחתי לבין הציבורי-צבאי משקף דינמיקה משתנה של מפגש בין משפחה למערכות ציבוריות אשר בעבר היה נפרד יותר באופן ברור ומוסכם. באותה רוח, המפגש בין המשפחה למרחב הציבורי בא לידי ביטוי גם בבחינת יחסי הגומלין בין המשפחה למדינה באמצעות בחינה מעמיקה של המדיניות החברתית הנהוגה בישראל בהקשרים שונים, כמו הזקן ומשפחתו, מדיניות המדינה באשר להפריה בעבור מי שמתקשים להיכנס להיריון ולעומת זאת, מדיניותה באשר להפסקת היריון בשלב מאוחר, וכן המדיניות באשר למשקי בית חד-הוריים והשפעתה על ההתנהלות הכלכלית והתעסוקתית של משפחות מקבוצה זו (אחדות, 2010; בריק ודורון, 2010; Leichtenritt, 2010; Birenbaum-Carmeli, 2009). אפסר לראות, כי בין התחומים השונים שנסקרו עד כה יש חפיפה מסוימת, המשתקפת בחוט המקשר של שינויים דינמיים במוסד המשפחה, פנימיים וחיצוניים, במפגש עם סביבותיה השונות והרבות. סוגיות שהוזכרו בסעיף זה של הסקירה יבואו בחלקן לידי ביטוי גם בסעיף הבא, העוסק במאפייני דינמיקה פנימיים וחיצוניים של משפחות על רקע מגזרי או במאפיין קבוצתי ספציפי.

2. תהליכי שינוי ושימור ייחודיים בקרב קבוצות ומגזרים ספציפיים בחברה הישראלית

רבות נכתב על הממד הרב-תרבותי בחברה הישראלית (למשל, בן-רפאל, 2008), המורכבת מקבוצות בעלות מאפיינים ייחודיים על רקע אידיאולוגי, אתני, ארץ מוצא ומידת דתיות. בהקשרים של חברה ומשפחה, אפשר לאפיין קבוצות נוספות, על רקע גיל (למשל משפחות עם זקנים) ומצב בריאותי (למשל משפחות עם מוגבלויות).

חלק נכבד מהמחקר בתחום המשפחות בישראל בחן את הדינמיקה המשפחתית בתוך הקשרים קבוצתיים אלה, תוך נסיון לזהות את התהליכים המורכבים המתרחשים במשפחות ממגזרים שונים.

אפשר לחלק את המשפחות שנבדקו במחקרים הללו לשלוש קבוצות עיקריות: משפחות המשתייכות למגזרים על רקע אתני (ערבים, יוצאי אתיופיה ויוצאי בריה"מ לשעבר); משפחות המתמודדות עם מוגבלות של בן או בני משפחה (גופנית, קוגניטיבית או נפשית); ומשפחות שבהן יש חבר או חברי משפחה קשישים.

1.2 משפחות ממגזרים על רקע אתני

משפחות בחברה הערבית בישראל עמדו במוקד כמה מחקרים, שביקשו להתחקות אחר השינויים המתחוללים בחברה הערבית, ומשתקפים בדינמיקה המשפחתית הערבית בישראל. מחקרו של פלד (Peled, 2013) מדגים זאת היטב, ומתאר כיצד תהליכי היפתחות החברה הערבית אל העולם המערבי מקדמים ערכים אינדיווידואליים על פני קולקטיביים, ואלה באים לידי ביטוי הן ברמת הקהילה והנראות העירונית (הארכיטקטונית ממש) הן ברמת המשפחה. השינוי החברתי המתרחש בחברה הערבית, ומשתקף בדינמיקה הפנים-משפחתית במגזר זה, נבחן גם במחקר של חלאילה (2009), שבו נמצא כי תהליכי חילון, מודרניזציה ופנייה אל אורח חיים אינדיווידואליסטי מסבירים ירידה במידת המסירות של ילדים בוגרים לטפל בהוריהם המזדקנים. אל מול תהליכים אלה, נעשה נסיון פנים-קהילתי לשמר את רמת הקרבה הפיזית, הרגשית והטיפולית של ילדים בוגרים כלפי הוריהם, כמעין מגננה מפני השינוי. גם ח'טיב ואיזיקוביץ (2012) מתארים שינויים בתחום המשפחה כהד לשינויים תרבותיים בחברה הערבית, ומוצאים כי צעירים ערבים רבים מציגים כיום עמדות פחות מסורתיות בנוגע לזוגיות ונישואין. ממצאי מחקרם של חאג' וליביא (Haj-Yahia & Lavee, 2018), בנוגע לאופן חלוקת עבודות הבית ותהליכי קבלת החלטות משפחתיות בקרב בני זוג ערבים אזרחי ישראל, שופך אור נוסף על המגמה הכפולה של שינוי אל עבר כיוונים ליברליים ושוויוניים לצד שימור תפיסות מסורתיות.

לצד משפחות ערביות בישראל, משפחות אשר היגרו לישראל – מאתיופיה ומבריה"מ לשעבר – עמדו גם הן במרכז מחקרים אשר בחנו דפוסי דינמיקה של הסתגלות ושל מתח מובנה בין תהליכי שינוי לתהליכי שימור ומסורת. אדלשטיין (2012) האיר את הפער הפנים-מגזרי בקרב בני זוג יוצאי אתיופיה, כפי שזה בא לידי ביטוי בשיעורי האלימות הגבוהים יחסית מצד גברים כלפי בנות זוגם. אדלשטיין מסביר כי בעוד שנשים יוצאות אתיופיה עברו תהליכי שינוי חברתי ותרבותי בעידוד המדינה, גברים יוצאי אתיופיה לא עברו אותם, ופער זה – בין קדמה למסורת – עשוי להסביר את התסכול, ובעקבותיו את התוקפנות, של גברים כלפי בנות זוגם במגזר זה.

מחקרים אחרים נערכו בקרב אימהות מקהילת יוצאי אתיופיה ותיארו את הקונפליקט שאותו הן חוות, בין הצורך לשמר ערכים תרבותיים מסורתיים לבין אימוץ דפוסי התנהגות הנהוגים בחברה הישראלית (אוונגר וסבר, 2012; Baum & Nisan, 2017).

בעוד שהממצאים ממחקרים על משפחות יוצאות אתיפיה משרטטים בעיקר תהליכים של שינוי בתפיסות ובפרקטיקות המשפחתיות המאפיינות מהגרים מחברות מסורתיות וקולקטיביסטיות אל חברות מודרניות ואינדיווידואליסטיות, מחקרים על משפחות של יוצאי בריה"מ לשעבר מתארים קשיים הקשורים במבנה המשפחה ובתחום השפה.

אוזנובישין וקורמן (Oznobishin & Kurman, 2009) מתארות את היפוך התפקידים בין הורים לילדיהם המתבגרים בקרב משפחות יוצאות בריה"מ לשעבר, כאשר הילדים מקבלים על עצמם תחומי אחריות מסוימים כדי לתמוך בהוריהם. חוויות הקשורות בשינוי ובשימור תפקיד הסבתא בגידול נכדיה נחקר גם הוא, כשיקוף לחשיבות מבנה המשפחה והאתגרים הניצבים מולו בקרב משפחות יוצאות בריה"מ לשעבר (Fogiel-Bijaoui, 2013). עוד נמצא, כי ניסיונם של הורים יוצאי בריה"מ לשעבר לשמר – או לשחרר – את השימוש בשפה הרוסית בקרב ילדיהם משחק תפקיד בתהליכי הקליטה שלהם בחברה הישראלית, ומשקף את אופן ומידת השתלבותם בה (Schwartz, 2008).

2.2 משפחות ומוגבלות

מחקר מעמיק הוקדש לזיהוי ולתיאור תהליכי ההתנהלות ודפוסי הדינמיקה המאפיינים התמודדות משפחתית במצבים שבהם בן משפחה סובל ממוגבלות. מוגבלות, במובנה הרחב, מתייחסת במחקרים השונים לרמה הגופנית (למשל, פגיעה בעמוד השדרה; Gilad, Lavee, & Innes-Kenig, 2009), לרמה הקוגניטיבית (למשל, אוטיזם או הפרעת קשב וריכוז; ארם וחזן, 2014; שולמן ובוסתן, 2012) ולרמה הרגשית-נפשית (למשל, הפרעות אכילה; Latzer, Lavee & Gal, 2009). בעוד שבעבר התמקד מחקר בנושא משפחה ומוגבלות בעיקר בניסיון להבין את תפיסותיהם של בני המשפחה בנוגע לדינמיקה המשפחתית, במידת הקשר של מאפייני הדינמיקה למוגבלות ובעיסוק בזכויותיהם וחוויותיהם של בני המשפחה ללא המוגבלות, ערוץ מחקרי חדש יותר מאיר את חוויותיהם של חברי המשפחה המתמודדים עם המוגבלות. ראשית, מהסקירה עולה כי הערוץ המחקרי העוסק בתיאור חוויות בני משפחה שבה אדם עם מוגבלות ובהבנתן התרחב ואימץ נקודות מבט משפחתיות מגוונות, למשל של אחים למתמודדים עם חולי נפשי (דסקל, 2014) ואימהות לילדים המתמודדים עם חולי נפשי (שטמלר, 2016). שנית, הסקירה מעלה כי הערוץ הממוקד בחברי המשפחה עם המוגבלות בחן את זכותם של אלה לנהל חיי זוגיות והורות ולהקמת משפחה משלהם, והתחקה אחר חוויותיהם של אנשים עם מוגבלות כבני זוג (מזור, 2015), כהורים וכבני משפחה (רוטלר, 2018). מעמדם של בני המשפחה כבעלי צרכים משל עצמם בצד הצרכים הנלווים לבן משפחה עם מוגבלות החל לקבל ביטוי בעקבות מיפוי שערך האגף לנכויות ושיקום הג'וינט ישראל החל מ-2005 (גלעד, 2007). בהתאם לכך, המשפחה החלה להיבחן כיישות בפני עצמה ולא בהיבט הצר, של היותה משאב בעבור האדם עם המוגבלות, וכך נלמדה התמודדותה של המשפחה כמערכת (גלעד, 2015).

3.2 סוגיות משפחתיות לשלבי הזדקנות בן משפחה

מחקרים שבחנו את סוגיית הזקנה במשפחה ביקשו ללמוד את האתגרים הקשורים בתהליכי קבלת החלטותיהם של בני המשפחה בנוגע לאופי הטיפול בזקן ולחלוקת האחריות על הטיפול בו.

כמה מחקרים בדקו את הגורמים המשפיעים על החלטת בני המשפחה להשאיר את הזקן בביתו, עם או בלי מטפל זר, להעבירו לביתם של צאצאיו או להעבירו למוסד מחוץ לבית. בהקשר זה נבדקה גם תפיסת חלוקת האחריות בין המשפחה לבין המדינה (אשכנזי ואילון, 2017; אבן-זוהר, 2009; ברג-ורמן ואחרים, 2013).

מחקרים נוספים בחנו את ההשלכות הרגשיות והנפשיות של הטיפול המתמשך בבן משפחה זקן על המטפלים בו (גולדשטיין ואחרים, 2012; סוסקולני, 2012). אף שתחום הטיפול המשפחתי בזקן זוכה מזה כמה עשורים להתעניינות מחקרית ויישומית בספרות העולמית, הוא במגמת התפתחות ולמידה בישראל, וטרם הצטברו די מחקרים בנושא לכדי גוף ידע רחב דיו (איילון ובכנר, 2012).

3. סוגיות הקשורות לדחק, אובדן, שכול וטראומה

1.3 דחק, אובדן ושכול

מגוון מחקרים על משפחות בישראל התמקדו בחוויות דחק של משפחות, בעיקר על רקע אובדן ושכול. המצב המתמשך של לחימה ברמות שונות, הביא חוקרים לבחון את האופן שבו משפחות שחו אובדן על רקע מלחמה או טרור תופסות את השכול שלהן ומתמודדות איתו. כך, למשל, אופיר ועמיתים (2009) התמקדו בהתמודדותם של ילדים יתומים משני הורים שנהרגו באירועי טרור, וברק וליכטנטריט (Barak & Leichtentritt, 2015) וגם סקה (2012) ראינו הורים שאיבדו בן או בת במסגרת שירותם הצבאי או באירוע טרור כדי להבין את חוויית הפרידה מהבן המת, ואת האופן שבו הם מגדירים את השכול הפרטי שלהם על רקע הנרטיבים הלאומיים. חוויית החיים תחת מלחמה מתמשכת והמחיר הנלווה להם נבחנו גם במחקרים אשר עסקו בהשלכותיהם של חיים "בקו האש". שמאי ואחרים חקרו את ההשפעות של הלחימה המתמשכת באזור רצועת עזה על זוגות ומשפחות ביישובי עוטף עזה (למשל, Shamai, Fogel, & Gilad, 2016), בעוד להד, שחם ושחם (2010) בחנו את השפעות הלחימה בצפון על הורים וילדיהם, הן ממשפחות יהודיות הן ממשפחות ערביות המתגוררות באזורי הלחימה. במחקרה של פינקלשטיין (Finklestein, 2016) נבחנו ספציפית גורמי סיכון וחוסן בקרב משפחות המתגוררות באזורי טרור ולחימה מתמשכים. במחקרים אלו נבחנו ההשפעות הנפשיות והרגשיות על בני המשפחות, כמו גם עמדותיהם בנושא החיים בקו האש.

2.3 טראומת השואה

קבוצת מחקרים נוספת התמקדה בזיהוי התפקיד שממלאת חוויית השואה בדינמיקה המשפחתית וביחסים הבין-דוריים בקרב משפחות שבהן דור ההורים או הסבים חי בצל טראומת מלחמת העולם השנייה. הקשרים הבין-דוריים ההדוקים שבין חוויית הדור השני והדור השלישי לניצולי שואה לבין חוויית הניצולים עצמם נבחנו ישירות בכמה מחקרים. הממצאים הצביעו, בין השאר, על כך שבניהם ובנותיהם של ניצולים אשר שרדו את השואה לבדם, הפגינו תסמיני דיכאון וחרדה מובהקים וגבוהים בהשוואה לבני דור שני להורים ששרדו את השואה לצד בן או בני משפחה (וילצ'ק-אביעד וקואנקה-שיבי, 2013), ושחוויית צמיחה פוסט-טראומטית בקרב ניצולי שואה מנבאת עמידות כנגד תסמיני פוסט-טראומה אצל נכדיהם (אך לא בהכרח אצל בניהם, בני הדור השני) (שאשא-רובינשטיין, פלג וכהן, 2015).

לסיכום, מהסקירה עולה תמונה מורכבת של מחקר על משפחות בישראל. בעוד שחלק מהמחקרים בחנו את היחיד וחוויותו, מחקרים אחרים בחנו דינמיקה של מפגש בין-אישי בתוך המשפחה, ואחרים ביקשו להבין את הקשר שבין המשפחה ומאפייניה לגורמים בסביבתה.

המורכבות העולה מסקירה זו משקפת, ראשית, את מורכבותה של המשפחה עצמה, כמערכת רב-ממדית ומסועפת, ושנית, את הקשרים ההדדיים ואת יחסי הגומלין ההדוקים והמורכבים שבין המשפחה – כיחידה חברתית הבנויה מפרטים – לבין סביבתה, ובה גורמים חיצוניים, התומכים ובולמים בו-זמנית תהליכים פנים-משפחתיים תוך כדי אינטראקציה מתמדת.

בהקשר זה, כדאי לציין שהסקירה מצביעה על מגמות מחקר, אשר לצד ניסיון לקדם שיח מתחדש, ממשיכות לשקף שיח קיים: למשל, ההתמקדות באימהות ובנשים יותר מאשר באבות ובגברים, והמחקר על מגזרים הנתפסים כמוחלשים יותר מאשר על מגזרים מבוססים יותר מבחינה כלכלית או תעסוקתית, שגם בהם משפחות מתמודדות עם אתגרים מורכבים.

בעוד שחלק מהסוגיות הנבחנות במסגרת המחקר על משפחות בישראל משקף תחומי מחקר המעסיקים חוקרי משפחה בעולם, חלק מהסוגיות הנלמדות ייחודי למרחב הישראלי, על מאפייניו החברתיים, הכלכליים, התרבותיים והביטחוניים. ספציפית, הסקירה מציפה את המגמות המרכזיות המעסיקות את חוקרי המשפחה בישראל בעשור החולף, ובראשן שינויים במסגרת מוסד המשפחה, תוך התבוננות במאבק הכוחות בין שינוי לשימור, ובתהליכים פנים-מגזריים, אשר חלקם מהדהד תהליכים כלליים בחברה הישראלית, וחלקם מאפשר זיהוי דינמיקה ייחודית במסגרת הקבוצות הנחקרות. חשוב לציין כי גם הייחודי והפרטי מתכתבים עם הנורמטיבי, הדומיננטי והמקובל בחברה הישראלית, וניתן ללמוד מכך על האינטראקציה המורכבת שבין תהליכים משפחתיים ספציפיים לתהליכים חברתיים רחבים יותר בישראל.

<http://www.justice.gov.il/MOJHeb/Subjects/HavadLezhuyotHayedled.htm>

אבן-זוהר, א' (2009). רווחה לקשישים בישראל: אחריות המשפחה מול אחריות המדינה מנקודת הראות של נכדים בוגרים וסביהם. **סוגיות חברתיות בישראל**, 8, 175-203.

אדלשטיין, א' (2012). שינוי תרבותי, תירבות ורצח נשים בקרב יוצאי אתיופיה בישראל. **סוגיות חברתיות בישראל**, 14, 148-173.

אונגר, ל' וסבר, ר' (2012). אני מחנכת אותם! אמהות עולות מאתיופיה וגן הילדים הישראלי. **סוגיות חברתיות בישראל**, 14, 118-147.

אופיר, ש' ואחרים (2009). "יתומים בחזקה" — סוגיות בגידול ובטיפול ביתומים משני הורים עקב פיגועי טרור. **בטחון סוציאלי**, 80, 129-152.

אוקן, ב' ואוליבר, ע' (2009). עבודה בשכר ומבנה המשפחה: מחקר לאורך זמן בקרב נשים יהודיות בישראל. **סוציולוגיה ישראלית**, י', 307-338.

אחדות, נ' (2010). עוני בקרב אימהות חד הוריות: האם שוק העבודה הוא נתיב להיחלצות מעוני **בטחון סוציאלי**, 84, 11-55.

איילון, ל' ובכנר, י' (2012). דבר העורכים לגליון המיוחד בנושא בני משפחה מטפלים. **גרונטולוגיה וגריאטריה**, ל"ט, 11-12.

אלדר-אבידן, ד' (2011). **בשם הילדים: סיפורי חיים ותובנות של ילדי גירושין**. תל אביב: עם עובד.

אליאב, ת', אנדבלד, מ', גוטליב, ד' ואחרים (2009). **נייר עבודה: משפחות חד-הוריות בישראל – תמונת מצב והצעות לשיפור**. המוסד לביטוח לאומי.

ארדריק, ל', גולדן, ד' ורוברמן, ס' (2018). אמהות וניווט החינוך בבית הספר: מבט השוואתי. **בטחון סוציאלי**, 103, 237-261.

ארם, ד' וחזן, ה' (2014). אינטראקציות בין הורים לילדיהם בעת קריאת ספר לילדי גן הערכת מאפייני התנהגות ושיח. **מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית**, ADHD: וללא ADHD עם 39, 35-56.

אשכנזי, א' ואיילון, ל' (2017). המפגש הבינתרבותי של מטפלים פיליפינים עם הזקנים הישראליים שבטיפולם ועם בני משפחותיהם. **מגמות, נ"א**.

בלומנטל, ת' (2018). נשים דתיות אורתודוקסיות שבחרו להיות אמהות ללא בן-זוג. **בטחון סוציאלי**, 103, 211-235.

בן-רפאל, א' (2008). ישראל: מפלורליזם לרב-תרבותיות. **סוגיות חברתיות בישראל**, 6, 94-120.

ברג-ורמן, א', בנטור, נ', ברודסקי, ג' וברקמן, פ' (2013). הגורמים הקשורים להחלטה של בני המשפחה להעביר זקן למוסד סיעודי וחלקם של שירותי הבריאות בקהילה בהחלטה זו. **גרונטולוגיה וגריאטריה, מ', 28-13**.

בריק, י' ודורון, י' (2010). עיצוב הזיקה שבין המשפחה לבין המדינה : המדיניות החברתית. בתוך י' בריק ו' לבנשטיין (עורכים), **הזקן והמשפחה: סוגיות מרכזיות ביחסים רב-דוריים** (עמ' 17-39). ירושלים: אשל.

ברשטלינג, א' וסטריאר, ר' (2018). "אמא זאבה": אמהות לחיילים בין המרחב הפרטי לציבורי. **בטחון סוציאלי, 103, 156-137**.

גולדשטיין, ד', ורנר, פ', מיטלמן, מ' והייניק, י' (2012). משמעות הטיפול בחולה אלצהיימר: תפיסות חווים. **גרונטולוגיה צאצאים המטפלים בהוריהם והקשר בין משמעות הטיפול לרמת הדיכאון שהם וגריאטריה, ל"ט, 36-15**.

גלעד, ד., (2007). **ד"ח מחקר: "חיים עצמאיים בקהילה: מקומה של המשפחה"**. בהוצאת ג'וינט ישראל ואוניברסיטת חיפה.

גלעד, ד., (2015). התמודדות משפחתית במשפחות בהן חבר משפחה עם מוגבלות. בתוך חובב מ', דובדבני א' ופלדמן ק' (עורכים). **מהדרה להכלה: חיים בקהילה לאנשים עם מוגבלות בישראל** (עמ' 217-245). ירושלים: כרמל.

גרינבאום, ז' צ' ופריד, ד' (2011). **קשרי משפחה: מסגרת חינוך בגיל הרך (גן – ג')**: תמונת מצב והמלצות. ירושלים: היזמה למחקר יישומי בחינוך והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

דונת, א' (2010). פרו-נטליזם סדוק: נרטיבים של הולדה ואי-הולדה בישראל. **סוציולוגיה ישראלית, י"א, 439-417**.

דסקל, מ' (2014). **להתאחות**. תל אביב: גוונים.

האמנה הבינלאומית לזכויות הילד 1989; ועדת רוטלוי (2003) – בראשות השופטת סביונה רוטלוי לבחינת עקרונות בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה, ירושלים, משרד המשפטים

הרבסט-דבי, ע' וקפלן ע' (2018). אוטונומיה שברירית: השלכות של גירושין על שכרן של אמהות בישראל בראי מדיניות הרווחה. **בטחון סוציאלי, 103, 135-113**.

וילצ'ק-אביעד, י' וקואנקה-שיבי, ד' (2013). הקשר שבין נסיבות ההישרדות של ניצולי השואה לבין סימפטומים של חרדה ודיכאון בקרב בני הדור השני לשואה. **סוגיות חברתיות בישראל, 16, 113-133**.

ח'טיב, מ' ואיזיקוביץ, ר' (2012). יחסים אינטימיים, זוגיות ונישואין בקרב צעירים ערבים בישראל. **מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית, 35, 226-201**.

- חלאילה, ר' (2009). מודרניזציה ומסירות ילדים להוריהם הקשישים בחברה הערבית בישראל. **גרונטולוגיה**, 4, 77-98.
- לביא, ע' (2018). עיצוב אידיאל אמהות טובה בקרב אמהות החיות בעוני בעת מדיניות חברתית משתנה. **בטחון סוציאלי**, 103, 93-111.
- להד, מ', שחם, מ' ושחם, י' (2010). כיצד הורים יהודים וערבים תפסו את העמידות הנפשית של ילדיהם במלחמת לבנון השנייה. **מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית**, 31, 87-113.
- לחובר, ע' (2018). יום האם: מודלים של אמהות בסדרות טלוויזיה ישראליות פופולריות. **בטחון סוציאלי**, 103, 285-302.
- מוכתר, ע', זילבר, י' ולזר-שואף, צ' (2013). בין מעורבות להתערבות: תרומת בני המשפחה להתפתחות טניסאי צמרת בישראל. **סוגיות חברתיות בישראל**, 15, 28-57.
- מזא"ה, י' ומירון, ג' (2015). מאבקי ההורות והמשמורת בישראל, השיח הפמיניסטי וגבולות השוויון המגדרי. **תרבות דמוקרטית**, 16, 81-139.
- מזור, ד' (2015). מיניות, זוגיות ונכות פיזית: מבט הוליסטי. בתוך חובב מ', דובדבני א' ופלדמן ק' (עורכים). **מהדרה להכלה: חיים בקהילה לאנשים עם מוגבלות בישראל** (עמ' 283-301). ירושלים: כרמל.
- מלר, ט' (2018). אמהות עכשוויות בחברה הפלסטינית בישראל: בין קישוריות למשא ומתן. **בטחון סוציאלי**, 103, 179-210.
- סוסקולני, ו' (2012). גורמים מסבירים להבדלים מגדריים במצוקה נפשית בקרב בני משפחה המטפלים בזקנים. **גרונטולוגיה וגריאטריה**, ל"ט, 27-51.
- סקה, י' (2012). הפיכת האין הדומם ליש אינסופי: חשיבות שימור הקשר הרוחני של הורים שכולים עם הילד המת. **מגמות, מ"ח**, 389-408.
- פרשיצקי, א' (2011). הבניית זיכרון קולקטיבי בזירת טקסי נישואים יהודיים אורתודוקסיים ואלטרנטיביים. **מגמות, מ"ח**, 86-108.
- קוליק, ל' (2010). בחינת העמדות של בני זוג כלפי תפקידי המינים: ניתוח משווה בין בעלים לנשותיהם. **מגמות, מ"ז**, 81-102.
- קוליק, ל' וכץ, א' (2017). האם בעל המאה הוא בעל הדעה? יחסים זוגיים בראי דפוסי הפרנסה. **מגמות, נ"א**.
- קליבנסקי, ח' (2009). "רוצים את הילד": מעורבות הורים שילדיהם משולבים בתנועת נוער, שביעות רצונם ועמדותיהם בנושא השילוב. **מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית**, 30, 57-81.

- קפולניק, ע', אנסון, י' וסלונים-נבו, ו' (2007). פרידה וגירושין: הסתגלות רגשית והסתגלות הורית. **בטחון סוציאלי**, 101, 41-79.
- קריגלר, ק' ופלד, ע' (2016). הנתיב המוביל מתלות לעצמאות כלכלית בקרב נשים נפגעות אלימות בן זוג: רקע תיאורטי, חסמים ועקרונות פעולה. **בטחון סוציאלי**, 99, 63-93.
- קרן, ע' ומייזלס, ע' (2018). "החברה הכי טובה שלי": יחסים אולטרה קרובים בין אמהות ובנות מבוגרות בישראל. **בטחון סוציאלי**, 103, 263-283.
- ריבקו, י' ופלדמן ד' (2011). "ככה נעשיתי שודד ים": קבוצה להידוק הקשר אם-ילד על פי עקרונות התרפיה בהבעה ויצירה. **מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית**, 34, 51-68.
- רוטלר, ר' (2018). אמהות ישראלית וטכנולוגיות פריון בראי זכויותיהן של נשים עם מוגבלות. **בטחון סוציאלי**, 103, 67-92.
- שאשא-רובינשטיין, ת', פלגי, י' וכהן, מ' (2015). הקשר בין צמיחה פוסט-טראומטית בקרב ניצולי השואה לבין עמידות של בני הדור השני והשלישי. **גרונטולוגיה וגריאטריה, מ"ב**, 33-54.
- שדה, ש' (2014). שיח אמהות: מאפיינים יחידניים ומערכתיים (משפחתיים וחינוכיים) בפורום של אמהות למתבגרים עם ליקויי למידה והפרעות התנהגות. **מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית**, 39, 75-92.
- שולמן, ק' ובוסתן, נ' (2012). הקשר בין מודל שילוב חינוכי ובין נטיית הורים לילדים עם אוטיזם להוצאת הילדים מהבית. **מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית**, 36, 91-110.
- שטמלר, נ' (2016). **שבועה בעצמה: מיומנה של אם**. תל ביב: הוצאת ידיעות ספרים.
- שני-כפיר, א., (2004). הערכת תוצאות של טיפול משפחתי: מקורות המידע ושיטות במדידה. חברה ורווחה: רבעון לעבודה סוציאלית 24;3. 307-316.
- Barak, A., & Leichtentritt, R. D. (2015). Ideological meaning making after the loss of a child: The case of Israeli bereaved parents. *Death Studies*, 39, 360-368.
- Baum, N., & Negbi, I. (2013). Children removed from home by court order: Fathers' disenfranchised grief and reclamation of paternal functions. *Children and Youth Services Review*, 35, 1679-1686.
- Baum, N., & Nisan, R. (2017). Mothering Babies: Issues and experiences of women from a traditional, collectivist society in a modern, individualistic one. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 48, 1119-1130.

- Birenbaum-Carmeli, D. (2009). The politics of 'The Natural Family' in Israel: State policy and kinship ideologies. *Social Science & Medicine*, 69, 1018-1024.
- Cohen, O., & Levite, Z. (2012). High-conflict divorced couples: combining systemic and psychodynamic perspectives. *Journal of Family Therapy*, 34, 387-402.
- Finklestein, M. (2016). Risk and resilience factors in families under ongoing terror along the life cycle. *Contemporary Family Therapy*, 38, 129-139.
- Finzi-Dottan, R., & Cohen, O. (2014). Predictors of parental communication and cooperation among divorcing spouses. *Journal of Child and family Studies*, 23, 39-51.
- Finzi-Dottan, R., & Cohen, O. (2016). Predictors of involvement and warmth of custodial fathers in Israel: Comparison with married and noncustodial divorced fathers. *Family Process*, 55, 171-187.
- Fogiel-Bijaoui, S. (2013). Babushka in the Holy Land: Being a Russian-Israeli Grandmother in Israel Today. *Journal of Comparative Family Studies*, 44, 725-739.
- Gavriel-Fried, B., Shilo, G., & Cohen, O. (2014). How Do Social Workers Define the Concept of Family? *The British Journal of Social Work*, 44, 992-1010.
- Gilad, D., Lavee, Y., & Innes-Kenig, O. (2009). The structure of dyadic support among couples with and without long-term disability. *Journal of Behavioral Medicine*, 32, 453-465.
- Haj-Yahia, N., & Lavee, Y. (2018). Division of labor and decision-making in Arab families in Israel: Processes of change and preservation. *Marriage & Family Review*, 54, 15-33.
- Latzer, Y., Lavee, Y., & Gal, S. (2009). Marital and Parent—Child Relationships in Families With Daughters Who Have Eating Disorders. *Journal of Family Issues*, 30, 1201-1220.
- Leichtentritt, R. D., & Weinberg-Kurnik, G. (2016). No one sees the fathers: Israeli fathers' experience of feticide. *Social Science & Medicine*, 168, 159-166.

- Oznobishin, O., & Kurman, J. (2009). Parent–child role reversal and psychological adjustment among immigrant youth in Israel. *Journal of Family Psychology*, 23, 405-415.
- PEW Research Center (2010). *Marriage and divorce*. Retrieved July 31, 2018 from: <http://www.pewresearch.org/topics/marriage-and-divorce/2010/>
- Peled, K. (2013). Israeli Arab Extended Family and the Inner Courtyard: A Historical Portrait. *Israel Affairs*, 19, 82-98.
- Regan, P. C. (1998). What if you can't get what you want? Willingness to compromise ideal mate selection standards as a function of sex, mate value, and relationship context. *Personality and social psychology bulletin*, 24(12), 1294-1303.
- Schwartz, M. (2008). Exploring the Relationship between Family Language Policy and Heritage Language Knowledge Among Second Generation Russian Jewish Immigrants in Israel. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 29, 400-418.
- Segrin, C., & Flora, J. (2011). *Family Communication (2nd edition)*. New York, NY: Routledge.
- Shamai, M., Fogel, S., & Gilad, D. (2016). Experiencing couple relationships in the line of fire. *Journal of Marital and Family Therapy*, 42, 550-563.

כלים להערכת תפקוד משפחתי

בצד עבודת מטפלים-חוקרים מפתחי גישות לטיפול במשפחות, אשר התחקו אחר התפתחות תהליכים משפחתיים והשתנותם, פיתחו חוקרי משפחה מחקר הבוחן מדדים של תפקוד משפחתי. הם בדקו איכות נישואין, איכות יחסים ושביעות רצון בזוגיות בשיטות חקר שונות: דיווח עצמי, תצפיות וראיונות איכותניים. ממד אבחוני זה מספק כלים להערכה ולתכנון התערבות. נוסף למודלים שתוארו בתאורטיזציה של התמודדות משפחתית עם לחץ וחוסן משפחתי, להלן יפורטו מודלים וכלי מחקר.

קבוצת מקמאסטר (Epstein, Boldwin & Bishop, 1983) הגדירה ממדים בתפקוד משפחתי המשפיעים על חיזוק רגשי ופיזי של המשפחה: עמידה במשימות השגת משאבים כמו מזון, כסף ציוד; פתרון בעיות במעברי חיים התפתחותיים ונורמטיביים: לידה, עזיבת הקן, פרישה מעבודה; תחומי סיכון; התנהגות בעת משבר, מחלה, תאונה, אבטלה. כל הממדים של המודל מעריכים רמת תפקוד של משפחה בריאה – יכולת לפתרון בעיות; תקשורת; תפקידים; תגובתיות רגשית במשפחה; מעורבות רגשית ושליטה התנהגותית – ומגדירים את רמת התפקוד בכל אחד מהם בטווח שבין תפקוד מיטבי לחוסר תפקוד.

מודל הסירקומפלקס (Circumflex) (Olson, Russell, & Sprenkle, 1979; Olson, 2000) נבנה על בסיס ההנחה שמשפחות יציבות מתפקדות טוב יותר ממשפחות שאינן יציבות. יציבות משפחתית נמדדת בשלושה ממדים: לכידות, סתגלנות וגמישות. עוד מהנחות המודל – משפחות ברמה גבוהה של איזון מאפשרות מידה טובה של נפרדות וחיבור, המתאימה לחברי המשפחה ומשתנה בהתאם לנסיבות ולחברי המשפחה. משפחות אלו יפגינו בהכרח תקשורת טובה יותר מזו של שפחות ברמה נמוכה של איזון, אך משפחות נעות בין הרמות השונות בהתאם למעגל החיים, באופן עצמאי ובלתי מודע. כאשר חבר משפחה מעוניין בשינוי – בני המשפחה חייבים להתמודד עם הדרישה. במצבים של מתח אפשר יהיה לצפות בצורה הטובה ביותר בדפוס המשפחה, אך במצבי משבר, רמת האיזון במשפחה תשתנה.

המודל רגיש תרבות, מבוסס מחקרים ומזהה רמות של שינוי במשפחה. בהמשך נוסף לו ממד תקשורת משפחתית. הלכידות המשפחתית דורגה על פי סולם של 4 רמות: מנותקת (Disengaged) מופרדת (Separated) מקושרת (Connected) וסבוכה (Enmeshed). ממד הגמישות המשפחתית דורג על פי ארבע רמות: נוקשה (Rigid) מובנה (Structured) גמיש (Flexible) וכאוטי (Chaotic). למודל זה שימושים בשדה הטיפול במשפחות – נקודת המוצא בטיפול היא שהגדרת רמת הלכידות, הסתגלנות והגמישות של המשפחה במודל עוזרת לשמר את הסימפטום, על כן הטיפול מעניק קדימות לשינוי דפוסי האינטראקציה העכשוויים במשפחה טרם שיכון הסימפטום, במגמה להשיג רמה גבוהה יותר של איזון במשפחה – למשל בממדי הלכידות והסתגלות – ובשיפור התקשורת. בדרך זו מטפל יכול לאבחן את התנהלות המשפחה, להצביע על דפוסים לא פונקציונליים ספציפיים ולתכנן התערבות לשינוי יחד עם בני המשפחה.

כך יינתנו למשפחה כלים לפתרון עתידי של בעיות תוך מעברים בין הרמות השונות, בהתאם לצורכי בני המשפחה. פירוט לגבי השאלון FACE ופיתוחיו, ראו בכלי הערכה המפורטים בהמשך. להלן כלי מדידה נוספים לבדיקת שביעות רצון מחיי הנישואים, מאיכותם ומרמת התפקוד המשפחתי:

הערכת תפקוד המשפחה

Family Function Questionnaire (FFQ): חלק משיטת הערכת משפחות המתמודדות עם קשיים דוגמת ילד עם מחלה כרונית. מאפשר הערכת היחסים והערכת ההסתגלות הפסיכולוגית של המשפחה (R.J. Sawa: University of Calgary, Canada).

Family Functioning Index (FFI): מבוסס על תאוריות התפקיד במשפחה (I.B. Pless and Betty Satterwhite Stevenson).

Family Routines Inventory: בוחן עמדות והתייחסויות של בני המשפחה כלפי מצבים עם קונוטציה חיובית של שגרה – יכולות ניהול חיובי של רוטינה כמדד לבריאות נפשית. מתבסס על המודל החברתי-אפידמיולוגי (E. W. Jensen and W. T. Boyce).

הערכת מערכות יחסים

Family Relationships Index (FRI): מעריך את איכות מקורות התמיכה בסביבת המשפחה. מבוסס תאוריה פסיכולוגית-אקולוגית (C.J. Holahan and Rudolf H. Moos. Palo Alto).

Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scales (FACES): שאלון להערכת יחסי משפחה הבודק לכידות משפחתית, פותח בהמשך שאלון FACES-II (Olson & Portner, 1992). ושאלון Faces iii (Olson, 1986). הנבדקים מתבקשים לתאר את רגשותיהם, את התפקוד המשפחתי ואת אופי החיים המשותפים במשפחה בשני מדדים – לכידות משפחתית (שאלות כמו "האם בני המשפחה הרגישו קרבה זה לזה?", "האם בני המשפחה הרגישו קרבה לשאר חברי המשפחה יותר מאשר לאנשים מחוץ למשפחה?") והסתגלות לשינויים (שאלות כמו "האם בני המשפחה הרגישו קרבה זה לזה?", "האם בני המשפחה הרגישו קרבה לשאר חברי המשפחה יותר מאשר לאנשים מחוץ למשפחה?" (Olson, Russell, & Sprenkle, 1979).

Marital Inventory: A discriminant validity and cross-validation assessment (ENRICH): סולם רב ממדי להערכת יחסי נישואין (Fowers & Olson, 1989)

הערכת תמיכה חברתית

Procidands Perceived Social Support Questionnaire-Family (PSS-Fa): מודד את תחושותיו של הפרט לגבי מילוי צרכיו, לתמיכה, למידע ולהיזון חוזר ממשפחתו. נשען תאורטית על גישה מניעתית ופסיכולוגיה קהילתית (M.E. Procidano and K. Heller).

בנוסף, סקירתן של פאס וכהן-נבות (2012),⁴⁵ מפרטת בהרחבה היבטים של הגדרת תוצאות, דרכי התערבות ותפקידי העובדים הסוציאליים במשפחות בשירותי הרווחה, בטווח נרחב של מדדי הערכה והגדרת תוצאות. כך למשל בארה"ב, עם ההתמקדות במשפחה גיבשו משרד הבריאות והשירותים החברתיים מדדי הערכה הנמצאים בשימוש עובדים סוציאליים. ג'ונסון ועמיתים (2008) אצל פאס וכהן-נבות (2012) מפרטים את תחומי ההערכה: יכולת המשפחה לקבל אחריות על בעיותיה בהתאם לשלב השינוי שבו היא נמצאת; הערכת דפוסים של אינטראקציה חברתית – כמו רשתות תמיכה, קשרים עם הזולת; כישורי הורות – כמו השלטת משמעת, דפוסי השגחה על ילדים, הבנת צרכים רגשיים והתפתחותיים, תמיכה ביחסים, יצירת אווירת ביטחון אישי ותנאים לרווחת ילדים; מצב תפקודי של המבוגרים במשפחה; קושי במילוי צרכים בסיסיים ובעיות בנגישות – תעסוקה, הכנסה דיוור, מעונות יום, תחבורה, סביבה; התנהגויות; רווחה ובריאות המשפחה; עצמאות המשפחה. סקירתן הנרחבת של פאס וכהן-נבות מאפשרת לראות את השימוש בכלי ההערכה במסגרות של שירותים ממוקדי משפחה לתחום לרווחת הילד בכמה מדינות שבהן ננקטו גישות דומות.

התמודדות משפחות בתהליכי שינוי, לחץ וחוסן

מחקר על אודות התמודדות משפחתית עם מצבי לחץ מתמקד לאורך השנים בשאלה אילו משפחות מצליחות לנהל מצבי דחק ואילו מתקשות בכך, כמו גם אילו יכולות עומדות לרשות המשפחות. זאת במטרה לפתח כלים לזהות אילו משפחות יושפעו בצורה שלילית ממצבי הדחק, ובאילו תנאים. עיבוד הלחץ בזוגות ובמשפחות נחקר בתחום הפיזיולוגיה, הפסיכולוגיה, הסוציולוגיה והטיפול משפחתי, וגובשו מודלים תאורטיים הממפים את מקור הדחק (פיזי, פסיכולוגי, סוציאלי, מקור חיצוני או פנימי); את התוצאה של אירוע הדחק – פיזי, רגשי, התנהגותי או פונקציונלי; וכן את הגורמים המתווכים ביניהם.

לביא (Lavee, 2013) ציין כי במרבית המודלים התאורטיים בנושאי לחץ במדעי החברה מקובל כי לגורמים מתווכים יש תפקיד מרכזי במניעת תוצאות שליליות וביכולת לחולל את השינוי. מחקרי חוסן ועמידות אצל ילדים, נוער ומשפחות – התמקדו במידה רבה באיתור יכולות בריאות בהיבט של משאבים אישיים ומשפחתיים – כסט יכולות, כאסטרטגיות התמודדות וכתוצאות התפתחותיות. לעומת זאת מחקר עכשווי מקשר חוסן משפחתי לגורמי תרבות, ומציג את יכולת ההתאוששות כתלויה הקשר של מרכיבים חברתיים, היוצרים סביבה בריאה למשפחות ומאפשרים שייכות וחוסן (Hadfield & Ungar, 2018; Seccombe, 2002; Ungar, 2005).

אירוע דחק הוא כל אירוע המחולל שינוי במערכת המשפחתית, למשל בגבולות, במבנה, בתפקידים, בתהליכים, במטרות או בערכים. אירוע דחק הופך למשבר בהתאם למידת ההפרעה והשיבוש שהוא גורם למשפחה, או בהתאם למידת הפגיעה בתפקוד או ביכולת הארגון של המערכת המשפחתית. אירועי דחק ומשבר יכולים לנוע על המנעד שבין לחצי יום-יום לאירועי חיים, ולהיות נורמטיביים או בלתי נורמטיביים, צפויים או בלתי צפויים, רצוניים או כפויים.

⁴⁵ ראו הרחבה לגבי כלי ההערכה 5–18 אצל פאס וכהן נבות 2012.

מקורם יכול להיות פנימי או חיצוני, ומהלכם יכול לנוע מכרוני ועד אקוטי, מאירוע בודד ועד אירוע מצטבר או חוזר. עוצמתם עשויה להיות מקלה לחמורה.

מודל ה-ABCX הינו המודל המוביל במחקר משפחה אשר השערות הייתה כי ניתן לנבא את האדפטציה של המשפחה בהתבסס על אירוע הדחק, הפרשנות של המשפחה והמשאבים הזמינים למשפחה. פותח בידי היל (Hill, 1949, 1958) במודל ה-ABCX במגמה ללמוד גורמי עמידות של משפחות בהן בני הזוג שבו ממלחמת העולם לאחר היעדרות ארוכה. על פי המודל A (האירוע) באינטראקציה עם B (משאבי המשפחה למניעת המשבר, באינטראקציה עם C (הגדרת האירוע) יוצרים את X (המשבר). לטענתו, למשפחות ממוצעות יש ארגון לקוי ויכולת דלה להתמודד עם לחץ, אך יחד עם זאת מרבית המשפחות מצליחות להתמודד עם לחצים במהלך החיים. המיפוי שערך אפשר לאפיין משפחות המועדות ליצירת משבר, ושימש כבסיס לפיתוחים של ממדי המודל. בר (Burr, 1973) הרחיב את הגדרת המשבר, גורם ה-X: לפי הגדרתו, משבר הוא משתנה ומתמשך, תלוי כמות ו/או עוצמת המשבר, שונות בכמות מידת ההפרעה, אבדן היכולות, חוסר הארגון של המערכת המשפחתית. לטענתו, היעדר משבר לא אומר שאין בעיות במערכת אלא שהן בעלות אופי שגרתי. תרומתו החשובה למחקר היא זיהוי משתנים והבנה של משתנים המתווכים בין מקור אירוע הדחק ובין תוצאתו, במערכת המשפחתית.

פגיעות המשפחה מפני לחץ תלויה בגורמים שיכולים לפגוע ביכולת העמידות שלה ולהגביר את הנטייה ליצור משבר ו/או כוח התחדשות והחלמה של המשפחה. גורמים לפגיעות המשפחה כוללים למשל את תפיסת המשפחה ביחס חומרת השינוי; את משך הזמן שבו היה השינוי צפוי; את לכידות המשפחה; ואת סגילות (גמישות) המשפחה. בר גם מיפה גורמים התורמים ליכולת ההתאוששות של המשפחה: לכידות משפחתית; סגילות משפחתית; דעות ורגשות המשותפים לבני המשפחה; המשפחה המורחבת; איכות הקשר הזוגי; מידת ההיוועצות בתוכה. מקיובין ופטרסון (McCubbin & Patterson, 1983) פיתחו את המודל וגיבשו על בסיסו מודל נוסף – The Double ABCX Model, לבחינת הסתגלות משפחתית לאחר התרחשות המשבר. הם הגדירו מחדש משתנים קדם-משבריים ופוסט-משבריים, במטרה להרחיב את התיאור של A – גורמי הלחץ המתווספים כדרישות לפני ואחרי אירוע משברי, שתוצאתם "קדירה" (Pileup) של דרישות; את טווח ההסתגלות בתגובה (B) ואת הגורמים המתווכים (C) המעצבים את אופי ההסתגלות – משאבים משפחתיים, אסטרטגיות התמודדות, משמעות וקוהרנטיות. בין המשאבים – משאבי הפרט: אישיות, אינטליגנציה, השכלה, מיומנות, יכולות גופניות; משאבי המשפחה – לכידות, גמישות בחלוקת תפקידים, משאבים כלכליים. לאלה נוספים משאבים קהילתיים ומשאבים פורמליים כמו תמיכה ממוסדות רווחה וסעד, ממוסדות דת וממוסדות בריאות, ומשאבים בלתי פורמליים כמו עזרת חברים, שכנים, אנשים שעברו אירוע דומה וקבוצות תמיכה. סוגי תמיכה מוינו לעזרה מוחשית, תמיכה רגשית, עידוד, עצה והדרכה ורשת חברתית.

הערכת בני משפחה את המצב כלחץ

Family Crisis Oriented Personal Scales (F COPEs): כלי להערכה של תגובת בני משפחה למצב לחץ; הערכת טקטיקות לפתרון בעיות ותסמינים התנהגותיים במצבי לחץ. הכלי בודק השפעת אירועי לחץ על חוויית בני משפחה ועל תפקוד; אירועים נורמטיביים במהלך החיים לעומת אירועים חריגים, אקוטיים ומפתיעים (מחוץ לשגרת החיים) ובוחר תגובות משבריות. מבוסס על Family Stress Theory (Family Social Hamilton McCubbin, Andrea Larsen and David H. Olson.) (Science Department, University of Minnesota).

Family Inventory of Life Events and Changes (FILE): בעשורים האחרונים ניכרת נטייה לחקר תהליכי אינטראקציה בתת המערכת הזוגית. השאלה אינה מה השפעת המשתנים ותוצאותיהם, אלא מה התהליכים המתרחשים בין חברי המערכת הדיאדית בתגובה לאירועי דחק, כמו גם לנוכח גירוי סביבתי; כיצד בני זוג ממלאים צרכים של קרבה ומרחק בתהליך ההתמודדות הזוגית; כיצד מווסתים את המרחק ביניהם בתהליכי הפגיעות המתמשכת; כיצד משתנים אישיותיים ואיכות הקשר מחזקים או מחלישים אותו בטווח הארוך; כיצד בני הזוג משפיעים זה על זה וכיצד אירוע דחק משפיע על הפונקציונליות של היחידה הזוגית. המגמות שעלו בחקר זוגות: השפעה שלילית של אירועי דחק על איכות היחסים זוגיים; השפעה חיובית של אירוע דחק על היחסים ופיתוח חוסן זוגי; ודפוס מורכב יותר של שינוי ביחסים (Hamilton McCubbin, Joan M. Patterson, and Lance R. Wilson, 1982). בהקשר זה, בולטות עבודות של קרני וברדבורי (Karney, & Bradbury, 1995; 1997), בודנמן (Bodenmann, 2005) וכן ברבי וקנינגהם (Barbee & Cunningham, 1995).

קרני וברדבורי (Karney, & Bradbury, 1995), פיתחו לאחר שסקרו תאורטית ומחקרית שינויים באיכות נישואין ויציבות לאורך זמן, במגמה להציע מודל שיתאר את מנגנוני השינוי, יקשר אותם לממדים ביחסי הזוג ויצג את אירוע הדחק בשילוב הפגיעות הזוגיות. בודנמן (Bodenmann, 2005; 1995) הציג תיאוריה של התמודדות זוגית במרכז ראייה מערכתית של תהליכי העברה בין בני זוג במאמצי ההתמודדות האישיים הזוג ותהליך ההתמודדות הדיאדית. בתהליך ההתמודדות הדיאדית בני זוג משתפים ומפעילים במשותף, אסטרטגיות כגון פתרון בעיות, חיפוש מידע ושיתוף רגשות. בהתמודדות דיאדית תומכת – בן זוג אחד עוזר לאחר בפעולות שונות כגון התמודדות עם משימות יום-יומיות, מתן עצות, עזרה בהבנת המצב, הבעת אמפתיה, הבנה וסולידריות. בהתמודדות דיאדית מואצלת, אחד מבני הזוג לוקח על עצמו אחריות כדי להפחית את מצב הדחק של האחר. ברבי וקנינגהם (Barbee & Cunningham, 1995) פיתחו מודל תהליך קרבה מרחק במערכת היחסים: המצבים הרגשיים של השותפים "מתופעלים" בידי מבקש התמיכה והתומך בטקטיקות שונות, מילוליות ולא מילוליות, בצורות ישירות או עקיפות של בקשת עזרה ושל מתן תמיכה חברתית בזוגיות. למצב הרגשי תפקיד משמעותי בתהליך היות ואנשים במצב רוח חיובי נוטים להשתמש יותר באסטרטגיות חיוביות לעומת מצב רוח שלילי – באסטרטגיות הימנעות (Barbee & Cunningham, 1995; Barbee et al. 1993; 1998).

מודלים אלו של התמודדות דיאדית מספקים את הקשר פסיכולוגי והתנהגותי למערכת היחסים, ולאיוכות הקשר תפקיד מרכזי במאמץ ההתמודדות הזוגי. לאמונות, לתפיסות ולהתנהגויות של כל אחד מבני הזוג יש השפעה על האחר. להתמודדות ולתמיכה זוגית איכויות של קרבה ושל תיקון מצבי ריחוק ביחסים זוגיים. איכות נישואין טובה מקושרת להתנהגויות תומכות יותר ולהפחתת לחץ בתהליך ההתמודדות.

גישת החוסן המשפחתי (Family Resilience)

בהמשך לחקר יכולות התמודדות העומדות לרשות משפחות, במטרה לאתר הסתגלות מחדש לנוכח משבר, השגת איזון משפחתי מחדש ועמידות משפחתית בפני קשיים (McGoldrick & Walsh, 1991), החלה וולש (Walsh, 2003) להגדיר מושג של כושר התאוששות משפחתי. כושר התאוששות איננו משתנה בדיד או רציף, אלא מסלול (Pathway) שעוברת משפחה, תוך שהיא מתקדמת, מתחזקת ומתפתחת לנוכח מצב לחץ, בהווה ולאורך זמן. המונח "כושר התאוששות משפחתי" קשור לתהליכי התמודדות והסתגלות במשפחה כיחידת תפקוד (Walsh, 2003) ותחושת הפרטים במשפחה באשר לכושר ההתאוששות של משפחות בכלל ושל משפחתם בפרט, המוטבעת באמונות ובמיתוסים שלהם, וכן בדפוסי הפעולה שלהם. וולש מציעה לבסס את ההתערבות במשפחה על כוחות אלו, היות שמגולם בהם פוטנציאל הצמיחה האישית והמשפחתית, המאפשר למשפחות לפתח מערכת של משמעויות. היא מציעה להעריך רמת החוסן של המשפחה ואת המשתנים התורמים לכושר ההתאוששות של היחיד ושל המשפחה וכך לאתר תהליכים משפחתיים שביכולתם להפחית פגיעות, דחק וסיכון ולטפח ריפוי וצמיחה מתוך המשבר. זהו שלושה גורמים משפחתיים⁴⁶ קריטיים לחוסן המשפחתי: מערכת האמונות של המשפחה, דפוסי ההתארגנות שלה ותהליכי התקשורת במשפחה (Walsh, 2003). בהערכה יש לכלול תפקוד רב-דורי במשפחות והקשר קהילתי.

וולש מדגישה את גורמי הקשר הקהילתי ואת תרומתם לחוסן ומתארת את פוגעניות החיים בקהילה ענייה ומעוטת הזדמנויות חינוכיות וכלכליות והשלכתם על החוסן המשפחתי. היא רואה בסיוע למשפחות בהבנת גורמי החוסן שלהם דרך לחבור לכוחות, ליצירת סיפור משפחתי עם משמעויות חיוביות, ללמידת כישורי פתרון בעיות, תקשורת וכבוד הדדי ולחבירה לרשת המשאבים החברתית.

⁴⁶ וולש (Walsh, 2003) מארגנת ידע קיים במסגרת מושגית המורכבת משלושה תחומים:

מערכות אמונות (Beliefs Systems): א) מתן מובן לקושי: ערכי חירות, תחושת לכידות, הערכת המשבר, מצוקה והחלמה. ב) השקפה חיובית: יוזמה פעילה והתמדה, אומץ, השקפה אופטימית, מיקוד בכוחות ובפוטנציאל, השתלטות על מה שאפשר. ג) נשגבות ורוחניות: ערכים רחבים יותר, רוחניות: אמונה, טקסים כנסייתיים ופולחנים, טרנספורמציה: למידה וצמיחה מהקושי.

דפוסי ארגונים: א) גמישות: יכולת שינוי, המאוזנת על ידי יציבות. ב) מקושרות [Connectedness]: תמיכה הדדית, כבוד לצורכי הפרט, מנהיגות חזקה, חתירה להתחברות מחדש, פיוס כשהיחסים מופרעים. ג) מקורות חברתיים וכלכליים: ניעות של קרבת משפחה מורחבת ותמיכה חברתית, רשתות קהילתיות, בניית ביטחון כספי.

תהליכי תקשורת: א) בהירות: מסרים בהירים, עקביים, הבהרת מצב מעורפל. ב) ביטוי רגשי פתוח: שיתוף בטווח של רגשות, אמפתיה הדדית, הומור. ג) פתרון בעיות בשיתוף פעולה: סיעור מוחות יצירתי, קבלת החלטות משותפת, פתרון קונפליקטים, התמקדות במטרות, עמדה פרו-אקטיבית – מניעת בעיות ומשברים, הכנה לאתגרים עתידיים.